

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2011

З М І С Т

CONTENTS

Статті

- КУЗНЕЦОВ П.Ф., ХОХЛОВ О.О. Етнокультурні зв'язки степового населення Східної Європи за доби ранньої бронзи
- СНИТКО І.О. Підкурганні поховання некрополів хори Ольвії VI—V ст. до н. е.
- РУДИЧ Т.О. Населення Правобережжя Середнього Подніпров'я давньоруської доби за матеріалами антропології
- ЖУРУХІНА О.Ю. Морфологічна та технологічна характеристики намистин з Київського Подолу
- ГЕРШКОВИЧ Я.П. Спадщина Коркута в половецькому середовищі Північного Причорномор'я

Articles

- 3 KUZNETSOV P.F., KHOKHLOV O.O. Ethno-cultural Relations of the Steppe Habitants of Eastern Europe in the Early Bronze Age
- 11 SNITKO I.O. Burials under the Barrows in the Necropolei at Olbian Chora of the 6th and the 5th centuries BC
- 22 RUDYCH T.O. Population of the Dnipro River Right Bank Middle Region in the Ancient Rus Period Based on Anthropological Materials
- 33 ZHURUKHINA O.Yu. Morphologic and Technological Characteristics of Beads from Kyiv Podil
- 40 HERSHKOVYCH Ya.P. Habitants of Korkut in Milieu of the Cumans in the North Coast of the Black Sea

Публікації археологічного матеріалу

- СТУПАК Д.В. Дослідження епіграветських стоянок півдня Середньої Десни
- КОТЕНКО В.В. Сіролошена кераміка з поселення Маслини
- ФІАЛКО О.Є. Сюжети амазономехії та грифonomехії в античній тореутиці
- АКСЬОНОВ В.С. Поховання 472 Нетайлівського могильника салтівської культури
- МИРОНЕНКО К.М., ГОРБАНЕНКО С.А. «Скарб» землеробських знарядь з Полтавщини

Publications of archaeological materials

- 51 STUPAK D.V. Study of Epi-Gravettian Sites of the South of the Desna River Middle Region
- 68 KOTENKO V.V. Grey Polished Ceramics from Maslyn Settlement
- 77 FIALKO O.Ye. Scenes of Amazonomachy and Griffonomachy in Ancient Greek Toreutics
- 90 AXONOV V.S. Burial 472 at Netaylivskiy Burial Ground of Saltivska Culture
- 97 MYRONENKO K.M., HORBANENKO S.A. «Hoard» of Agricultural Tools from Poltava Region

До історії стародавнього виробництва

РОМАШКО В.А. З приводу призначення так званих «кішок»

НЕДОПАКО Д.П. Технологія виготовлення залізних речей з Брацлавського замку

To the history of ancient crafts

101 ROMASHKO V.A. To the Issue of the Purpose of So-called «Cats»

105 NEDOPAKO D.P. Technology of Manufacture of Iron Production from Bratslav Castle

Історія науки

ЧЕРНОВІЛ І.В. Спадщина Федора Вовка в Інституті археології НАН України

БАРАН В.Д., МИХАЙЛИНА Л.П., ПИВОВАРОВ С.В. Внесок Івана Борковського у вивчення старожитностей слов'ян (до 70-річчя відкриття празької археологічної культури)

History of science

110 CHERNOVOL I.V. Heritage of Fedir Vovk in the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

117 BARAN V.D., MYKHAILYNA L.P., PYVOVAROV S.V. Contribution of Ivan Borkovskyi to the Study of Slavonic Antiquities (to the 70th anniversary of the discovery of Prague archaeological culture)

Рецензії

МУРЗІН В.Ю. Рец.: Ромашко В.А., Скори С.А. Близнач-2: скифський аристократический курган в Дніпровском правобережном Надпорож'ї

Book review

124 MURZIN V.Yu. Re.: Romashko V.A., Skoryi S.A. Blyznyuk 2: Scythian Nobles' Barrow in Nadporizzhya at the Dnipro River Right Bank.

Хроніка

До 60-річчя Геннадія Миколайовича Тошева

V Ювілейні Граківські читання

Пакт Реріха — до 75-річчя прийняття

МАЦКЕВИЙ Л.Г., ПАНАХИД Г.І. VI Міжнародна наукова конференція «Археологія заходу України» (20—22 травня 2009 року, м. Львів)

Міжнародна наукова конференція «Історія археології: особистості та школи (До 160-річчя В.В. Хвойки)»

До 60-річчя В.О. Петрашенко

Світлої пам'яті О.О. Бобринського

Світлої пам'яті В.П. Григор'єва

Дмитро Якович Телегін

News review

126 To the 60th Anniversary of Hennadiy Mykolayovych Toshchev

127 V Anniversary Grakov's Readings

129 To the 75th Anniversary of Roerich's Pact

130 MATSKEVYI L.H., PANAKHYD H.I. The VI International Scientific Conference «Archaeology of the West of Ukraine» (20—22, May, 2009, Lviv)

132 The International Scientific Conference «History of Archaeology: Personalities and Schools (to the 160th anniversary of V.V. Khvoika)»

133 To the 60th Anniversary of V.O. Petrashenko

138 Of Blessed Memory of O.O. Bobrynskyi

142 Of Blessed Memory of V.P. Hryhoryev

143 Dmytro Yakovych Telehin

Наші автори

Список скорочень

Пам'ятка автора

Our Authors

Abbreviations

List of Instructions for Authors

Здано до набору 28.12.2010. Підписано до друку 28.02.2011. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,44. Обл.-вид. арк. 18,90. Наклад 555 прим. Зам. 2907

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академпериодика» НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

П.Ф. Кузнецов, О.О. Хохлов

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ СТЕПОВОГО НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ЗА ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ*

На ґрунті радіовуглецевих дат і археологічних матеріалів висвітлено ритми змін на просторах східноєвропейських степів, пов'язаних з формуванням та поширенням ямної культури, а також антропологічний склад її носіїв.

К л ю ч о в і с л о в а: степи Східної Європи, ранній бронзовий вік, ямна культура, хронологія, антропологічний тип.

Вивчення раннього бронзового віку (РБВ) має багату історіографію. Для нашої роботи і для наступних досліджень дуже важливим є визначення часу початку бронзового віку і його тривалості в степовій смузі Східної Європи. В узагальнюючій праці, присвяченій енеолітичній добі, виникнення ямної культури віднесено до цього періоду, але значний її проміжок — до ранньої фази бронзового віку (Мерперт 1982, с. 322). Іншими словами, припускалося, що ямна культура існувала впродовж двох археологічно значимих періодів. Водночас інші дослідники розглядали західний її ареал лише в межах мідного віку України (Археологія... 1985, с. 336—352). Тут слід сказати, що поняття «мідний вік» майже співпадає з терміном «єнеоліт». Через це на час виходу останньої згаданої праці, що підсумовувала вивчення ямної культури на території України, вже були відомі й головні аргументи для заперечення такого її розміщення в системі загальної періодизації. Провідні характеристики інвентарю й поховального обряду ямної культури, стратиграфічні й хронологічні дані дозволяють віднести її до РБВ (Васильєв, Кузнецов, Турецкий 2000; Гей 2000; Черных, Орловская 2004, с. 93). Серії радіовуглецевих дат потенційно надають можливості для уточнення реального часу культури.

Життєзабезпечення населення доби РБВ степової смуги Східної Європи спиралося на два головні сектори економіки — рухливе скотарство й металургійне виробництво. Металургія базувалася головним чином на експлуатації

мідних рудопроявів Волго-Уральського регіону (Черных 1997). Роль і значимість мідно-рудних ресурсів Донецького басейну для формування та розвитку культур РБВ ще має бути з'ясована.

Комплекси ямної культурно-історичної спільноти степової смуги були першими в низці культур бронзового віку Східної Європи. Її пам'ятки напрочуд одноманітні на всій території східноєвропейських степів. З початком бронзового віку найважливішим культурним атрибутом стає зведення земляних курганных насипів над окремими похованнями. Поселень з вираженим культурним шаром мало, як мало відомо й про побутові комплекси ямної культури. Рухливий характер скотарства стимулював широке розповсюдження та модифікацію транспортних засобів (Гей 2000). Їхніми прототипами, вочевидь, були передньоазійські вози. Важливою обставиною було настання в добу РБВ сухого й теплого суббореального кліматичного періоду. Масштабні дослідження пам'яток РБВ дозволили сформулювати низку питань, розв'язання яких допоможе вивченню етнокультурних зв'язків степового населення у просторі й часі.

Найважливішим завданням є дослідження генези ямної культури. Зараз маємо два погляди на її походження. За концепцією М.Я. Мерперта (1974), розвиненою І.Б. Васильєвим (1979), ямна культура виникла у Волго-Ураллі, на думку Д.Я. Телегіна (2000), конкретизовану В.А. Трифоновим (2001), — внаслідок західного впливу чи проникнення.

Для визначення регіональних інтервалів існування ямної культури були підсумовані дані радіовуглецевих дат пам'яток від Приуралля до Подніпров'я і здійснено їх порівняння зі стратиграфічними даними. В серії дат (більше 200)

* Роботу виконано за підтримки гранта РГНФ 09-01-00306 а/У.

найдавніші припадають на східний ареал ямної культури, що охоплює Волго-Уральський регіон. Раніше пропонувалося визначення ранньоямного періоду як ямно-репінського за керамікою із поховальних комплексів Волго-Уралля. Культурна єдність поселенських і поховальних пам'яток дозволяє підкорегувати хронологічний інтервал культури. Є дві дати для поселень: Кизил-Хак I, споруда, вуглистий ґрунт, УПІ-430, 4900 ± 40 ; Кизил-Хак II, культурний шар, ГИН-?, 5050 ± 45 (Барынкин 1992; Лаврушин, Спиридонова, Сулержицкий 1998). Отримано також чотири дати за ямно-репінською керамікою: поселення Кизил-Хак I, Ki-14542 4510 ± 80 ; Ki-14543 4540 ± 80 ; могильник Лопатино I 31/я. 1, Ki-14544 4800 ± 80 ; Ki-14545 4750 ± 70 (Кузнецов, Ковалюх 2008). Калібрація дат дозволяє визначити нижню межу ямної культури XXXV ст. до н. е. Таким чином, існування ямної культури у східному ареалі — у Волго-Ураллі — можна віднести до 3500—2900 рр. до н. е. Радіовуглецева хронологія її західного ареалу детально розглянута А.В. Ніколовою та Ю.Я. Рассамакінім. Аналіз 162 дат дозволив дослідникам датувати ямну культуру в межах України 3000—2300 рр. до н. е. (Rassamakin, Nikolova 2008).

Відтак, встановлено, що ямна культура, а відповідно й початок бронзового віку, у Волго-Ураллі суттєво давніша, ніж в інших регіонах степової смуги Східної Європи. На території сучасної України, зокрема в Подніпров'ї, вона існувала значно довше, ніж на інших просторах її поширення. Вірогідно, тут сталася найуспішніша культурно-господарська адаптація степового населення за доби РБВ, представлена окремим варіантом ямної культури.

Потенційна можливість формування ямного загальнокультурного стереотипу на сході європейських степів ставить проблему спадковості при переході від енеоліту до бронзового віку. Але серія радіовуглецевих дат вказує на хронологічний разрив між ямними комплексами та енеолітичними ґрунтовими похованнями Волго-Уралля (Кузнецов 1996). Доволі ранню і майже синхронну позицію займають усі три ґрунтові могильники хвалинської культури Волзького Правобережжя: Хвалинський I і II та Хлопков Бугор (Кузнецов 2008). Але нема дат для підкурғанних поховань енеоліту Заволжя.

Через відсутність дат важко визначити хронологічну позицію репінської культури. Немає й поховальних комплексів. Підкурғанне поховання на Середньому Дону (Підгірне 2/2),

віднесене В.І. Беседінім і Ю.П. Матвеевим до репінської культури, за обрядом відповідає ямній. На Середньому Дону власне ямні поховання А.Т. Синюк (2006) поділяє на дві хронологічні групи. Таким чином, невирішеними лишаються проблеми хронології енеолітичних підкурғанних поховань і наявності репінських поховальних комплексів. У зв'язку з цим дуже важливим є дослідження поселень РБВ на компактній території в напівпустельній зоні Північного Прикаспію зі вцілілим культурним шаром. І.Б. Васильєв і А.Т. Синюк відносять їх до другого етапу репінської культури. П.П. Баринкін указує на наявність прямих аналогій кераміці з прикаспійських поселень у похованнях ямної культури Заволжя. Фактично кераміка з ямних поховань II етапу (за М.Я. Мерпертом) Нижнього Поволжя та поселень Північного Прикаспію утворює єдиний культурно-хронологічний пласт. Тут важливо відзначити, що посудина з Биково II 2/3 має аналогії на стоянці Кизил-Хак I (Барынкин 1986) і її віднесено до раннього етапу репінської культури (Синюк 1981).

Таким чином, маємо потенційну можливість включити репінські поселення степової смуги до ямної культурно-історичної спільноти. Кераміка з поселень і деяких поховань має особливу форму й орнаmentaцію, і її можна назвати окремим «репінським» керамічним стилем. Цей стиль є своєрідним маркером для виділення найраніших ямних поховань, які називають «ямно-репінськими». Інші типи кераміки суттєво різняться.

О.Д. Мочалов (2008, с. 44—45) показав наявність прототипів для деяких форм ямної кераміки у передкавказькій майкопсько-новосвободненській спільноті. Для південної степової смуги Європи цей час представлено серією дат Майкопа і Новосвободної. Їхній інтервал охоплює період у 3700—3200 рр. до н. е. (Трифонов 2001). Подавлення майкопських і новосвободненських пам'яток дозволяє наголошувати на ролі культур Північного Кавказу у становленні доби бронзи Східної Європи. Очевидно, розквіт Майкопа і був тим каталізатором, що визначив початок бронзового віку в Східній Європі. Північнокавказькі традиції в металообробці фіксуються тут у всіх культурах доби ранньої та середньої бронзи степової смуги. Майкопсько-новосвободненські традиції помітні і в поховальному обряді. Найповнішу їх характеристику подано в описі витоків поховального обряду новотиторівської культури (Гей 2000, с. 198—199).

Трансформація культур у часі та просторі знаходить вираз у періодизації комплексів. Наявність значимих серій дат призвела до появи робіт, побудови яких спираються саме на них. Із останніх вкажемо статтю М.А. Турецького, який виділив п'ять етапів ямної культури, відштовхуючись лише від дат і не враховуючи стратиграфічної позиції та особливостей обряду і супроводу (Турецкий 2007). На противагу таким роботам нами здійснено аналіз і кореляцію прикмет поховального обряду доби РБВ, а разом з О.Д. Мочаловим — порівняльне вивчення кераміки з курганів ранньої бронзи від Приуралля до Прикарпаття. Виявлено стійке поєднання прикмет обряду ямної культури, а саме небіжчики: 1) випростані на спині, орієнтовані на схід і повністю вкриті вохрою; 2) скорчені на спині, орієнтовані на схід і повністю вкриті вохрою; 3) скорчені на спині, орієнтовані на північний схід і частково вкриті вохрою; 4) скорчені з розворотом на бік, орієнтовані на північний схід і частково вкриті вохрою.

За загальної уніфікації обряду помітна доволі значна різноманітність особливостей його прояву, поєднання яких характерне для Волго-Уральського регіону: випростані поховання, парні, поховання дорослого й підлітка, черепів, розчленовані, діагональне перекриття ям плахами, концентрація вохри на черепі, тазі і ступнях, посипка вохрою дна могили.

Стратиграфічне зіставлення поховань дозволяє виділити два етапи ямної культури у Волго-Ураллі проти одного — «ямно-репінського»: етап I, Биково-Бережновський, — поховані лежать на спині випростано і скорчено, повністю притрушені вохрою, орієнтовані в східному напрямку; етап II, Кутулукський, — поховані лежать на спині випростано і скорчено, частково притрушені вохрою, орієнтовані у північно-східному напрямку. Переважає забарвлення вохрою в таких поєднаннях: череп—таз—ступні; таз—ступні; череп—ступні. Поширено й забарвлення однієї частини скелету.

Правобічна поза небіжчиків у Приураллі (тамар-уткульський тип) — пізніше явище, що відповідає наступному ранньополтавкинському періоду у Поволжі початку середнього бронзового віку. Поширюється нова традиція іншої культури. Якщо для обряду ямної культури РБВ характерний акцент, спрямований безпосередньо на небіжчика, то для середнього бронзового віку Волго-Уралля визначальним стає оформлення місця для померлого складними конструкціями. Функціональні особливості могили складної конструкції в

Прикубанні пов'язані з розміщенням під насіпом поховального воза (Гей 2000). У Волго-Ураллі теж фіксуємо відображення цього ритуалу, але вже не пов'язане безпосередньо з практичним призначенням. У цей період на значних степових просторах на захід від Волги продовжує розвиватися ямна культура, охоплюючи значний хронологічний інтервал у межах 3000—2200 рр. до н. е. (Николова 2001; Трифонов 2001; Черных, Орловская 2004; Шишлина 2007).

Розгляд культурогенетичних процесів доволі продуктивний при зіставленні з даними палеоантропології. Походженню фізичного типу носіїв ямної культури і наступних присвячено чимало робіт (Дебец 1948; Герасимов 1955; Вуич 1958; Гинзбург 1959; Фирштейн 1967; Кондукторова 1973; Круц 1984; Шевченко 1986; Романова 1991; Яблонский, Хохлов 1994; Хохлов 1997; 1998; 1999; 2000; 2006 і ін.). Поряд з протоевропеїдним типом, характерним для ямної культури, виділено й інші краніологічні комплекси. В їх числі фіксується також альтернативний протоевропеїдному варіант, близький до середземноморського (Герасимов 1955; Фирштейн 1967).

Попередніми дослідженнями досить надійно встановлено, що населення ямної культури в своєму широкому географічному ареалі не було однорідним. Формування його відбулося на ґрунті антропологічних варіантів, які існували в доямну добу на степових і лісостепових просторах Східної Європи. Особливо переконливо це показав А.В. Шевченко (1986).

Зараз у науковий обіг введено значні палеоантропологічні серії доби ранньої бронзи Волго-Уралля, Північно-Західного Прикаспію, Передкавказзя, Подніпров'я і Північно-Західного Причорномор'я. Базовими для нашого дослідження є матеріали Волго-Уралля, що дозволили отримати достовірні показники. Для ямної культури (56 визначень) середня тривалість життя становить 33,2 роки, зокрема для чоловіків — 39,9 років, для жінок — 36,9 років. Ці показники ідентичні з раніше встановленими за матеріалами ямної культури Нижнього й частково Середнього Поволжя (Алексеев 1972) та близькі до визначених для її населення Подніпров'я (Круц 1984). Схожі характеристики, а саме, незначна кількість дітей і різке переважання чоловіків, отримано для ямної культури за Чограйськими могильниками Калмикії (Шевченко 1986). Антропологічна добірка ямної культури Волго-Уралля демонструє порівняно триваліше життя. Оче-

видно, індивіди досить благополучно переживали дитячий вік. Зважаючи на порівняно незначну кількість похованих під курганами ямної культури, неможливо зробити висновок про те, що це число відображає всю сукупність суспільства. Цей висновок стосується і племінної, вужчої — родової — організації колективів. На тлі матеріалів попередньої хвалинської енеолітичної культури місцева ранньоямна серія Волго-Уралля за демографічними показниками різниться значно меншим числом дитячих поховань, більшою вірогідністю доживання до літнього й старечого віку. Дещо зросло співвідношення статей на користь чоловіків. Такі риси в цілому ближчі до показників мезолітичної доби, що характеризують рухливі групи населення. Стосовно колективів ямної культури Волго-Уралля справедливим буде висновок про їх родовий устрій, аніж племінний. Та все ж ці колективи були достатньо консолідовані для дотримання спільних ритуальних традицій. Вірогідно, дослідження великих могильників ямної культури у Волго-Ураллі ще попереду — тих, що відображають сезонні скупчення декількох скотарських груп, якщо вони не відходили для зимівлі у південніші та віддаленіші місця. Прикладом таких концентрацій можна назвати некрополі на зразок Чограйських у Калмикії.

Дослідження посткраніальної частини скелетів дає загальне уявлення про фізичний розвиток людських палеопопуляцій. Тут не спостерігається суттєвих розбіжностей між локальними серіями ямної культури. Переважає мезоморфний розвиток з досить пропорційним співвідношенням частин скелету. Фіксується незначна тенденція до видовження нижніх кінцівок. Нерідко довгі трубчасті кістки великі, зі збільшеними поперечним і в обхваті діаметрами. Рельєф добре виражений, що обумовлювалося, зокрема, ступенем розвитку м'язів. Кістки грудної клітини, ключиці, тазові й інші також часто масивні. Такі само характеристики притаманні й скелетам жінок. Це інколи навіть викликало труднощі у визначенні статі. Спостереження засвідчують потужний розвиток м'язів і у чоловіків, і у жінок. Статевий диморфізм, тим не менше, досить відчутний. Середній зріст, вирахований за кількома відомими формулами зарубіжних і вітчизняних дослідників (Алексеев 1966), становить для чоловіків за середніми показниками серій 169,0—172,0 см, для жінок 161,0—164,0 см.

За сумарними остеологічними характеристиками населення ямної культури загалом відрізнялося від носіїв передуючої хвалинської

енеолітичної культури. Але є і певна подібність до населення неоліту—енеоліту Волго-Доння й Подніпров'я. Можливо, вона відображає, зокрема, зв'язки генетичного характеру. Матеріал початку середньої бронзи різноманітніший. Як і раніше, домінує мезоморфна, масивна конституція. Але якщо для населення катакомбної культури півдня Східної Європи ця тенденція цілком відчутна, то для полтавчинської добірки Поволжя є серії з тенденцією до стрункішого тонкокісткого скелету. Але пояснити причину певної морфогенези в цей час поки що зарано через нечисленність спостережень. Розбіжності між показниками зросту за доби ранньої та середньої бронзи несуттєві.

Слід зауважити, що для степових і лісостепових регіонів Росії маємо доволі представницьку краніологічну колекцію для вказаних періодів. Але є і певні лакуни. Так, порівняно невелика антропологічна добірка походить з Північного Прикаспію, хоча археологічний матеріал з побутових пам'яток тут вивчено досить добре.

На ґрунті статистичних зіставлень з використанням методів багатомірного аналізу доволі чітко простежуються чотири морфологічних комплекси європеїдів, які тяжіють до конкретних територій: комплекс гіперморфний масивний, мезокранний локалізується переважно в районах Самарського Поволжя; масивний, широколиций, брахікранний — на територіях Північно-Західного Прикаспію та низовин Волги; помірно широколиций, доліхокранний південноєвропеїдний переважно концентрується в районах Північно-Західного Причорномор'я, а комплекс помірно широколиций, доліхокранний — у Подніпров'ї. При цьому практично в будь-якому регіоні можна виявити черепи одного з названих типів, але частка їх різна, що відповідає нормам популяційної мінливості. У майбутньому цілком можливо буде виділити й інші специфічні антропологічні групи.

З-поміж виділених варіантів, зважаючи на абсолютні дати, до найраніших можна віднести матеріали поволзької краніологічної серії. Субстратом для формування давньоямних традицій фахівці вважають хвалинську й середньостогівську енеолітичні культури. Носії цих культур краніологічно не ідентичні. В них фіксується антропологічна строкатість і на міжгруповому, і на груповому рівнях (Сурнина 1963; Хохлов 1998; 2000; Потехина 1999). Це ускладнює дослідження процесу расогенези і змушує відмовитися від прямолінійних схем розвитку наступних антропологічних варіантів.

Важливі результати отримані нами при порівнянні антропологічних серій за регіонами поширення ямної культури. Виявлено розбіжності в міжрегіональному ступені схожості чоловічих і жіночих серій. Певну подібність демонструють, з одного боку, серії жіночих черепів ямної культури Волго-Уралля і Подніпров'я, з іншого — вони та серії з обох Хвалинських енеолітичних могильників Поволжя. Усі вони різною мірою тяжіють до мезоморфного доліхо-мезокранного комплексу. Подібні краніологічні риси простежуються і на деяких чоловічих черепках ямної культури з могильників класичного серединного степу. Це дозволяє припустити існування генетичної спадковості між носіями названих культур енеоліту і ранньої бронзи. Крім того, більшість чоловічих серій ямної культури Поволжя демонструють дещо інший напрям зв'язків. Краніологічна добірка з Самарського Поволжя в цілому характеризується гіперморфією та мезокранією. Вона не має прямих аналогій серед хвалинських енеолітичних черепів доліхо-акрокранного мезоморфного краніокомплексу. Ця серія найближче зіставляється з черепами гіперморфної будови з могильників неоліту—енеоліту Волго-Доння й Подніпров'я. Приблизно такий само напрям зв'язків виявляється за деякими серіями Нижнього Поволжя та Калмикії, але зі своєю специфікою. Вірогідно, походження поволзьких давньоямних груп можна також пов'язувати з розселенням людності, яке відображує чоловічі комплекси рис Волго-Донського регіону. В енеолітичний період ця територія, мабуть, була зоною періодичних контактів носіїв мезоморфних і гіперморфних степових, а також лісостепових краніологічних комплексів (Хохлов 1997; Потехина 1999). Наслідком таких біологічних змішувань могли бути краніологічні комбінації, притаманні наступним поволзьким давньоямним популяціям. Певну морфологічну подібність до гіперморфних поволзьких комплексів можна виявити також серед черепів пізніх етапів енеоліту, які відносять до новоданилівської, суворовської і михайлівської культурних груп (Потехина 1999). Цілком вірогідний їх моделюючий вплив на формування антропологічного вигляду деяких давньоямних груп.

Особлива морфологічна специфіка виражена на черепках носіїв ямної культури з територій Північно-Західного Прикаспію (сухостепові райони Калмикії). Фіксується відчутна брахікранія за загальною тенденції до гіперморфії. Ці характеристики, а також вузьке пере-

нісся, дещо приплюснутий на верхньому рівні лицевий відділ чітко помітні в комплексі на краніологічних матеріалах могильника Хлопков Бугор хвалинської енеолітичної культури. Вірогідно, що в цьому випадку йдеться не тільки про морфологічну схожість, але й про певну генетичну спадковість (Хохлов 2006). На багатьох брахікранних черепках доби ранньої бронзи півдня Східної Європи спостерігається помітне сплюснення потиличного відділу. Можна припустити, що це наслідок ненавмисної деформації голови, пов'язаної зі специфікою дитячої люльки. Тобто, брахікефалізацію давньоямного населення Північно-Західного Прикаспію можна додатково пояснити особливими культурними традиціями.

Спираючись на сучасну інформацію, неможливо вибудувати чіткі лінії генези й розповсюдження тих чи інших груп раннього періоду доби бронзи. Вони були багатокомпонентними й різнонаправленими. На формування морфологічних особливостей регіональних антропологічних варіантів ямних груп тою чи іншою мірою впливали носії місцевих культур. Передумову формування давньоямних традицій і змішання краніологічних комплексів можна пояснити контактами між хвалинськими й середньостогівськими групами населення. Їхнє відображення можна виявити в поховальних комплексах, що займають проміжну хронологічну позицію між хвалинськими і ямними пам'ятками, приміром, підкурғанних похованнях бережнівського типу Нижнього Поволжя. Їх іноді наводять на доказ волго-уральського походження ямної культури. Черепи з поховань бережнівського типу досить схожі саме з хвалинськими. Але з цього не випливає висновків про єдину й тверду генетичну спадковість між хвалинським і давньоямним населенням. Це можна пояснити й асиміляцією місцевого постхвалинського населення (носіїв доліхо-акрокранного мезоморфного типу) групами, що розселилися з Волго-Донського регіону та мали мезо-доліхокранні й широколиці прикмети (Хохлов 1997).

На початку доби середньої бронзи на півдні Східної Європи з'явилися катакомбні культурні традиції, синкретичні ямно-катакомбні. У Нижньому й Середньому Поволжі формується полтавкинська культура, а на Південному Уралі — тамар-уткульська культурна група. Слід відзначити, що фіксується і більше антропологічне розмаїття, мозаїчнішою стає картина поширення антропологічних варіантів. Для початку середньої бронзи враховано 137 ви-

значень статі й віку. В цілому загальні демографічні показники близькі до ранньоямної доби. Спостерігається лише деяке подовження середньої тривалості життя. Виявляються позитивні демографічні тенденції, приміром, зменшується частка померлих у молодому віці. Вірогідно, ці тенденції відображають кращу адаптованість популяцій цього часу до природного й соціального середовища.

Полтавкинська середньоволзька група, виходячи з антропологічних характеристик, веде походження від місцевого давньоямного населення. В деяких локальних зонах Європи простежується поява й поширення традиції класти померлого на боці. Такі поховальні навички притаманні й пізньоямним групам Північно-Західного Причорномор'я. Встановлено доволі високий ступінь кореляції між позою скелета і його краніологічними характеристиками (Круц 1977; Хохлов 1999; 2000). Так, особи, поховані на спині, характеризуються переважно мезо-брахікранним черепом з широким лицевим відділом. Натомість вкладені скорчено на боці мають переважно череп доліхокранний, середньоширокий і різко профільований лицевий відділ. Ці характеристики прикметні і для пам'яток України, і Волго-Уралля. Появу людей з рисами, близькими до середземноморських і тісно пов'язаних зі складними поховальними конструкціями в курганах, можна також пов'язувати з радіальним розповсюдженням якогось спільного антропологічного компонента. Можна припустити, що тут ми маємо відображення

міграційних процесів, пов'язаних з південноєвропейським компонентом. Морфологічно найближчими до таких комплексів початку середньої бронзи є черепи майкопсько-новосвободненської групи. Хронологічно вони набагато давніші. Слід сказати, що черепи, близькі до південноєвропейського комплексу, трапляються і в краніологічній колекції ранньоямного часу Південного Уралу (могилини біля сіл П'ятирічка, Кардаїлово, Ішкиновка). Можливо, вони маркують ранні епізодичні імпульси, пов'язані з розповсюдженням південноєвропейського типу кавказького походження. Більш активне поширення доліхокранного південноєвропейського компонента в східноєвропейському степу фіксується для початку середньої бронзи (Хохлов, Мимоход 2008). Гіпотетично, це могло статися через групи новотиторівської культури Передкавказзя, пов'язаної своїми коренями з майкопсько-новосвободненськими традиціями (Гей 2000). Але в нашому розпорядженні немає краніологічних матеріалів цієї культури.

Наостанок зауважимо, що наша робота знову підтверджує тезу про відсутність строгої детермінанти, а також взаємообумовленості культуро- і расогенетичних процесів. У деяких випадках такі спільні процеси простежуються. Поширення культур можливе і без переміщення антропологічних типів, але поява в чужому середовищі нових груп населення завжди призводить до трансформації місцевої культури.

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1966.

Алексеев В.П. Палеодемография СССР // СА. — 1972. — № 1. — С. 3—21.

Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1.

Барынкин П.П. Кызыл-Хак I — новый памятник позднего энеолита Северного Прикаспия // Древние культуры Северного Прикаспия. — Куйбышев, 1986. — С. 80—93.

Барынкин П.П. Энеолит и ранняя бронза Северного Прикаспия. — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1992.

Васильев И.Б. Среднее Поволжье в эпоху ранней и средней бронзы (ямные и полтавкинские племена) // Древняя история Поволжья. — Куйбышев, 1979. — Т. 230. — С. 24—56.

Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Турецкий М.А. Ямная и полтавкинская культуры // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век. — Самара, 2000. — С. 6—64.

Вуич Л.Г. Черепа из курганов эпохи бронзы и сарматского времени на левом берегу Нижнего Дона // МИА. — 1958. — 62. — С. 417—425.

Гей А.Н. Новотиторская культура. — М., 2000.

Герасимов М.М. Восстановление лица по черепу. — М., 1955 (ТИЭ, н. с. — Т. XXVIII).

Гинзбург В.В. Этногенетические связи древнего населения Сталинградского Заволжья (по антропологическим материалам Калиновского могильника) // МИА. — 1959. — 60. — С. 524—594.

Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. — М., 1948 (ТИЭ, н. с. — Т. 4).

- Кондукторова Т.С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. — М., 1973.
- Круц С.И. Население степной Украины в эпоху энеолита—бронзы (по антропологическим данным). — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1977.
- Круц С.И. Палеоантропологические исследования степного Поднепровья. — К., 1984.
- Кузнецов П.Ф. Новые радиоуглеродные даты для хронологии культур энеолита—бронзового века юга лесостепного Поволжья // Радиоуглерод и археология. — СПб., 1996. — Вып. 1. — С. 56—60.
- Кузнецов П.Ф. Ямная культура Волго-Уралья. Периодизация, хронология, межрегиональный контекст // Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда. — Суздаль, 2008. — Т. I. — С. 358—360.
- Кузнецов П.Ф., Ковалюх Н.Н. Датирование керамики ямно-репинского облика в Поволжье // Археология Восточноевропейской степи. — Саратов 2008. — 6. — С. 194—199.
- Лаврушин Ю.А., Спиридонова Е.А., Сулержицкий Л.Д. Геолого-палеологические события севера аридной зоны в последние 10 тыс. лет // Проблемы древней истории Северного Прикаспия. — Самара, 1998. — С. 40—65.
- Мерперт Н.Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. — М., 1974.
- Мерперт Н.Я. Энеолит Юга СССР и евразийские степи // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 321—331.
- Мочалов О.Д. Керамика погребальных памятников эпохи бронзы лесостепного Волго-Уральского междуречья. — Самара, 2008.
- Николова А.В. Хронология ямной и катакомбной культур степной Украины: некоторые вопросы датировки методом ^{14}C // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. Мат-лы Междунар. научн. конф. — Самара, 2001. — С. 104—107.
- Потехина И.Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. — К., 1999.
- Романова Г.П. Палеоантропологические материалы из степных районов Ставрополя эпохи ранней и средней бронзы // СА. — 1991. — № 2. — С. 160—169.
- Синюк А.Т. Репинская культура эпохи энеолита—бронзы в бассейне Дона // СА. — 1981. — № 4. — С. 8—20.
- Синюк А.Т. Памятники ямной культуры Донской лесостепи // Проблемы изучения ямной культурно-исторической области. Мат-лы Междунар. научн. конф. — Оренбург, 2006. — С. 81—83.
- Сурнина Т.С. Палеоантропологические материалы из Александрийского могильника // Антропологический сборник. — 1963. — IV. — С. 144—153 (ТИЭ — Т. LXXVII).
- Телегин Д.Я. Об основных линиях этнокультурного развития нео-энеолитического времени юго-запада Восточной Европы и их хронология // Хронология неолита Восточной Европы. Тез. докл. Междунар. научн. конф. — СПб., 2000. — С. 79—82.
- Трифонов В.А. Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита — средней бронзы Кавказа, степной и лесостепной зон Восточной Европы (по данным радиоуглеродного датирования) // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. Мат-лы Междунар. научн. конф. — Самара, 2001. — С. 71—82.
- Турецкий М.А. Проблемы культурогенеза в эпоху раннего — начала среднего бронзового века в степной зоне Волго-Уралья // Археологические памятники Оренбуржья. — Оренбург, 2007. — VIII. — С. 116—129.
- Фириштейн Б.В. Антропологическая характеристика населения Нижнего Поволжья в эпоху бронзы // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. — К., 1967. — С. 100—139.
- Хохлов А.А. К вопросу о происхождении ямно-полтавкинского населения пограничья лесостепи и степи Волго-Уралья // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории племен южнорусских степей. Мат-лы Междунар. науч. конф. — Саратов, 1997. — С. 30—33.
- Хохлов А.А. Палеоантропология пограничья лесостепи и степи Волго-Уралья в эпоху неолита—бронзы. — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1998.
- Хохлов А.А. Краниологические материалы ранней и начала средней бронзы Самарского Заволжья и Оренбуржья // Вестник антропологии. — 1999. — 6. — С. 97—129.
- Хохлов А.А. Палеоантропология эпохи бронзы Самарского Поволжья // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век. — Самара, 2000. — С. 309—332.
- Хохлов А.А. О краниологических особенностях населения ямной культуры Северо-Западного Прикаспия // Вестник антропологии. — 2006. — 14. — С. 136—146.
- Хохлов А.А., Мимоход Р.А. Краниология населения степного Предкавказья и Поволжья в посткатакомбное время // Вестник антропологии. — 2008. — 16. — С. 44—70.
- Черных Е.Н. Каргалы. Забытый мир. — М., 1997.
- Черных Е.Н., Орловская Л.Б. Радиоуглеродная хронология катакомбной культурно-исторической общности // РА. — 2004. — № 2. — С. 15—29.
- Шевченко А.В. Антропология населения южно-русских степей в эпоху бронзы // Антропология современного и древнего населения европейской части СССР. — Л., 1986. — С. 121—215.

Шишлина Н.И. Северо-Западный Прикаспий в эпоху бронзы (V—III тысячелетия до н. э.). — М., 2007 (Тр. ГИМ. — 165).

Яблонский Л.Т., Хохлов А.А. Краниология населения ямной культуры Оренбургской области // Моргунова Н.Л., Кравцов А.Ю. Памятники древнеямной культуры на Илеке. — Екатеринбург, 1994. — С. 116—152.

Rassamakin Yu. Ya., Nikolova A. V. Carpathian Import and Initiations in Context of the Eneolithic and Early Bronze Age of the Black Sea Steppe Area // Import and Initiation in Archaeology. — Langenweissbach, 2008. — P. 51—88.

Надійшла 09.02.2010

П.Ф. Кузнецов, А.А. Хохлов

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ СТЕПНОГО НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В ЭПОХУ РАННЕЙ БРОНЗЫ

Экономика населения раннего бронзового века в степной зоне Восточной Европы базировалась на двух главных секторах — подвижном скотоводстве и металлургическом производстве. Такие формы хозяйственно-культурной адаптации предполагают активные этнокультурные связи населения, обмен, интенсивные миграционные процессы.

Начальный период бронзового века представлен ямной культурно-исторической общностью. Сравнение радиоуглеродных дат двух главных ареалов распространения этой общности — западного (территория Украины) и восточного (Волго-Уралье) — подтверждает гипотезу о восточном происхождении ямной культуры. Западный ареал ямной культурно-исторической общности охватывает период 3000—2300 гг. до н. э., восточный — 3500—2900 гг. до н. э. Восточное происхождение и дальнейшее распространение на запад носителей ямной культуры подтверждается также данными погребального обряда и сопровождающего инвентаря. Памятники древнейшего быково-бережновского этапа ямной культуры распространены в Волго-Уралье, здесь же преобладает керамика раннего репинского стиля. Вместе с тем, установлена хронологическая дискретность между памятниками раннего бронзового века и энеолита на востоке степного ареала. На западе степей Восточной Европы эти эпохи пересекаются во времени. Этот хронологический парадокс требует дальнейшего изучения. К югу от ямной культурно-исторической общности был ареал распространения майкопско-новосвободненской общности Предкавказья. Даты этих памятников свидетельствуют об их некотором хронологическом приоритете по отношению к ямным. В инвентаре ямной культуры фиксируется майкопское влияние. Особенно ярко оно проявляется в металлургии. Есть и определенные заимствования керамических прототипов.

Палеоантропологические данные демонстрируют разнообразие в среде носителей ямной культуры, которое проявляется как на региональном уровне, так и внутри регионов. В восточном ареале, в районах юга Среднего Поволжья, низовьях Волги и Северо-Западном Прикаспии доминируют гиперморфные краниологические комплексы, мезокранный и брахикранный. Первые происходят, скорее, от предшествующего волго-донского населения, вторые имеют аналогии в некоторых материалах хвалынской энеолитической культуры, в частности из Хлопковского могильника. В степном ареале Волго-Уралья имеются черепа ямной культуры, демонстрирующие тенденцию к мезоморфии. Вероятно, их носители своими генетическими корнями восходят к местным популяциям энеолита, представляющим основной антропологический субстрат хвалынской культуры. Распространение свойственного ему мезоморфного или умеренно гиперморфного типов заметно шире фиксируется несколько позднее и западнее, на материалах ямной культуры Поднепровья.

Некоторые восточноевропейские краниологические комплексы характеризуются долихокранией и клиногнатией лицевого отдела, близки южноевропейскому типу. Они встречаются среди ранних материалов бронзового века Южного Урала, а также в доямных Северо-Западного Причерноморья. В определенной мере такие комплексы можно связывать с теми, что были характерны для майкопско-новосвободненского населения Предкавказья. Удельный вес юноевропейских черт нарастает в тех же регионах, но с еще более широким географическим охватом, в первой половине средней бронзы. Вероятно, древние предкавказские группы влияли не только на культурогенез населения восточноевропейских степей, но и на определенных этапах, особенно в период средней бронзы, внесли вклад и в его расогенез.

P.F. Kuznetsov, O.O. Khokhlov

ETHNO-CULTURAL RELATIONS OF THE STEPPE HABITANTS OF EASTERN EUROPE IN THE EARLY BRONZE AGE

The economy of the Early Bronze Age population in the Steppe zone of Eastern Europe was based on the two main sectors: nomadic pastoralism and metallurgic production. Such forms of husbandry and cultural adaptation presuppose active ethno-cultural relations of the population, exchange, and intensive migration processes.

The initial period of the Bronze Age is represented by Yamna cultural and historic community. Comparison of radiocarbon dates of the two main areas of this community, the western (territory of Ukraine) and the eastern (the Volga River and Ural regions), confirms the hypothesis about the eastern origin of Yamna culture. The western area of Yamna cultural and historic community covers the period from 3000 to 2300 BC, while the eastern one covers the period from 3500 to 2900 BC. The eastern origin and the further expansion to the west of the bearers of Yamna culture is also confirmed by the

data on funeral customs and inventory. Sites of the oldest Bykiv-Berezhany stage of Yamna culture are situated in the Volga River and Ural regions; here also the ceramics of the early Repyne style prevails. Furthermore, chronological discreteness between sites of the Early Bronze Age and the Copper Age in the east of the Steppe area is established. In the west of the steppes of Eastern Europe these epochs are crossed in time. This chronological paradox should be further studied. To the south from Yamna cultural and historic community was the area of settlement of Maykop-Novosvobodnenska community of Trans-Caucasus region. Dates of these sites testify about their certain chronological priority over the Yamna culture ones. In the inventory of Yamna culture the influence of Maykop is found. It is especially vivid in metallurgy. There are also certain adoptions of ceramic prototypes.

Palaeoanthropological data shows diversity in the midst of bearers of Yamna culture which is revealed both on the regional level and within the regions. In the eastern area, in the regions of the south of the Volga River middle region, in the lower course of the Volga, and in the north-west of the Caspian region hypermorphic craniological mesocephalic and brachycranic complexes dominate. Mesocephalic complexes apparently originate from the preceding population of Volga-Don culture; brachycranic complexes find analogies in certain materials of Khvalynsk Copper Age culture, from Khlopkovskiy burial ground in particular. There are skulls of Yamna culture in the Steppe area of the Volga River and Ural regions which show a tendency to mesomorphism. Their bearers most likely take their genetic roots in the local populations of the Copper Age which represent the main anthropological element of Khvalynsk culture. Expansion of peculiar to this element mesomorphic or moderately hypermorphic type is evidently wider recorded some time later and to the west from the region, namely on the materials of Yamna culture in the Dnipro River region.

Some Eastern European craniological complexes are characterized by dolichocranic and wedgegnathic features of face component, and are close to the South European type. They are found in the early materials of the Bronze Age of the Southern Ural region, and also at the pre-Yamna culture sites of the north-west of the Black Sea region. To a certain extent, such complexes can be related to those characteristic for Maykop-Novosvobodnenska population of Trans-Caucasus. The weight of South European features increases in the same regions, though covering wider geographic zones, in the first half of the Middle Bronze Age. Apparently, ancient Trans-Caucasus groups influenced not only genesis of culture of the Eastern European Steppes habitants, but also contributed to the genesis of races at certain stages, especially in the middle period of the Bronze Age.

І.О. СНИТКО

ПІДКУРГАННІ ПОХОВАННЯ НЕКРОПОЛІВ ХОРИ ОЛЬВІЇ VI—V ст. до н. е.

Висвітлено курганні пам'ятки античних некрополів Нижнього Побужжя, простежено характерні особливості поховального обряду давньогрецького населення хори Ольвії VI—V ст. до н. е.

Ключові слова: Ольвія, хора, курган, поховання.

У надійно встановлених межах сільської округи Ольвії (Крыжицкий и др. 1989, с. 9; Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 120—121) нині зафіксовано вісім некрополів (рис. 1) архаїчного та ранньокласичного періодів (Снытко, Липавский 1990, с. 135). Цим часом датуються могильники: біля неіснуючого нині с. Аджигол, який досліджував М. Еберт у 1911 р. (Ebert 1913), в уроч. Дідова Хата (Никитин 1966; 1968), Північний та Південний біля с. Прибузьке (Липавский, Снытко 1989; 1990; Снытко, Липавский 1989; Снытко, Смирнов, Липавский 1989; Snytko 1996, р. 408—409), на мису між села-

ми Рибаківка та Вікторівка і в уроч. Велика Лящева Коса 2 на Березанському лимані (Отрешко 1976, с. 31; Крыжицкий и др. 1980, с. 4; Снытко, Липавский 1990, с. 134—135; Снытко 1999), біля с. Лупареве на лівобережжі Бузького лиману (Снытко, Наумов 1990) і нещодавно відкрите античне кладовище різного часу біля с. Дніпровське на його правому березі (Курганська, Снытко 2008; Снытко 2009, с. 26—27, рис. 1, 6). П'ять із названих могильників мають змішаний характер і складаються з підкурганних і безкурганних поховань: Аджигольський, поблизу Дідової Хати, Північний і Південний біля с. Прибузьке (Снытко, Липавский 1990, с. 135) біля с. Дніпровське (Курганська, Снытко 2008, с. 96).

© І.О. СНИТКО, 2011

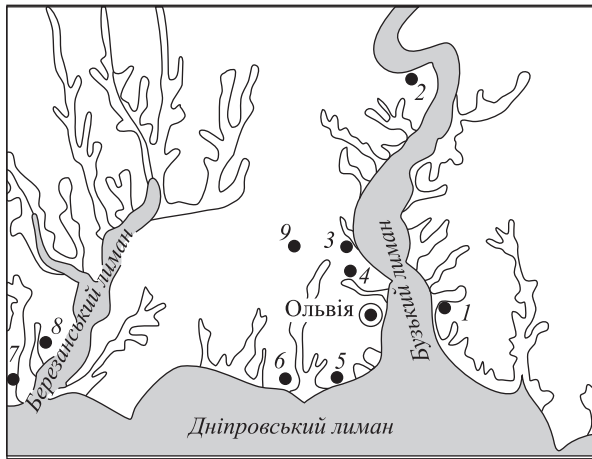

Рис. 1. Некрополі хори Ольвії VI—V ст. до н. е.: 1 — Лупареве; 2 — Дідова Хата; 3 — Північний некрополь біля с. Прибузьке; 4 — Південний некрополь біля с. Прибузьке; 5 — Дніпровське; 6 — Аджигол; 7 — Рибаківка; 8 — Велика Лящева Коса; 9 — Матросівка

До цього реєстру, на наш погляд, слід залучити і Матросівський могильник, частково досліджений у 1983 р. Автор розкопок Ю.С. Гребенников, не враховуючи його безпосередню близькість до комплексу поселень і садиб пізньоархаїчного та ранньокласичного часу Аджигольської балки (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990), а лише вказуючи на його відстань від Ольвії (18,0 км) і помилково відносячи поховання тільки до середини — останньої третини V ст. до н. е., інтерпретує могильник як варварський (Гребенников, Фридман 1985; Гребенников 2008, с. 53). На сумнівність такої інтерпретації поховань з Матросівки вказували С.Д. Крижицький (Крижицький 2001) і С.Б. Буйських (Буйских 2005, с. 182, прим. 8). У публікації цього некрополя Ю.С. Гребенников навіть не згадав, що район Аджигола мав велике значення для населення хори Ольвії, господарської діяльності, економічного районування і розвитку поліса. Він мав чітку спеціалізацію (відгінне скотарство), в процесі якої були освоєні значні степові території навкруги поселень і садиб, розташованих на схилах Аджигольської балки (Отрешко 1979; Буйских 1985; 2008; 2009, с. 234; Крыжицкий и др. 1989, с. 75, 94; Буйских, Ольговський 1995, с. 5 наст.; Одрін 2001).

В останній праці С.Б. Буйських (з яким ми паралельно дійшли близьких висновків стосовно належності Марицинського некрополя), вказує, що мешканці Аджигольського комплексу могли користуватися одним спільним могильником у пониззі Аджигола (Буйских 2009, с. 234). Враховуючи ж наявність Ма-

тросівського некрополя, полишеного скотарями Ольвійської хори, та подальшу можливість відкриття нових давньогрецьких кладовищ у верхів'ях Аджигольської балки, на нашу думку, можна припустити більшу їх кількість у цьому районі. Тут, починаючи від архаїчної доби, існувала добре налагоджена господарсько-поселенська структура (Буйских 2005, с. 178—179), до якої входили степові пастуші стоянки та селища (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990; Буйских 2009, с. 234), можливо, згадка про одне з яких (*Νομία κόμη* — Пастуше село) вже елліністичного часу зафіксована епіграфічно (НО, № 34). Ю.С. Гребенников цього не враховує. Посилаючись на редукцію хори в другій третині V ст. до н. е., він також вважає, що територіальну лакуну в цей час у Нижньому Побужжі заповнили кочові скіфи, оминаючи те, що процес переселення до Ольвії для розбудови міста і реорганізації його структури мав не раптовий, а цілеспрямований, плановий характер (Крыжицкий, Отрешко 1986, с. 15; Крыжицкий и др. 1989, с. 95; Крыжицкий, Лейпунская 1997, с. 23—24; Буйских 2009, с. 230). Вірогідно, це було пов'язане з державницькою, централізаторською діяльністю ольвійських тиранів. Орієнтовна дата встановлення ольвійської тиранії — близько 440 р. до н. е. (Виноградов 1989, с. 121).

Гіпотеза, згідно якої життя на хорі припинилося внаслідок міграційного притоку скіфів (Марченко 1980, с. 142—143), археологічними даними не підтверджується (Буйских 1986, с. 21; 2009, с. 230; Крыжицкий и др. 1989, с. 22, 94, 96; 1999, с. 94—95; Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 42—43; Крижицкий 2001, с. 31). Слід підкреслити, що процес передислокації мешканців хори в район Ольвії стосувався лише землеробського населення. Скотарі ж хори лишалися на своїх пасовищах. Навіть важко уявити, як значну масу великої та дрібної рогатої худоби, яка становила більшість поголів'я в архаїчну добу (Журавлев, Маркова, Сычева 1990, с. 98, 110), можна було швидко перегнати до Ольвійського передграддя. В цьому не було жодного сенсу, оскільки худобі були потрібні пасовища, зокрема в районі Аджигола. Більше того, навкруги міста тоді були розташовані земельні ділянки громадян. Населення хори, зайняте в скотарстві, природно не могло взяти активну участь в реорганізації та перебудові центру поліса, оскільки сфера його діяльності вимагала постійної щоденної праці у тваринництві, яке на той час забезпечувало продукцією майже все населення Ольвій-

ської держави, а що стосується вовни та виробів з неї, то й інші міста античного світу (Одрін 2001). Громадянський колектив Ольвії, стиснений жорсткою стінохорією, навіть надав разом з правами громадянства майже перший документально засвідчений у давньогрецькому світі привілей енктезісу (*ἐγκτησις*) — право купівлі землі збіглому синопському тиранові Тімесілею та його братові Теопроту (Виноградов 1981, с. 86—87; 1995, с. 16). У цих умовах, коли кожна ділянка землі була вкрай важлива, перегін худоби до стін Ольвії видається нереальним і безглуздим. Додамо, що навіть цей тимчасовий період запустіння життя на хорі був нетривалим. Нові матеріали розкопок декількох пам'яток ольвійської периферії, вкупі з даними раніших досліджень (Штігельман 1958, с. 131—132; Русева 1968, с. 212) свідчать, що процес нового розширення хори був розпочатий уже в останній третині V ст. до н. е. (Марченко 1985; Виноградов, Марченко 1985; 1986; Буйських 1985а; Марченко, Доманський 1986, с. 48, 55), хоча інтенсивності він набув на межі V—IV ст. до н. е. (Крыжицкий и др. 1989, с. 99).

Кургани над похованнями, на перший погляд, не притаманні давнім грекам¹, що свого часу надало привід багатьом дослідникам, переважно скіфологам, вважати перший досліджений курганний некрополь на хорі Ольвії біля с. Аджигол варварським і надалі виділити групу виявлених там поховань у локальний варіант скіфської культури (Яценко 1959, с. 61; Мурзин 1984, с. 43; Гребенников, Фридман 1985; Черненко и др. 1986, с. 17) або в приольвійську групу скіфських пам'яток (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 198 сл.; Гребенников 2008, с. 36—39). З іншого боку, спираючись на стійке поєднання характерних елементів грецької поховальної обрядності в Аджиголі та палеоантропологічні висновки А. Шліца, згідно з якими переважна більшість поховань належала тут іонійським грекам (Schlitz 1913, S. 140 ff.), В.В. Лапін, порівнюючи їх з архаїчними похованнями Ольвії та Березані, впевнено вважав, що Аджигольський некрополь залишили греки — мешканці Ольвійської хори (Лапін 1966, с. 174). Його погляд наприкінці 1960 — початку 1970-х рр. мав небагато прихильників і піддавався іноді різкій і недостатньо обґрунтованій критиці (Шелов, Брашинский

1969, с. 169), хоча сам термін «*χώρα*» в значенні «сільськогосподарська територія поліса» був уперше співвіднесений з аграрною територією Ольвійської держави ще в 1950-ті рр., зокрема, В.Д. Блаватським, Л.М. Славіним, Я.В. Доманським, Н.В. Шафранською та ін. (Буйських 2007, с. 67). Але слід зауважити, що багато безпосередніх дослідників сільської округи Ольвії в ті часи розкопані ними пам'ятки без сумніву відносили до тубільних, місцевих, скіфських або, в кращому разі, — елліно-скіфських, що не сприяло усвідомленню ролі та значення хори в історії Ольвійського поліса (Буйських 2007, с. 74). Саме це застаріле розуміння характеру пам'яток аграрної периферії Ольвії, а також незрозуміле ігнорування і давно відомих, і сучасних надбань у дослідженні грецького поховального обряду не тільки в Північному Причорномор'ї, а й у Середземномор'ї, здебільшого і вплинуло на формування та подальшу генезу наведеного погляду скіфологів стосовно Марицинського некрополя, на появу такого хибного поняття як локальний варіант скіфської культури в Нижньому Побужжі та, особливо, виділення ефемерної приольвійської групи скіфських пам'яток із включенням до неї давньогрецьких курганних некрополів Аджигольського комплексу.

Загалом, майже до середини 1980-х рр. дослідженню поховальних пам'яток хори Ольвії через певні об'єктивні причини не приділялося належної уваги, а свідчення про них не були систематизовані. Розкопки периферійних некрополів мали спонтанний характер і провадилися, головним чином, тоді, коли виникала термінова необхідність у охоронних роботах (Снытко 1986; 1987; 1990; 2009, с. 26; Буйських, Нікітін 1988; Гребенников, Снытко 1989). Через це матеріали античних сільських некрополів Нижнього Побужжя не відображені в підсумкових колективних працях з досліджень хори, в яких висвітлені розвиток типів поселень, їхня структура, домобудівництво, господарська діяльність, матеріальна та духовна культура, етносоціальний склад населення (більшість якого була греками), виділені основні етапи формування та розвитку сільської округи Ольвії (Крыжицкий и др. 1989; Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990).

Поштовхом до об'єктивного аналізу та інтерпретації підкурганних поховань хори стали розкопки Південного та Північного некрополів біля с. Прибузьке в 1988 і 2000 рр. (Снытко, Липавський 1989; Снытко, Смирнов, Липавський 1989; Снытко 2000). Їхні результати до-

¹ Насправді, і античні писемні джерела, і розкопки на території Греції вказують на зворотне, а саме, на багатовікову курганну поховальну традицію, що була таки притаманна грекам (Чмыхов 1989, с. 169—170).

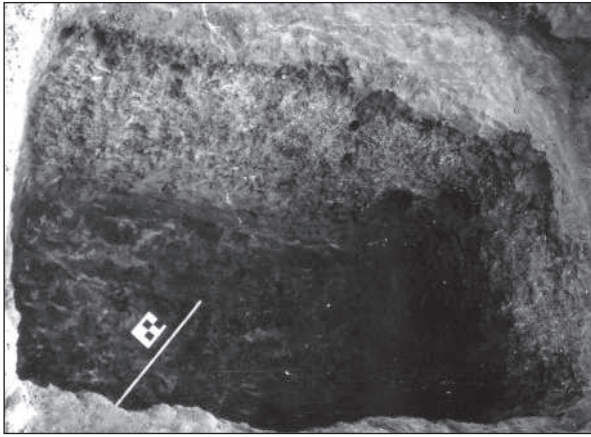

Рис. 2. Типова велика підпрямокутна підкурганна могила (курган 2, Південний некрополь біля с. Прибузьке)

зволили інакше сприйняти і матеріали Маринцинського некрополя та загалом поставити під сумнів існування так зв. локального варіанту скіфської культури в межах сільськогосподарської території Ольвійської держави (Липавський 1990; Снытко, Липавський 1990; Снытко 1992; 2009; Snytko 1996; Буйских 1997; Крижицький 2001, с. 23—24), підтверджуючи правильність гіпотези В.В. Лапіна. В контексті сказаного розглянемо основні матеріали досліджень Північного та Південного некрополів біля с. Прибузьке пізньоархаїчного та ранньокласичного часів.

Південний некрополь простягається на південній околиці с. Прибузьке та за 0,5—0,8 км на південь від поселення пізньоархаїчного та ранньокласичного часу Чортувате 2 (Снытко и др. 1988; Липавський, Снытко 1990, с. 1, рис. 1). Досліджено три підкурганні поховання. Висота насипів 0,7—1,5 м, діаметр 15,0—25,0 м. Вони зведені з ґрунту над одним похованням. Єдиним типом могили є велика підпрямокутна в плані яма (рис. 2) розмірами 3,0—3,1 × 2,0—

2,1 м і завглибшки 1,7—2,1 м від рівня давнього горизонту. Ями орієнтовані широтно, іноді з незначним відхиленням. Кожне поховання було перекрите дерев'яними балками і брусами в два яруси, зруйновані грабіжниками. Варіант такої поховальної споруди майже повністю вдалося відновити для кургану 3 (рис. 3). Нижній ярус імітував домовину або саркофаг: вкладені поперек могили балки спиралися на бруски, встановлені вертикально попід боковими стінами ями. Висота конструкції сягала 0,6—0,7 м від дна могили. Верхній ярус перекривав могилу поперек на рівні давнього горизонту. Перекриття та дно могили були вкриті циновками з очерету.

Поховання пограбовані в давнину, тож встановити позу кістяків не вдалося. Серед знахідок — самоські, хіоські та афінські амфори, чорнолакова аттична та іонійська кераміка. Зауважимо на знахідках зброї в кургані 1 — бронзові вістря стріл, залізний меч і фрагментоване вістря списа (рис. 4, 1, 2). Некрополь датується кінцем VI — першими двома чвертями V ст. до н. е. та був залишений мешканцями поселення Чортувате 2 (Липавський, Снытко 1990, с. 5).

Північний некрополь розкинувся за 0,5 км на північ від с. Прибузьке. Досліджено дев'ять курганів того само часу: 1, 2, 3/1988 і 3, 5, 6, 10, 11, 16/2000 (Липавський, Снытко 1990; Снытко, Липавський 1990; Снытко 2000). Кургани мали незначну висоту — 1,0—2,0 м і діаметр 15,0—25,0 м. Складені з ґрунту. Під насипом кургану 2/1988 зафіксований кромлех з дрібного та середніх розмірів вапнякового буту (рис. 5) діаметром 15,6 × 16,5 м. Каміння було вкладене безсистемно та без розчину. В південно-східній частині знайдені уламки чорнофігурного кратера (рис. 6). Уламки ще трьох чорнофігурних кратерів зафіксовані в безкурганних похованнях (27, 42, 67/2000) пізньоархаїчного та ран-

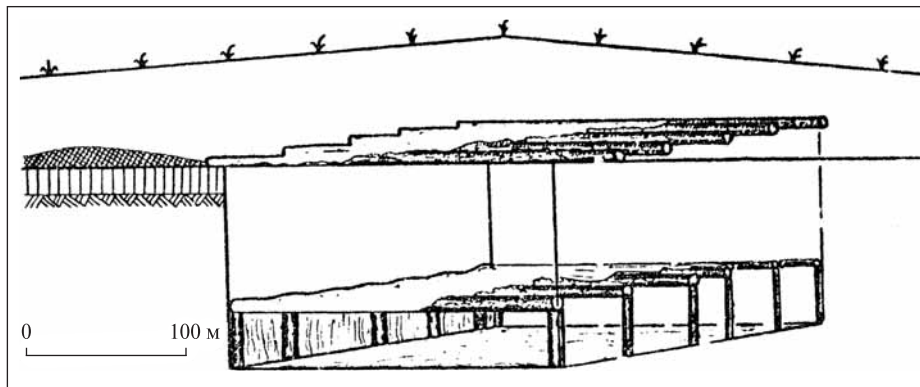

Рис. 3. Реконструкція поховальної споруди в кургані 3 Південного некрополя біля с. Прибузьке

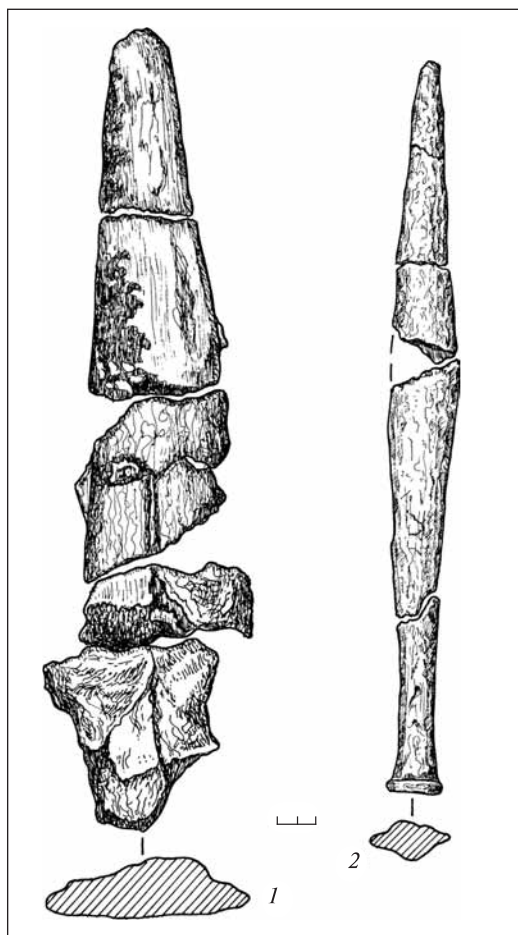

Рис. 4. Зброя з поховання кургану 1 Південного некрополя біля с. Прибузьке: 1 — меч; 2 — вістря списа

ньокласичного часу цього некрополя (Снитко 2000). Ця знахідка дозволяє припустити, що в тому місці була влаштована спеціальна ділянка для заупокійної тризни. Додамо, що кратери з Північного некрополя дійшли у фрагментах, що, можливо, засвідчує спеціальне ритуальне їх розбивання після завершення поховальної церемонії.

Кратери знаходять дуже часто при розкопках грецьких некрополів у Беотії, на Сицилії, в Південній Італії, на Родосі та Чорноморському узбережжі. Вони практично всюди в античному світі традиційно використовувались у поховальному обряді під час траурних узиливань (Kurtz, Boardman 1971, p. 77–79).

В архайчну добу кромлехи в давньогрецьких некрополях були досить поширені. Вони відомі, зокрема, в Македонії та Елірі (Kurtz, Boardman 1971, p. 184–186, fig. 37), у некрополі Істрії (Alexandrescu 1966, p. 145, 151) та її хори (Teleaga, Zirra 2003, S. 105–106). У некрополі Березані ділянки з кремацією в багатьох випадках огорожені кільцеподібними стінами (Капоши-

на 1956, с. 218–219). Два кромлехи з вапнякового буту (один частково зруйнований) зафіксовані на некрополі Ольвійської хори пізньоархаїчного та ранньокласичного часу в уроч. Дідова Хата (кургани 9 і 10; див.: Никитин 1968). Традиція влаштовувати кромлехи зберігалась і пізніше. В некрополі Ольвії другої половини V — початку IV ст. до н. е. відмічені два кромлехи з амфор, які супроводжували трупоспалення (Козуб 1974, с. 32–33, рис. 4; 5). У пізньоелліністичний та римський часи в Ольвії та інших містах Північного Причорномор'я кільцеподібні монументальні кріпиди зводили навколо курганів з похованнями знатних громадян, хоча такі споруди були поширені ще від архайчної доби в Малоазійській Греції. Назвемо, зокрема, некрополь Ларіса в Гермосі, що в Лідії (Kurtz, Boardman 1971, p. 177, fig. 32). Кромлех з амфор першої половини IV ст. до н. е., в центрі якого була гробниця з каменю, відомий в некрополі Аполлонії (Венедиков 1963, с. 41). Дві такі гробниці архайчного часу, але без кромлехів, зафіксовані на Рибаківському некрополі (Снытко 1999, с. 10–12). Кам'яний кромлех діаметром до 20,0 м з підкурганною гробницею, викладеною з каменю (основне поховання), відомий у некрополі Вергіні в Македонії (Kurtz, Boardman 1971, p. 185, fig. 37). Як вважається, зведення кільцеподібних конструкцій мало магічний характер. Вони виконували функцію своєрідних апотропеїв, що оберігали могилу від злих сил (Липавський 1990, с. 25). Але тема застосування кромлехів у античних некрополях виходить за межі цієї статті, хоча можна констатувати, що

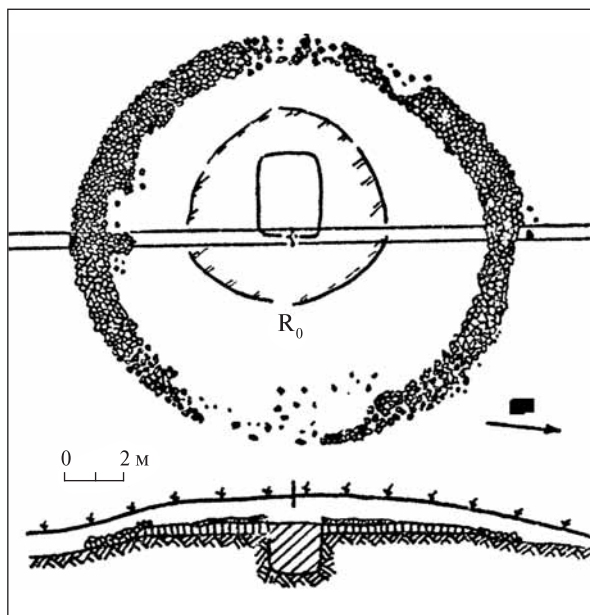

Рис. 5. Кам'яний кромлех кургану 2 Північного некрополя біля с. Прибузьке

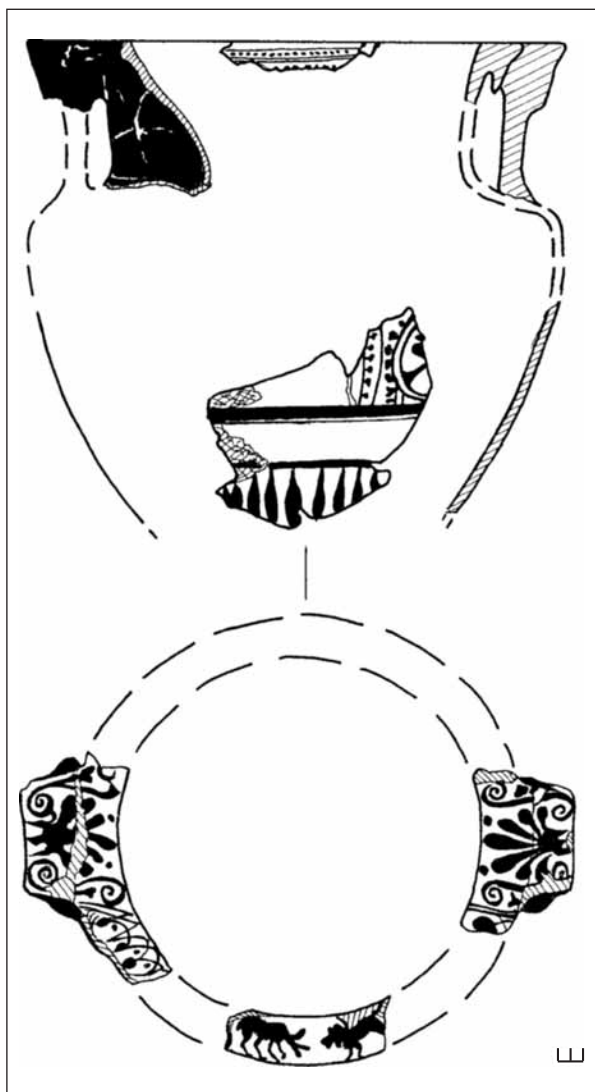

Рис. 6. Уламки чорнофігурного кратера з кургану 2 Північного некрополя біля с. Прибузьке

вони, безумовно, притаманні давньогрецькій поховальній практиці.

Говорячи загалом про поховання на Ольвійській хорі, вкажемо, що вони здійснені у великих підпрямокутних ямах, таких самих як у Південному некрополі біля Прибузького та Аджиголу, орієнтованих широтно. Більшість могил пограбована в давнину, але за окремими останками кістяків можна констатувати, що вони одиночні, вкладені у випростаному стані на спині головою на схід, себто за характерним давньогрецьким поховальним ритуалом.

Могили перекривали одним чи двома настилами з дерева, іноді з каменю для додаткового укріплення конструкції (Снытко, Липавський 1990, с. 138), а подекуди — кам'яними закладками або елементарною забутовкою. Дно могили здебільшого вистеляли циновками з очерету або рослинами.

Аналогії великим підпрямокутним ямам відомі в некрополі Ольвії та Березані. В архаїчному некрополі Ольвії зафіксовано вісім таких поховань (Скуднава 1988, с. 7). Незначна їх кількість виявлена на Березані, розглядаючи котрі Ю.І. Козуб припускає, що могили з монументальними дерев'яними конструкціями були ранішими за прості ямні поховання на хорі (Козуб 1987, с. 29—30), хоча це цілком не підтверджується (Снитко 1999). Ймовірно, ці типи могил співіснували, а монументальні поховальні споруди свідчать про вищий соціальний статус похованих (Снытко, Липавський 1990, с. 138). В Ольвії, на відміну від Аджигольського та Південного некрополів, над такими великими ямами не зафіксовані курганні насипи. Свого часу ми припускали, що вони могли бути розмиті, знищені давніми та сучасними переплануваннями тощо (Снытко, Липавський 1990, с. 138—139). Але дослідження Північного некрополя біля Прибузького дали серію синхронних підкурганним пізньоархаїчних та ранньокласичних поховань у підпрямокутних ямах дійсно без надмогильних пагорбів (69 поховань; див: Снытко 2000). Ями великих, середніх і малих розмірів (підліткові й дитячі поховання), але за «стилем» аналогічні підкурганним. Ці могили різко контрастували на тлі вузьких ям пізньокласичного та елліністичного часів (див.: Снытко 2000; 2009, с. 26—28). Наявність безкурганних могил, аналогічних підкурганним великим підпрямокутним ямам на давньогрецьких некрополях, остаточно спростовують «варварську» гіпотезу їхнього походження.

Поховальний інвентар з підкурганних могил Північного некрополя представлений амфорами Хіоса, Самоса та Афін, чорнолаковою та чорнофігурною аттичною керамікою: скіфосом кінця VI ст. до н. е. з сюжетом полювання Геракла на лева, циліндричним лекіфом початку V ст. до н. е. зі сценою підготовки до офірування бика, фіалом першої чверті V ст. до н. е. (рис. 7), а також дрібними бронзовими (пряжка, підвіски й ін.) та кістяними виробами (декоративні деталі обклашки зброї?). В безкурганних могилах дуже часто трапляються знаряддя праці (кам'яні зернотерки, точильні бруски, керамічні та свинцеві прясельця, залізні серпи та ножі, зокрема спеціальні виноградарські, бронзові та залізні голки й шила). Зброя представлена уламками залізних мечів, кинджалів і списів, бронзовими вістрями стріл. Вона трапляється і в підкурганних, і безкурганних похованнях. В чотирьох безкурганних могилах (19, 294, 307, 311/2000) за «обол Харона» пра-

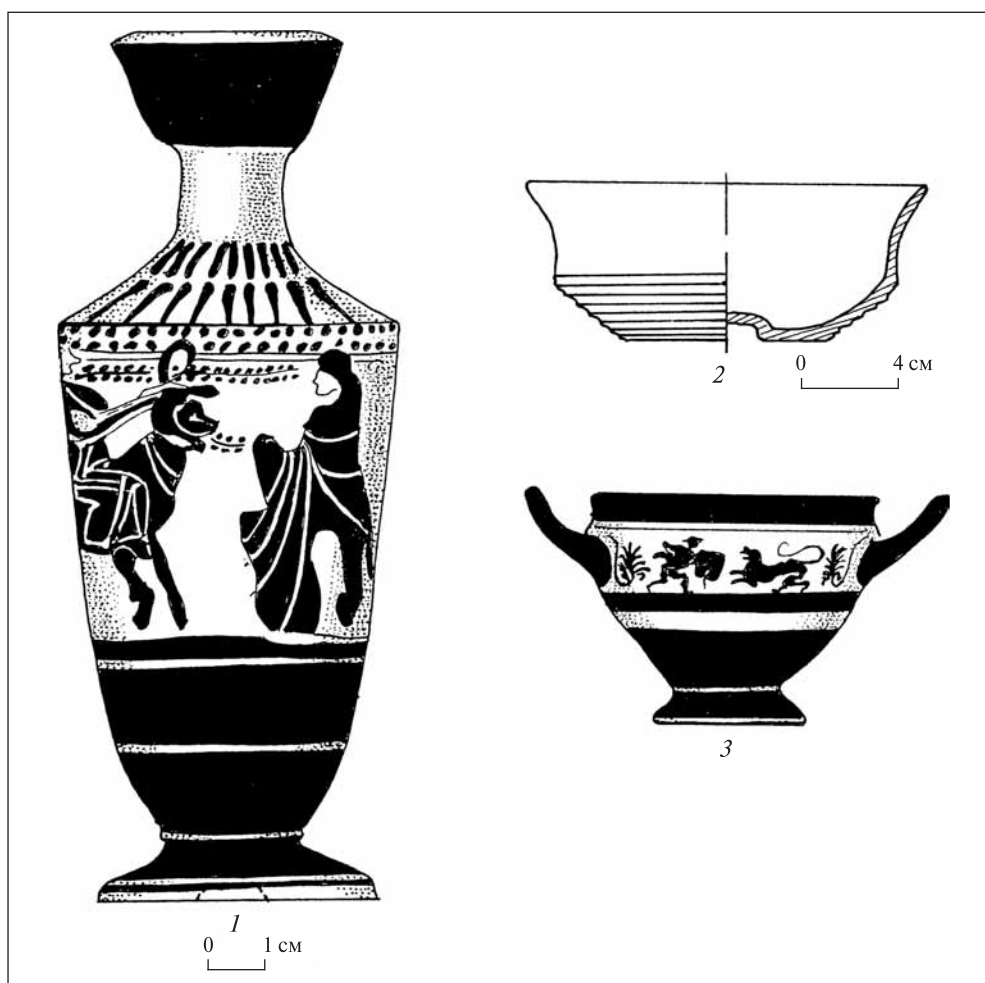

Рис. 7. Чорнолакова кераміка з поховань Північного некрополя біля с. Прибузьке: 1 — лекіф; 2 — фіал; 3 — скіфос

вили ольвійські «дельфінчики» (Снитко 2009, с. 31), що є важливим свідченням давньогрецького поховального ритуалу. Загалом поховання Північного некрополя пізньоархаїчного та ранньокласичного часів датуються кінцем VI — першою третиною V ст. до н. е.

Північний некрополь залишили мешканці розміщених поблизу еллінських поселень і хуторів пізньоархаїчного та ранньокласичного часу (агломерація Чортувате 1—5 і 7).

У підсумку зазначимо, що підкурганні поховання VI—V ст. до н. е. на території Ольвійської держави в межах Нижнього Побужжя, безумовно, залишило сільське населення Ольвійської хори, тобто греки. Кургани були органічною складовою давньогрецьких некрополів, які здебільшого мали змішаний характер (підкурганні та безкурганні поховання). Простежується їхнє розташування ділянками, коли кургани розміщувалися дещо осторонь безкурганних могил, що, вірогідно, пов'язано з соціальною та майновою різницею між небіж-

чиками. В деяких випадках фіксується і певна відмежованість курганних груп одна від одної, концентрація окремих насипів поряд, що, можливо, свідчить про наявність родових ділянок (Північний некрополь біля Прибузького, кургани 1—3/1988; Аджигол, кургани II, U1). Іноді некрополі розміщені біля курганів доби енеоліту—бронзи (Аджигол, Матросівка, Дніпровське, Північний некрополь біля с. Прибузьке, уроч. Дідова Хата).

Спорудження могильних насипів було притаманне грекам з найдавніших часів (Сергеев 1948, с. 90; Лапин 1966, с. 173; Kurtz, Boardman 1971, р. 79—84, fig. 9, 10, р. 105—108, 176—177, fig. 32; Чмыхов 1989, с. 169—170; Липавский 1990, с. 23—28). Виходячи з результатів останніх досліджень, вважається, що курганный тип поховань був розповсюджений в античному світі і набув особливо значного побутування в Анатолії, Лідії, Східній Греції, Західному та Північному Понті (Lungu 2010, р. 52—53). Кургани в Давній Греції, найвірогідніше, були

пов'язані з героїзацією померлих (Липавский 1990, с. 26), про що свідчать і літературні джерела (Ном., ІІ., XXIII, 125—126; Thuc., Hist., II, 34, 1—7). Для Північного Причорномор'я фіксується і той факт, що споруджені в попередні епохи кургани греки часто-густо сприймали як місця для влаштування власних некрополів (Снитко 2009, с. 27).

У двох випадках могильники залишили мешканці одного поселення (Дідова Хата, Південний некрополь біля Прибузького). Але переважно підкурғанні могили наявні в некрополях, якими користувалося населення кількох поселень, а іноді цілих агломерацій, що було зумовлено незначною відстанню між населеними пунктами.

Кургани зводилися над одиночними похованнями і мали незначну висоту, в основному, не більшу за 2,0 м, та діаметр до 30,0 м і були складені з ґрунту. Як додаткові конструкції іноді в них зафіксовані викладені з каменю кромлехи: Північний некрополь біля Прибузького, курган 2/1988; Дідова Хата, кургани 9 і 11 (Никитин 1968). По периметру курганів, переважно в полах, у деяких випадках простежені скупчення амфорного бою, вірогідно, залишки трізни. На насипі кургану 1/1988 Південного некрополя знайдені уламки мармурового лутерія (Снитко, Липавский 1990, с. 139), що, можливо, свідчить про традицію омивання після проведення поховальної церемонії. Там же знайдений і фрагмент мармурової скульптурної або архітектурної деталі, яка могла належати надкурғанній пам'ятці (Снитко и др. 1988, с. 4—5).

Як вказувалося, єдиним різновидом могили під курганом є велика підпрямокутна в плані яма, орієнтована широтно. Трапляються незначні відхилення, що, вірогідно, є сезонною похибкою у визначенні сходу. Для перекриття могил використовували переважно дерево, хоча нерідко трапляються поховання з кам'яними закладками: Матросівка, Північний некрополь біля Прибузького, Дідова Хата (курган 9; див.: Никитин 1968). Іноді у кутках могили на рівні дна влаштовували невеликі приямки для встановлення стовбурів, на які спиралося перекриття (Дідова Хата, кургани 9 і 11). Дно могил вистеляли циновками з очерету або рослинами.

Більшість підкурғанних поховань була пограбована, а кістяки зруйновані, але там, де збереглися *in situ* (Адзигол), вони завжди лежали випростано на спині черепом на схід, себто за сталою давньогрецькою традицією. Східну орієнтацію небіжчиків можна припускати і

за окремими останками кістяків, знайдених у пошкоджених могилах (Північний некрополь біля Прибузького, Дідова Хата).

Поховальний інвентар складався з традиційних наборів, характерних для некрополів Ольвії та Березані. Це, перш за все, амфори, імпортна «парадна» кераміка, прикраси (персні, підвіски, намисто тощо) та побутові речі — бронзові дзеркала в Адзиголі (Ebert 1913) і Північному некрополі біля Прибузького (Скржинская 1984, с. 110), шила, голки та ін.

Особливу категорію поховального інвентарю становить зброя. Її наявність у похованнях Ольвійської хори найбільше спонукала скіфологів до віднесення їх до так зв. номадів, і жодному з цих дослідників не спало на думку, що кожний вільний громадянин античного поліса, особливо з поважних родин, перш за все, був воїном — захисником своєї держави — та належав до певного роду війська залежно від майнового стану (Блаватский 1954, с. 70). Як відомо, військова організація була однією з найхарактерніших особливостей громади грецького поліса і в метрополії (Маринович 1975, с. 266—267), і в районах колонізації (Фролов 1988, с. 228). І Ольвійський поліс не був тут винятком. Зброю в складі супроводу поховань хори (мечі, кинджали, вістря списів і стріл, деталі захисної зброї — пластинки від панцирів і ін.), не слід сприймати як щось чужорідне, оскільки вона була притаманна грецькому поховальному обряду (Папанова 2000, с. 142). Вона лише ще може свідчити про дещо нестабільну зовнішньополітичну ситуацію в Нижньому Побужжі в пізньоархаїчний та ранньокласичний часи, незважаючи на, загалом, мирні стосунки між греками та варварами (Снитко, Липавский 1990, с. 139—141; Снитко 2009, с. 32). Крім того, факт наявності в чоловічих похованнях хори зброї може вказувати не так на етнічну належність похованих, а на умови життя в неукріплених приольвійських поселеннях, хуторах, окремих садибах і пастуших селищах, які могли стати легкою здобиччю кочовиків (Крижицький 2001, с. 24).

Що ж до домінування в поховальних комплексах Ольвії та її хори VI—V ст. до н. е. скіфських типів зброї, то останнім часом утвердилася думка, згідно з якою варварська зброя мала особливе, символічне, значення в уявленнях греків, пов'язаних з потойбічним життям (Виноградов, Горончаровский 2009, с. 44). Відтак, варварську зброю грецькі колоністи у Північному Причорномор'ї здебільшого використовували саме в поховальному обряді (як оберіг),

а в реальних бойових обставинах застосовували тільки грецьку (Виноградов 1999, с. 158; Панапова 2002, с. 283; Буйських 2004, с. 48—49).

Іноді в підкурганних могилах на перекритті або в засипці трапляються кістки великої рогатої худоби (лопатки, ребра) — рештки жертвовної та заупокійної їжі (Снитко, Липавський 1990, с. 139), що також традиційно сприймається як елемент варварського ритуалу. Для пояснення непритаманності грекам багатотризни наводять факт відміни Солоном у 524 р. до н. е. кривавих офірувань і пишності в поховальних церемоніях. Але тут не завжди береться до уваги, що реформи Солона стосувалися лише Атики, а Нижнє Побужжя було заселене іонійцями. Та навіть у самій Атиці цієї заборони не дотримувалися дуже суворо. В класичний період залишки багатотризни зафіксовані, зокрема, в Діпілонському некрополі (Poulsen 1905, s. 26, 41). З цього приводу дуже вірно висловила Ю.І. Козуб, відзначивши, що пишні тризни деякий час зберігалися в багатьох, переважно економічно відсталих, районах Греції та на її периферії (Козуб 1974, с. 37). Треба зазначити, що в Ольвії та, особливо, в населенні хори ця традиція була дуже стійка і продовжувалася й

пізніше (Снитко 2009, с. 31—32). Та, власне, не можна вважати надто «кривавими й пишними жертвами» кілька кісток тварин, з десятків розбитих амфор та інколи, як правило, один розбитий кратер.

Наостанок підкреслимо, що підкурганних поховань у некрополях архаїчного та ранньокласичного періодів Ольвійської хори було небагато. Приміром, у Північному некрополі, залишеному мешканцями агломерації поселень, їх зафіксовано тільки дев'ять. Зазначимо, що лише на найбільшому поселенні цього комплексу VI—V ст. до н. е. Чортувате 7 населення могло становити 1000—1800 осіб (Крижицький, Буйських 1988, с. 5). Зважаючи на те, що підкурганні могили одиночні, а поселення Чортувате 7 проіснувало близько 50 років, можна вважати їх дуже рідкісними. Підкурганні поховання, на наш погляд, слід пов'язувати з представниками достатньо заможної верстви населення Ольвійського полісу, в першу чергу, знатних родин, які формувалися в цей час і які в недалекому майбутньому склали політичну й економічну еліту громади, а також з початком процесу соціальної та майнової диференціації серед населення держави.

Блаватский В.Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1954.

Буйских С.Б. Некоторые итоги изучения Ольвийской хоры // ПИО. — Парутино, 1985. — С. 8—10.

Буйских С.Б. Работы в сельской округе Ольвии // АО 1983 г. — М., 1985а. — С. 263—264.

Буйских С.Б. Некоторые вопросы пространственно-структурного развития Ольвийской хоры (VI—II вв. до н. э.) // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 17—28.

Буйских С.Б. К проблеме этнокультурной атрибуции Марицынского могильника // Мат-ли II-ї Миколаївської обл. краєзн. конф. — Миколаїв, 1997. — С. 29—30.

Буйских С.Б. Ольвия и варвары в VI—V вв. до н. э. // ССПК. — 2004. — 11. — С. 46—50.

Буйских С.Б. Античное поселение Аджигол-1 близ Ольвии // ССПК. — 2005. — 11. — С. 164—189.

Буйских С.Б. Хора Ольвийского полиса (до истории научовой разработки проблемы) // Археология. — 2007. — № 1. — С. 66—77.

Буйских С.Б. Греческая колониальная хора в Нижнем Побужье // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2008. — С. 35.

Буйских С.Б. Хора колониального полиса в Нижнем Побужье: от архаики к эллинизму // ССПК. — Запоріжжя, 2009. — XV. — С. 225—247.

Буйских С.Б., Нікітін В.І. Охоронні розкопки могильника IV—III ст. до н. е. Лагерна коса // Археология. — 1988. — 63. — С. 85—90.

Буйских С.Б., Ольговський С.Я. До історії населення Ольвійської хори // Питання історії культури України. — К., 1995. — С. 3—11.

Венедиков И. Разположение на некрополя и организация на разкопките през 1947—1949 г. // Аполония, 1947—1949. — София, 1963.

Виноградов Ю.А. Обломок махайры из Мирмекия // АИБ. — 1999. — 3. — С. 153—160.

Виноградов Ю.А., Горончаровский В.А. Военная история и военное дело Боспора Киммерийского. — СПб., 2009.

Виноградов Ю.А., Марченко К.К. О начале второго этапа развития сельскохозяйственных поселений Нижнего Побужья античного периода // ПИО. — Парутино, 1985. — С. 14—15.

Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Античное поселение Лупарево 2 // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 59—60.

Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э.: Ч. 1. // ВДИ. — 1981. — № 2. — С. 65—90.

- Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. — М., 1989.
- Виноградов Ю.Г. Понт Евксинский как политическое, экономическое и культовое единство и эпиграфика // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Севастополь, 1995. — С. 5—56.
- Гребенников Ю.С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX—III вв. до н. э.). — Николаев, 2008.
- Гребенников В.Б., Снытко И.А. Новый античный некрополь в Нижнем Побужье // Древнее Причерноморье. — Тез. докл. конф. — Одесса, 1989. — С. 20—21.
- Гребенников Ю.С., Фридман М.И. К вопросу о населении ольвийской периферии в середине V в. до н. э. // ПИО. — Парутино, 1985. — С. 91—92.
- Журавлев О.П., Маркова Е.В., Сычева Л.В. К истории животноводства ольвийской сельской округи // Античные поселения Нижнего Побужья. — К., 1990. — С. 98—113.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.
- Капошина С.И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья // МИА. — 1956. — 50. — С. 211—251.
- Козуб Ю.И. Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. э. — К., 1974.
- Козуб Ю.И. Погребальные сооружения Ольвии и ее округи // КНООАВ. — К., 1987. — С. 27—34.
- Крижицкий С.Д. Ольвия і скіфи у V ст. до н. е. До питання про скіфський «протекторат» // Археологія. — 2001. — № 2. — С. 21—35.
- Крижицкий С.Д., Буйских С.Б. Структура архаичного поселения Нижнего Побужья // Археологія. — 1988. — 63. — С. 1—8.
- Крижицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Крижицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990.
- Крижицкий С.Д., Бураков А.В., Буйских С.Б., Отрешко В.М., Рубан В.В. К истории ольвийской сельской округи // ИААСП. — К., 1980. — С. 3—18.
- Крижицкий С.Д., Лейпунская Н.А. Ольвия. Раскопки, история, культура. — Николаев, 1997.
- Крижицкий С.Д., Отрешко В.М. К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 3—17.
- Крижицкий С.Д., Русаева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999.
- Курганська К.Ю., Снитко І.О. Проблеми охорони та збереження археологічних пам'яток Аджиголу // VII Миколаївська обл. краєзн. конф. — Миколаїв, 2008. — С. 95—97.
- Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966.
- Липавский С.А. О времени появления курганных погребений в Ольвии // Липавский С.А., Снытко И.А. Материалы по археологии Ольвии и ее округи. — К., 1990. — С. 18—28 (препринт).
- Липавский С.А., Снытко И.А. Новые данные о погребальном обряде архаического населения Нижнего Побужья // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. — Тез. доп. XX Респ. конф. — К., 1989. — С. 131—132.
- Липавский С.А., Снытко И.А. Курганы раннеантичного времени в урочище Чертоватое и некоторые проблемы населения Ольвийской хоры // Липавский С.А., Снытко И.А. Материалы по археологии Ольвии и ее округи. — К., 1990. — С. 1—7 (препринт).
- Маринович Л.П. Греческое наемничество IV в. до н. э. и кризис полиса. — М., 1975.
- Марченко К.К. Модель греческой колонизации Северного Причерноморья // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 131—143.
- Марченко К.К. Сравнительная характеристика двух поселений Нижнего Побужья позднеархаического периода — Старая Богдановка 2 и Куцуруб 1 // ПИО. — 1985. — С. 50—51.
- Марченко К.К., Доманский Я.В. Античное поселение Куцуруб 1 // АСГЭ. — 1986. — 27. — С. 48—60.
- Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984.
- Никитин В.И. Отчет о работе археологического отряда Николаевского краеведческого музея // НА ІА НАНУ. — 1966/41.
- Никитин В.И. Отчет о работе археологического отряда Николаевского краеведческого музея // НА ІА НАНУ. — 1968/57.
- Одрін О.В. Виробництво і торгівля вовною та виробами з вовни в Ольвії VI—V ст. до н. е. // Ольвія та античний світ. — К., 2001. — С. 91—92.
- Отрешко В.М. Позднеархаические поселения Березанского лимана // ОМАУ. — К., 1976. — Ч. 1. — С. 31—33.
- Отрешко В.М. К проблеме экономического районирования Нижнего Побужья в архаическую эпоху // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. — Цхалтубо, 1979. — С. 151—158.

- Папанова В.А. О символике оружия в античной мифологии // Актуальні питання слов'янської філології. — 2000. — 5. — С. 139—143.
- Папанова В.А. Символика оружия в античных погребениях // БФ. — СПб., 2002. — Ч. 2. — С. 279—285.
- Русяева Г.С. Поселения Петухівка-1 біля Ольвії // Археологія. — 1968. — 21. — С. 206—213.
- Сергеев В.С. История древней Греции. — М., 1948.
- Скржинская М.В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани // АКСП. — К., 1984. — С. 105—129.
- Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.
- Снытко И.А. Грунтовый некрополь IV—III вв. до н. э. в у-ще Дидова Хата // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тез. докл. конф. — М., 1986. — С. 141—142.
- Снытко И.А. Погребальные обряды населения Ольвийской хоры IV—III вв. до н. э. // АПИИ. — К., 1987. — С. 151.
- Снытко И.А. Исследования некрополя античного времени в у-ще Сиверсов Маяк // Проблемы археологии Северного Причерноморья. Тез. докл. конф. — Херсон, 1990. — Ч. 2. — С. 72—73.
- Снытко И.А. Марицынский могильник в свете новых исследований в Нижнем Побужье // Киммерийцы и скифы. — Мелитополь, 1992. — С. 91—92.
- Снытко И.А. Новые сведения о погребальных сооружениях хоры Ольвии архаического времени // Слов'янський світ та античні традиції. — Миколаїв, 1999. — Ч. 3. — С. 10—12.
- Снытко И.А. Отчет о раскопках Северного некрополя у с. Прибугское в 2000 году // НА ІА НАНУ. — № 2000/141.
- Снитко І.О. Похоронний обряд населення хори Ольвії IV—III ст. до н. е. // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 25—34.
- Снытко И.А., Гребенников В.Б., Липавский С.А., Смирнов И.А. Отчет о работах Ольвийской периферийной экспедиции сектора охраны памятников археологии НКМ в 1988 году // НА ІА НАНУ. — 1988/96.
- Снытко И.А., Липавский С.А. Исследования Южного и Северного некрополей у с. Прибугское // Проблемы скифо-сарматской археологии. — Запорожье, 1989. — С. 145—146.
- Снытко И.А., Липавский С.А. Античные сельские некрополи VI—V вв. до н. э. в Нижнем Побужье // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1990. — С. 134—141.
- Снитко І.О., Наумов В.І. Охоронні розкопки біля с. Лупарево Миколаївської обл. // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні. Тез. доп. семінару. — Вінниця, 1990. — С. 76.
- Снытко И.А., Смирнов И.А., Липавский С.А. Античные сельские некрополи позднеархаического и раннеклассического времени в Нижнем Побужье // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1989. — С. 47—48.
- Черненко Е.В., Бессонова С.С., Болтрик Ю.В., Полин С.В., Скорый С.А., Бокий Н.М., Гребенников Ю.С. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. — К., 1986.
- Чмыхов Н.А. Об истоках курганного погребального обряда греков античного времени в Северном Причерноморье // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1989. — С. 169—171.
- Фролов Э.Д. Рождение греческого полиса. — Л., 1988.
- Шелов Д.Б., Брашинский И.Б. Ред.: Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966 // ВДИ. — 1969. — № 3. — С. 161—171.
- Штительман Ф.М. Поселения біля Закисової балки // АП УРСР. — 1958. — VII. — С. 131—142.
- Яценко И.В. Скифия VII—V вв. до н. э. — М., 1959 (Труды ГИМ. — 36).
- Alexandrescu P. Necropola tumulara. — Sapaturi 1955—1961 // Histria. — 1966. — Vol. II. — P. 134—285.
- Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson (Süd-Russland) // PZ. — 1913. — Bd. V. — Heft 1—2. — S. 1—113.
- Kurtz D., Boardman J. Greek Burial Customs. — London, 1971.
- Lungu V. Greek-Ionian Necropoleis in the Black Sea area: Cremation and Colonisation // Archaic Greek Culture: History, Archaeology, Art and Museology. — Oxford, 2010. — P. 51—58 (BAR International Series, 1350).
- Poulsen F. Die Dipylongräber und die Dipylonvasen. — Leipzig, 1905.
- Schliz A. Beiträge zur prähistorischen Ethnologie. II. Die Grabhügel auf dem Gute Maritzyn // PZ. — 1913. — Bd. V. — Heft 1—2. — S. 114—148.
- Snytko I. Greek burial customs in Olbian Chora (6th—5th centuries BC) // The Thracian World at the crossroads of civilizations. — Bucharest, 1996. — P. 408—409.
- Teleaga E., Zirra V. Die Nekropole des 6.—1. Jhs. v. Chr. von Istria Bent bei Histria. Archäologische Untersuchungen zur Bevölkerung in der westlichen Schwarzmeerregion. — Rahden, 2003 (IA. — Bd. 83).

Надійшла 09.02.2010

ПОДКУРГАННЫЕ ЗАХОРОНЕНИЯ НЕКРОПОЛЕЙ ХОРЫ ОЛЬВИИ VI—V вв. до н. э.

Статья посвящена некоторым итогам исследования некрополей сельской округи Ольвии VI—V вв. до н. э. Особое внимание уделено приольвийским подкурганным могилам, долгое время являвшимся объектом острых дискуссий относительно их этнической принадлежности. На основе анализа материалов раскопок восьми памятников автор приходит к выводу, что подкурганные захоронения в некрополях хоры Ольвии архаического и раннеклассического времени, рядом исследователей ошибочно относимые к скифским, на самом деле оставлены не кочевниками, а оседлым древнегреческим населением Нижнего Побужья. Об этом свидетельствуют, в первую очередь, особенности погребального обряда и состав погребального инвентаря, зафиксированные, кроме хоры, в действительно греческих некрополях Ольвии, Березани и других античных центров.

Курганные погребения, засвидетельствованные на хоре Ольвии, не противоречат греческой погребальной обрядности. Согласно последним исследованиям подобные захоронения были хорошо известны в античном мире и приобрели особо значительное распространение в Анатолии, Лидии, Восточной Греции, Западном и Северном Причерноморье. Возведение курганов над отдельными могилами в античных сельских некрополях Нижнего Побужья VI—V вв. до н. э. на фоне основной массы безкурганных захоронений памятников хоры свидетельствует о начале процесса социальной и имущественной дифференциации среди населения Ольвийского полиса и формировании зажиточных родов, в дальнейшем составивших политическую и экономическую элиту государства.

I.O. Snytko

BURIALS UNDER THE BARROWS IN THE NECROPOLEI AT OLBIA CHORA OF THE 6th AND THE 5th centuries BC

The article is devoted to certain conclusions of research of necropolei of the rural outskirts of Olbia in the 6th and the 5th centuries BC. Special attention is paid to burials under the barrows near Olbia which were the object of heated discussions for a long time concerning their ethnic belonging. Based on the analysis of materials from excavations of eight sites the author comes to a conclusion that burials under the barrows in the necropolei of Olbian chora of the Archaic and the Early Classic periods, which were mistakenly referred by some scholars to the Scythian ones, actually were left not by the nomads, but by the settled Ancient Greek population of the Buh River lower region. This is evidenced, first of all, by the peculiarities of burial customs and the structure of funeral inventory found besides the chora in the proper Greek necropolei of Olbia, Berezan, and other Ancient centres.

Burials under the barrows found at Olbian chora do not conflict with the Greek funeral customs. According to the recent research, such burials were well known in Ancient world and were particularly used in Anatolia, Lydia, Eastern Greece, in the western and northern coasts of the Black Sea. Construction of barrows over certain tombs in Ancient rural necropolei of the Buh River lower region in the 6th and the 5th centuries BC against a background of bulk of burials without barrows at sites of chora evidences of the beginning of the process of social and proprietary differentiation among the population of Olbian polis and about the formation of prosperous families, which later composed the political and economic elite of the state.

Т.О. Рудич

НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ АНТРОПОЛОГІЇ

Подано результати аналізу краніологічного матеріалу давньоруської доби з Правобережжя Середнього Подніпров'я.

К л ю ч о в і с л о в а: Давня Русь, Середнє Подніпров'я, поляни, краніологія.

Антропологічні матеріали давньоруської доби з розкопок на Правобережжі Середньої Наддніпрянщини здавна викликали значний інтерес у дослідників, оскільки вони пов'язані з землями, котрі опинилися в центрі багатьох подій давньої історії та вважаються полянськими. Перша пуб-

© Т.О. РУДИЧ, 2011

лікація знахідок окремих давньоруських черепів з цієї території відноситься до 1879 р. та належить відомому російському досліднику О.П. Богданову. Надалі краніологічний матеріал з Середнього Подніпров'я досліджували та публікували Г.Ф. Дебец, Г.П. Зіневич, Т.І. Алексєєва, В.Д. Дяченко, П.М. Покас, О.Д. Козак і автор.

Тричі робилися спроби узагальнити антропологічний матеріал. Так, на початку 1970-х рр. Т.І. Алексеева сформувала серію, що отримала назву збірної групи полян київських (назва умовна, оскільки серія включає черепи X—XIII ст.). До неї увійшли матеріали з могильників Миколаївка та хут. Половецький, опубліковані Г.П. Зіневич (1967), а також з курганів на Княжій горі, кургану біля Китаївської пустині, курганів біля с. Сагунівка, опрацьовані Т.І. Алексеевою. Досить обережно автор писала про певні відмінності між окремими групами, що склали збірну серію. Вона зауважила, що краніологічна серія з Княжої гори та Сагунівки, яка вирізняється більшим черепним показником та діаметром вилиць, за поєднання мезокефалії та відносно широкого обличчя виявляє певну подібність з населенням древлянських земель. Тим не менше, група з Княжої гори була включена до збірної серії полян київських, яка тривалий час репрезентувала сільське населення регіону. Дослідниця перша визначила місце збірної групи полян київських у колі східнослов'янських популяцій. Вона запропонувала класифікацію східнослов'янських серій, в основу якої поклала черепний показник, ширину вилиць, носовий показник і кут носа (Алексеева 1973). За цією класифікацією поляни київські були охарактеризовані як такі, що відносяться до мезокранного з середньошироким обличчям типу, котрий у східнослов'янському світі представляли також збірні серії полян чернігівських і переяславських (використовувалася племінна диференціація за роботами Б.О. Рибаківа). Але дослідниця все ж відзначила більший черепний показник мешканців земель полян київських порівняно з населенням Лівобережжя.

Окремо були розглянуті матеріали, що представляли міське населення Київської землі: Вітачева та Києва. Т.І. Алексеева охарактеризувала населення міст як європеїдне, суббрахікранне з середньошироким, добре профільованим обличчям. Дослідниця відзначила більшу ширину обличчя та більший черепний показник у киян порівняно з сільськими серіями регіону і пояснювала це зміною соціального середовища у зв'язку з переходом до міського життя.

У 80-ті рр. П.М. Покас, виходячи з матеріалів збірної серії Поросся, до якої включено черепи з могильників Яблунівка, Юр'їв, Миколаївський та хут. Половецький, охарактеризував давньоруське населення згаданої території як європеїдне та таке, що належить до східно-середземноморського антропологічного типу (Орлов, Моця, Покас 1985).

У 90-ті роки з'явилася робота відомого українського антрополога В.Д. Дяченка (1993). В історіографії вона стоїть дещо окремо. Автор, аналізуючи антропологічний матеріал давньоруської доби з Києва та Київщини, використав індивідуальну типологію і розділив черепи за сімома морфотипами: дунайським, дунайсько-дніпровським, ладозько-дніпровським, поліським, індо-дніпровським, верхньоволзьким і степовим. Кожному з них антрополог спробував знайти витоки у давніх культурах Європи. Строкатість антропологічного складу Києва та Київщини В.Д. Дяченко пояснював тим, що на цій території здавна зішлись умовні межі трьох великих історико-етнографічних областей: південної степової східноіранської (або індо-іранської), північно-східної (урало-палеоевропеїдної) та північно-західної (центральноєвропейської). Помірну мезокранію сумарної серії киян автор пояснював не тільки початком процесу брахікефалізації в місті, а й наявністю в популяції черепів поліського та степового типів, а дещо більший діаметр вилиць городян — не так соціальними умовами в місті, а присутністю в добірці широколицих та низьколицих типів (поліського, степового, ладозько-дніпровського).

На превеликий жаль, незначний обсяг статті не дав можливості вченому вдатися до ширшої аргументації, до того ж у період розповсюдження методів багатомірної статистики використання індивідуальної типології в східноєвропейській антропологічній школі не дуже віталася. Це призвело до того, що ця цікава робота не була оцінена належним чином.

В останні десятиліття кількість антропологічного матеріалу давньоруської доби з Середнього Подніпров'я значно зросла, збільшився обсяг інформації щодо груп, які представляють синхронні та хронологічно близькі популяції слов'янського світу, а також сусідніх народів. Тож на часі здійснення серйозного аналізу антропологічного матеріалу давньоруської доби правобережжя Середнього Подніпров'я на декількох рівнях з використанням сучасних статистичних методів.

Тут пропонується фрагмент великої роботи, присвяченої населенню цього регіону давньоруської доби. Вважаємо за потрібне спочатку розглянути краніологію давньоруського населення Середнього Подніпров'я, перш за все, на тлі популяцій, які представляють слов'янський світ тієї епохи. На вирішення питань, пов'язаних з пошуками генетичних витоків населення конкретного регіону, кра-

ще виходити вже після з'ясування позицій популяцій у системі синхронних та хронологічно близьких груп.

До аналізу залучені всі опубліковані краєнолігічні серії з території Правобережжя Середнього Придніпров'я, опубліковані Г.Ф. Дебецом, Г.П. Зіневич, Т.І. Алексеєвою, П.М. Покасом, В.Д. Дяченком, О.Д. Козак і автором. Групи представляють могильники Миколаївський, хут. Половецький, Княжа Гора—Сагунівка, Бучак, Григорівка, Яблунівка, Монастирок, Юр'їв, Ягнятин, Вітачев і Київ (дві групи). Вперше для цієї території та цього хронологічного зрізу паралельно аналізуються чоловічі та жіночі серії. До цього інформація про жіночі черепи навіть не завжди подавалася в роботах, а міжгрупові порівняння базувалися виключно на чоловічих кістках. Але дослідження останнього часу показали, що нехтування такою важливою групою матеріалів як жіночі кістки може призвести до істотного викривлення загальної картини.

Популяції давньоруської доби Середнього Придніпров'я (Правобережжя), яких до аналізу залучено 12, демонструють суттєвий розмах міжгрупових варіацій ознак. У низці випадків групи потрапляють до різних категорій розмірів (за рубрикаціями Г.Ф. Дебеца), а різниця при порівнянні середніх розмірів серій є статистично достовірною. Значний розмах варіацій демонструють і чоловічі, і жіночі популяції (табл. 1).

В окремих випадках специфічність середніх розмірів серії може бути зумовлена невеликою кількістю спостережень. Але навіть при вилученні таких випадків з розмаху варіацій загальна картина лишається строкатою. Ха-

рактеристики середніх розмірів ознак та показників у деяких популяціях нашого регіону взагалі виходять за межі міжгрупових варіацій східнослов'янських груп. Це змушує розширити коло серій, які будуть залучені для порівняльного аналізу. Східні слов'яни займали та займають значні території, але багато питань, що пов'язані з їхнім етногенезом, розселенням і окремими міграціями не можна вирішувати без залучення популяцій із західно- та південнослов'янських груп.

Тож для початку розглянемо середньодніпровські групи давньоруської доби в іншому масштабі, в ширшому колі хронологічно близьких слов'янських серій.

Чоловіки. До міжгрупового аналізу залучено 72 серії чоловічих черепів. Паралельно використовувалося кілька методів багатомірної статистики (пакет програм Systat). Для ілюстрації подано один з варіантів факторизації методом головних компонент (МГФ).

Серії порівнювалися за такими ознаками: черепний показник, висота черепа, ширина та висота обличчя, орбітний та носовий показники. Те, що носовий та орбітний показники чіткіше диференціюють східних, західних та південних слов'ян, ніж лінійні ознаки, відзначала свого часу М.С. Великанова (1975, с. 101).

Збірні групи X—XIII ст. репрезентують збірні серії з території племен: полян переяславських, дреговичів, кривичів ярославських, костромських, смоленських, тверських, володимирських, в'ятичів, словен новгородських, радимичів і сіверян (Алексеева 1973), древлян і волинян (Рудич 2003), тиверців (Великанова 1975); населення міст Києва, Любеча, Вітачева, Смоленська, Старої Рязані (Алексеева

Таблиця 1. Розмах міжгрупових варіацій розмірів і показників черепа з могильників Середнього Подніпров'я (Правобережжя)

Ознаки	Чоловічі серії		Жіночі серії	
	мін	мах	мін	мах
1. Поздовжній діаметр	180,4	193,5	171,5	179,0
8. Поперечний діаметр	133,8	140,8	132,7	138,8
17. Висотний діаметр (ba—b)	133,8	144,0	125,2	130,2
45. Ширина вилиць	129,6	135,0	120,3	126,7
48. Висота обличчя	67,3	71,2	62,9	66,7
77. Назомалярний кут	132,5	141,6	138,8	142,6
Zm. Зигмаксилярний кут	124,5	129,4	124,0	129,9
75.1. Кут носових кісток	24,6	32,8	22,3	26,5
<i>Показники:</i>				
8:1. Черепний	71,9	77,5	75,8	78,9
52:51. Орбітний	76,3	80,6	76,7	83,9
54:55. Носовий	45,7	52,3	48,5	52,8

1973), Василева (Великанова 1975), Галича (Рудич 1998), Возвягеля (Рудич 2003), Старої Ладого (Санкина, Козинцев 1995), Переяслава-Хмельницького (Рудич 2007), Новогрудка (Саливон 1971); окремих могильників — Миколаївського, хут. Половецького (Зиневич 1967), курганного і ґрунтового могильників Зелений Гай (Покас 1987), Юр'єва, Монастирка, Липового (Покас 1988), Камінного (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984), Ягнятина (Дебец 1948), Бучака, Григорівки (Козак 2000), Княжої Гори (Алексеева 1973), могильника по вул. К. Паторжинського у Києві (Рудич 2005). Були залучені також збірні серії з дружинних і сільських могильників Середнього Подесення та Чернігова (Покас 1988а). У запропонованому варіанті аналізу західних та південних слов'ян представляють 29 серій, інформація про які подана у зводі І. Швидецької (Rosing, Schwidetzky 1981, р. 212—214, № 66—70; 106—129.)

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два фактори, в котрих власна вага вища за 1,0 і котрі в оберненому вигляді трактуються як головні компоненти. Всі головні фактори описують 55,8 % загальної різноманітності сукупності (табл. 2).

За першим фактором найбільші додатні навантаження несуть діаметр вилиць і висота черепа, а найбільші від'ємні — черепний показник (28,3 % загальної мінливості). За другим фактором (27,5 % загальної мінливості) найбільші навантаження несуть висота обличчя та орбіт, а від'ємні — ширина носа.

За значенням факторів для окремих краніологічних серій давньоруської доби вони були вписані у простір двох головних факторів поліморфізму (рис. 1).

Серії, що репрезентують населення Правобережжя Подніпров'я, розсіпані по всьому факторному полю, яскраво демонструють різний напрям зв'язків і подібність до різних груп слов'янського світу. Ціла низка груп, що пред-

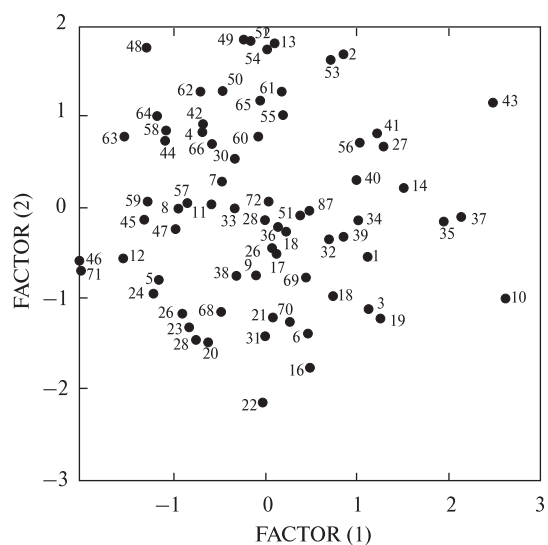

Рис. 1. Краніологічна диференціація чоловічих слов'янських серій давньоруської доби (за результатами факторного аналізу, МГК): 1 — Бранешти; 2 — Василів; 3 — Київ; 4 — могильник Миколаївський; 5 — хут. Половецький; 6 — Княжа Гора; 7 — Григорівка; 8 — Бучак; 9 — Липове; 10 — Зелений Гай (кургани); 11 — Монастирок; 12 — Яблунівка; 13 — Юр'їв; 14 — Камінне; 15 — поляни переяславські; 16 — сіверяни; 17 — радимичі; 18 — дреговичі західні; 19 — дреговичі східні; 20 — в'ятичі; 21 — кривичі смоленські; 22 — кривичі тверські; 23 — кривичі ярославські; 24 — кривичі костромські; 25 — кривичі володимирські; 26 — словени новгородські; 27 — древляни; 28 — Вітачев; 29 — Чернігів; 30 — дружинні могильники Подесення; 31 — Київ; 32 — Переяслав-Хмельницький; 33 — Стара Рязань; 34 — Любеч; 35 — Смоленськ; 36 — Галич; 37 — Возвягель; 38 — сільські могильники Подесення; 39 — Зелений Гай (ґрунтовий могильник); 40 — Новогрудок; 41 — волиняни; 42 — Стара Ладога; 43 — Ягнятин; 44—72 — серії південних та західних слов'ян (за: Rosing, Schwidetzky 1981)

ставляють, головним чином, сільське населення регіону, опинилася в тій половині факторного поля, де сконцентровані серії, для котрих типово, перш за все, вужче обличчя, нижча черепна коробка та більший черепний показник (ознаки, які несуть максимальні навантаження на фактор 1). Своєю чергою, більш вузьколи-

Таблиця 2. Власні числа головних факторів та їхнє навантаження на ознаки (чоловічі серії)

№ за Март.	Необернені фактори		Обернені фактори	
	A1	A2	V1	V2
45.	+0,766	+0,250	+0,771	+0,234
48.	+0,725	-0,433	+0,346	+0,770
17.	+0,630	+0,374	+0,731	+0,055
54:55.	-0,401	+0,713	+0,080	-0,814
52:51.	-0,077	-0,709	-0,469	+0,537
8:1.	-0,261	-0,451	-0,472	+0,220
I	1,744	1,605	1,698	1,651
%	29,072	26,744	28,307	27,509

ці мезокранні та мезодоліхокранні добірки зі слов'янського світу за ознаками, які несуть навантаження на фактор 2, теж диференціюються. Більш вузьконосі, високолиці та високоорбітні групи представлені, головним чином, західнослов'янським світом.

Більш широконосі, низьколиці та низькоорбітні серії — це, головним чином, східнослов'янські групи кривичів східних територій. Що стосується мезокранного середньолицього з тенденцією до вузьколицьості населення Правобережжя Дніпра, то воно виявляє близькість, передусім, до груп західнослов'янського світу, особливо території Словаччини, частково Чехії та Польщі. Власне кажучи, групи з сільських могильників земель полян київських, Монастирка та Вітачева розташовувалися з західнослов'янськими популяціями впереміш. У бік східного кривичського масиву відхиляються групи з хут. Половецького та Києва (за матеріалами Т.І. Алексеевої). Від селян полянського регіону ця група з киян відрізняється, передусім, нижчим обличчям та ширшим носом, що й наближає її статистично до кривичів. Ще одна серія з Києва (Рудич 2005), яка характеризується доліхокранією з високою черепною коробкою, виявляє максимальну статистичну подібність до дреговичів та сіверян.

Дві добірки з території Правобережжя виявилися прикордонними для всього слов'янського світу. Це доліхокранна з довгою та високою черепною коробкою та широким обличчям група з Ягнятина. Добірка невелика, і, можливо, через це доліхокранний широколиций морфотип, характерний для волинських і древлянських територій, представлений у ній у дещо загостреному вигляді. Він зближується з балтськими популяціями, коли ті долучаються до аналізу.

Другою рамочною серією є населення Юр'єва. Воно дистанціюється від головного полянського масиву завдяки високим обличчю, орбі-

там та дуже вузькому носу. Ці досить чітко виражені ознаки змушують шукати аналогії для юр'ївців за межами слов'янського світу.

Результати кластерного аналізу (ієрархічна процедура, відстань Евкліда, метод Word) виявилися близькими.

Жінки. Щоб чітко з'ясувати антропологічну ситуацію в регіоні, звернемося до порівняльного аналізу не тільки чоловічих, але й жіночих серій. Чоловічі групи вважаються більш мобільними, вони є, як думають, кращим матеріалом для вивчення міграційних процесів, а жіночі — надійніше характеризують тип субстратного населення та виявляються кращим джерелом для вивчення автохтонних ліній.

До міжгрупового аналізу залучено 44 серії жіночих черепів. Збірні групи X—XIII ст. репрезентують збірні серії з території племен: полян переяславських, дреговичів, кривичів ярославських, костромських, смоленських, тверських, володимирських, в'ятичів, словен новгородських, радимичів, сіверян (Алексеева 1973), тиверців (Великанова 1975), населення Возвягеля (Рудич 2003), Чернігова, Любеча, Вітачева (Алексеева 1973), Галича (Рудич 1998), могильника Переяслава-Хмельницького (Рудич 2007), окремих могильників — Миколаївського, хут. Половецького (Зиневич 1967), Зеленого Гаю (Покас 1987), Камінного (Дяченко, Pokas, Сухобоков 1984), Бучака, Григорівки (Козак 2000), Княжої Гори (Алексеева 1973), могильника по вул. К. Паторжинського у Києві (Рудич 2005), збірна населення сільських могильників Середнього Подесення, дружинних некрополів Подесення і Чернігова (Покас 1988а). З території розселення західних та південних слов'ян представлені збірні групи, які отримали назву племінних об'єднань. Це збірні жіночі серії полян польських, віслян, помор'ян, ободритів, лужичан, чехів, три групи слов'яків, хорвати, болгари Центральної Болгарії та міст Варна і Плевен (Алексеева 1973).

Таблиця 3. Власні числа головних факторів та їхні навантаження на ознаки (жіночі серії)

№ за Март.	Необернені фактори		Обернені фактори	
	A1	A2	V1	V2
45	+0,784	+0,263	+0,632	+0,534
52:51.	−0,706	+0,206	−0,732	−0,068
54:55.	+0,669	−0,602	+0,844	−0,313
48	+0,250	+0,833	−0,074	+0,866
8:1.	+0,288	+0,516	+0,077	+0,586
17	+0,288	−0,049	+0,294	+0,064
I	1,794	1,436	1,746	1,485
%	29,906	23,941	29,097	24,750

Серії порівнювалися за такими ознаками: черепний показник, висота черепа, ширина і висота обличчя, орбітний і носовий показники.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два фактори, в котрих власна вага вища за 1,0 і котрі в оберненому вигляді трактуються як головні компоненти. Всі головні фактори описують 53,9 % загальної різноманітності сукупності (табл 3).

За першим фактором найбільші додатні навантаження несуть носовий показник і діаметр вилиць, а найбільші від'ємні — орбітний показник (29,1 % загальної мінливості). За другим фактором (24,7 % загальної мінливості) найбільші додатні навантаження несуть висота обличчя та черепний показник.

За значенням факторів для окремих краніологічних серій давньоруської доби вони вписані в простір двох головних факторів поліморфізму (рис. 2).

Жіночі серії, які представляють Правобережжя Середнього Придніпров'я, здебільшого розташувалися в тій половині факторного поля, де концентруються серії з вузьким обличчям і носом, не такою високою черепною коробкою, але з більш високими орбітами.

Правобережні придніпровські серії, які представляють, головним чином, сільські могильники регіону, розташувалися впереміш з групами західних та південних слов'ян. Вони виявляють статистичну та морфологічну подібність до жіночих черепів Словаччини та Чехії. Поєднання мезокранії з тенденцією до вузькоколицьості характерні для східнослов'янських серій полянок київських, але в зоні розселення західних та південних слов'ян ці ознаки характеризують цілу низку жіночих добірок з території Словаччини, Чехії, Болгарії, ареалу розселення помор'ян і ободритів. Цікаво зауважити, що в коло вузькоколицьих форм не увійшли, на відміну від чоловіків тих земель, жінки східних кривичьких земель. Це свідчить про значно пізнішу появу вузькоколицьих форм на східнокривичьській території.

Дві групи правобережних полянських земель опинилися в секторі, де локалізуються серії, що характеризуються більшою шириною обличчя, менше високими орбітами та більшим черепним показником. Ці групи представляють городянок з Вітачева та Києва (Алексеева 1973). Свого часу Т.І. Алексеева відзначала, що городяни відрізняються від довколишнього сільського населення більшим черепним показником та діаметром вилиць і була схильна

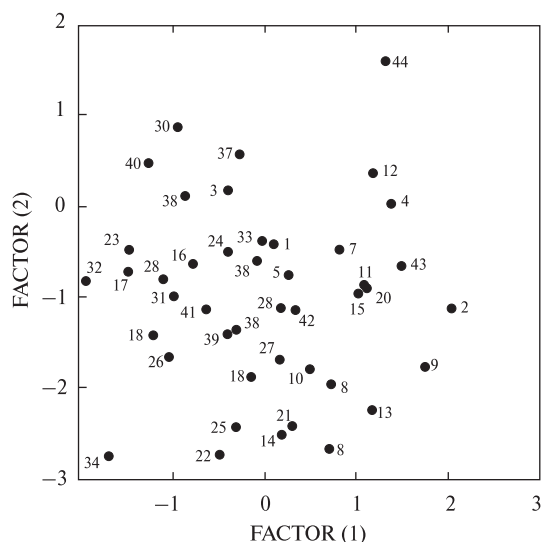

Рис. 2. Краніологічна диференціація жіночих слов'янських серій давньоруської доби (за результатами факторного аналізу, МГК): 1 — Бранешти; 2 — Возвягель; 3 — Галич; 4 — Київ (за: Алексеева 1973); 5 — Любеч; 6 — в'ятичі; 7 — Вітачев; 8 — кривичі смоленські; 9 — кривичі тверські; 10 — кривичі ярославські; 11 — кривичі костромські; 12 — кривичі володимирські; 13 — дреговичі; 14 — радимичі; 15 — словени новгородські; 16 — Переяслав-Хмельницький (за: Рудич 2007); 17 — Київ (за: Рудич 2005); 18 — Княжа Гора; 19 — Григорівка; 20 — поляни переяславські; 21 — сіверяни; 22 — могильник Миколаївський; 23 — хут. Половецький; 24 — Камінне; 25 — Зелений Гай; 26 — Бучак; 27 — поляни польські; 28 — вісяни; 29 — чехи; 30 — моравці; 31 — словаки 1; 32 — словаки 2; 33 — словаки 3; 34 — ободрити; 35 — помор'яни; 36 — лужичани; 37 — хорвати; 38 — болгари; 39 — Плевна; 40 — Варна; 41 — сільські могильники Подесення; 42 — дружинні могильники Подесення; 43 — Чернігів; 44 — Стара Ладога

пояснювати це, в першу чергу, зміною соціальних умов. Можливо, що саме ці причини і забезпечили особливу позицію вітачевської та київської жіночих добірок. Але в будь-якому разі обидві ці групи потребують детального аналізу на внутрішньогруповому рівні.

Близьку картину дають результати кластерного аналізу могильників (ієрархічна процедура, відстані Евкліда, метод Word).

Підсумуємо результати міжгрупового аналізу. Антропологічний склад населення Середнього Подніпров'я виявляється одним з найбільше неоднорідних у межах слов'янського світу. Найцікавішим і важливим є те, що мезокранне мезоморфне з тенденцією до вузькоколицьості населення сільських могильників придніпровських правобережних територій (полян київських) виявляє найбільшу статистичну та морфологічну подібність до групи західних та південних слов'ян (Словаччина, частина груп Польщі, окремі групи Чехії та Болгарії). Зауважимо, що цю подібність демонструє

і чоловіча, і жіноча частина населення полянських земель.

У випадку з могильником Миколаївка, де фіксується наявність кераміки, яку можна пов'язати з західнослов'янськими традиціями, то окремі археологи вважають, що поховані в ньому люди були виведені як полонені з ляхських земель за часів Ярослава Мудрого. Але зрозуміло, що домінування в регіоні мезокранного середньолицього з тенденцією до вузьколицьості морфотипу, який забезпечує групам правобережних полянських земель західний вектор зв'язків, не можна пояснити виключно присутністю полонених з західних територій. Морфотип характеризує, як вже наголошувалося, і чоловічі, і жіночі серії правобережного Придніпров'я. Тож зв'язки мають давніше коріння, але це тема окремого дослідження.

Можна далі акцентувати увагу на тому, що полянський морфологічний комплекс ознак стоїть дещо осторонь серед популяцій східнослов'янського світу. Але перспективнішим видається розглядати полянські землі як місце найсхіднішої локалізації мезокранного середньолицього комплексу, який характерний для цілої низки слов'янських груп Середньої Європи. Треба відзначити, що присутність одних і тих самих морфологічних типів на могильниках східних і західних слов'ян відзначали свого часу відомі антропологи І. Швидецька (1938) і Т.О. Трофимова (1948).

Чи була полянська територія своєрідним східним анклавом для цього морфокомплексу? Питання дуже спірне. Території, які лежать на північний захід, захід та південний захід від полянських, вважають такими, що належали древлянам, волинянам, тиверцям і уличам, себто популяціям, для котрих характерні ширші обличчя та масивність черепа. Принаймні це знайдемо у будь-якому підручнику з антропології. Але давайте уважніше придивимося, на якому матеріалі ґрунтуються ці погляди.

Могильники, що дали антропологічні серії древлян і волинян, займають доволі вузьку смугу в північних районах України. Але це достатньо представницькі добірки з розкопок курганів у межиріччі Тетерева та Ужа (східна група), Тур'ї та Горині (західна група). Стосовно тиверців і уличів, то тут справа значно гірша, бо вони представлені лише одним могильником Бранешти у Молдові. Населення, поховане на цьому могильнику, його дослідниця М.С. Великанова вважала вихідцями з північніших древлянсько-волинських територій (Великанова 1975). Тобто, реальна антропологіч-

на картина така: на захід від Поросся до могильників Бранешти та Галич (Прикарпаття) простяглася на сотні кілометрів територія, не представлена антропологічним матеріалом.

Теоретично ми можемо уявити, що населення давньоруської доби цих територій було представлене виключно широколицими мезокранними та доліхокранними популяціями. Але так само можна думати, що широколиці популяції на цій території могли проживати поміж мезокранних середньолицьових груп. Обидва варіанти однаково гіпотетичні. Так, у князю Галичі фіксуються і широколиці, і середньолиці (з тенденцією до вузьколицьості) морфотипи (Рудич 1998). Але реальну картину ми можемо отримати тільки з появою нового матеріалу з названих земель.

Нині складається враження, що у формуванні населення придніпровських правобережних земель вихідці з древлянських і волинських територій помітної ролі не відіграли, хоча древляни були найближчими сусідами. Так, масивні доліхокранні та мезокранні відносно широколиці морфотипи, типові для древлянських і волинських популяцій, фіксуються в Середньому Придніпров'ї, але, головним чином, за внутрішньогруповим аналізом. На рівні середніх їхня присутність відчутна в групі з Княжої Гори, що відзначала й Т.І. Алексеева (1973). Доліхокранія в поєднанні з широколицістю (в слов'янському масштабі) характеризує групу з Ягнятина (Дебец 1948). Т.І. Алексеева включила могильник до східної групи древлян. Його антропологічному типу, як і низці інших курганних могильників з похованнями в ямі, дослідниця знаходила аналогії в некрополях латгалів (Алексеева 1973, с. 55). Могильник Ягнятин територіально відноситься до Поросся, але, ймовірно, він належав вихідцям з древлянських та волинських земель.

При здійсненні міжгрупового аналізу з залученням хронологічно близьких балтських груп ягнятинська добірка взагалі істотно відхиляється в бік балтів, але підкреслимо, що серія незначна. Можливо, процеси слов'янізації балтського населення проходили різними темпами на різних територіях.

Але в будь-якому разі присутність широколицього компонента, типового для древлянських та волинських територій, на полянських землях незначна. Літописи донесли відгомін давніх полянсько-древлянських конфліктів, але це стосувалося іншого часу. Тим не менше, в XI—XIII ст. були якісь причини, що гальмували інфільтрацію вихідців з древлянського се-

редовища на землі, що колись належали полянам. Ситуація зміниться лише в післямонгольську добу, коли в Середнє Придніпров'я рине потік переселенців з древлянсько-волинських територій.

Зв'язки з різними східнослов'янськими землями, що простягалися північніше та східніше полянських територій, фіксуються, головним чином, за матеріалами міст, а точніше Києва. Вихідці з зони розселення дреговичів, радимичів, смоленських кривичів і сіверян осідали тут доволі великими групами. Так, з п'яти відомих нині давньоруських серій з території Києва три належать, найвірогідніше, вихідцям з цих земель. Група таких переселенців була похована в Верхньому місті на могильнику по вул. Паторжинського недалеко від Софії Київської (Рудич 2005). Ще для однієї добірки з Верхнього міста характерне поєднання доліхокранної довгої та високої черепної коробки з середньошироким обличчям (Козак, Потехіна 2003). Доліхокранні з середньою шириною обличчя форми домінують на давньоруському кладовищі на Шекавиці. Малий черепний показник похованого на цьому могильнику населення був зафіксований та викликав велику зацікавленість В.Д. Дяченка, який опрацьовував цю серію. Зараз ці матеріали досліджені О.Д. Козак (Козак 2010). Доліхокранією, але не такою виразною, позначена серія XIII ст. з Києво-Печерської лаври (Дяченко 1993).

Черепний показник в перших трьох названих серіях (71.9, 73.1 і 73.6) істотно менший ніж у будь-якій сільській популяції регіону. Складається враження, що населення Києва поповнювалося переважно за рахунок вихідців з інших, віддалених територій.

Київ був значним політичним, торговим і релігійним центром, що робило його привабливим для вихідців з доволі далеких земель. Про це свідчать писемні джерела та археологічні дані. На превеликий жаль, ми не маємо в розпорядженні антропологічного матеріалу, який представляє час формування та ранній період існування нашого міста. В серіях, якими ми оперуємо, домінують матеріали кінця XI — початку XIII ст., часів феодальної роздробленості. Певну роль у формуванні населення міста відіграло, можливо, й те, що Київ не став спадком однієї княжої сім'ї. За складної системи успадкування київського столу кожному, хто на нього сідав, можливо, комфортніше було прибути в місто з групою людей, чия відданість не викликала сумнівів.

Давньоруський Київ, на жаль, не є ідеальною пам'яткою для вивчення впливів змін со-

ціального середовища на популяцію. Для того, щоб відстежити хоча б процеси брахікефалізації міських мешканців, укрупнення кістяків тощо, необхідна біологічна спорідненість населення, а також наявність вузько датованих могильників. Нині про більший черепний діаметр городян порівняно з селянами можна говорити лише за матеріалами однієї збірної серії киян, яку опублікувала Т.І. Алексеева (1973). До неї увійшли черепи з розкопок В.Б. Антоновича 1879 р., Д.Я. Самоквасова 1878 р., але домінують матеріали з розкопок Т.В. Кибальчича 1878 р. Локалізація могильника, який дав найбільшу кількість черепів для серії, не зовсім чітка, але, ймовірно, він належав посадському населенню. Можливо, посадське населення було стабільнішим, ніж населення Верхнього міста, у зв'язку з чим процес збільшення черепного показника та діаметра вилиць був помітнішим. Але ця тема потребує подальшої розробки.

Придніпров'я завжди знаходилося у сфері потужних впливів кочовиків. У давньоруський період південне порубіжжя Київської землі населяли кочові племена, що перебували на службі в київських князів — берендеї, торки, половці, печеніги та інші. Літопис згадує кочовий союз Чорних клобуків, які розміщалися в містах та фортецях уздовж Поросся. В Юр'єві, з якого походить одна з антропологічних серій, опублікованих П.М. Покасом, знаходилася єпископська кафедра. Це, очевидно, було необхідно для розповсюдження ідей християнства в зоні значної концентрації кочових груп «наших поганих».

У різних варіантах міжгрупового аналізу слов'янських груп серія з Юр'єва виявляється пограничною, такою, що знаходиться на самому краю масиву слов'янських популяцій. Вона дійсно за лінійними розмірами, як відзначав П.М. Покас, вкладається в розмах мінливості східнослов'янських серій, але слід додати, що за лінійними розмірами вона чудово вкладається і в розмах варіацій аланських серій. В той же час юр'ївці мають більш високе, особливо за показником, обличчя та дуже вузький ніс, що не характерно для слов'янських популяцій. Серія відзначається також надто різким горизонтальним профілюванням обличчя. Ці риси і забезпечують юр'ївцям у міжгруповому аналізі, особливо при використанні інформації про профілювання обличчя, місце на межі слов'янських груп. За включення до міжгрупового аналізу разом зі слов'янськими популяціями серій, які представляють кочови-

ків від сарматів до середньовіччя, юр'івці чітко відходять до кола аланських популяцій, які пов'язані з Північним Кавказом.

Присутність представників інших груп кочовиків (половців, печенігів) ледь помітна, головним чином, при роботі з індивідуальними даними, але істотно на антропологічний склад населення вони не вплинули. Відзначимо, що С.І. Круц ввела до наукового обігу серії печенігів, половців, а також кочовиків з невизначеною племінною належністю з території України (Круц 2003). Для них характерні значні розміри обличчя та слабе горизонтальне його профілювання, вони належать до монголоїдної раси. За такого комплексу ознак вони добре виділяються при внутрішньогруповому аналізі, якщо присутні в складі будь-якої європеоїдної групи. Послаблення горизонтального профілювання обличчя, але в поєднанні з широколицістю, характеризує також болгарську частину салтівської культури. Черепи з таким комплексом на могильниках давньоруської доби в Середньому Придніпров'ї трапляються, але кількість їх незначна.

Можливо те, що на давньоруських могильниках Середнього Придніпров'я краще фіксується присутність аланів, пов'язане з більшою відкритістю представників аланських груп ідеям християнства та що вони могли бути поховані на християнських могильниках, про які йдеться.

Тенденцію до помірного профілювання обличчя в окремих серіях Придніпров'я не завжди варто пов'язувати з монголоїдними впливами.

Коли в 1960-ті рр. Г.П. Зіневич, оперуючи кількома черепами з дещо послабленим на назомаларному рівні профілюванням обличчя, зі слабкішим виступом носа та нижчим переніссям, писала про можливі монголоїдні домішки, то це відбивало рівень антропологічних знань того часу. Диференціюючі можливості кутових розмірів тільки починали використовуватися в краніології, а колекції черепів з поховань кочовиків ледь започатковувалися. Відтоді значно збільшилася база даних і були вдосконалені методи дослідження. Нині в антропології домінує думка, що послаблення горизонтального профілювання обличчя жодним чином не можна пов'язувати виключно з монголоїдністю, особливо коли ознаки не складаються в монголоїдний комплекс. До цього питання неодноразово зверталися за останні десятиріччя російські колеги. Зрозуміло, що на їхніх територіях періодично виникає необхідність

з'ясувати північне або східне походження послабленого профілювання обличчя в окремих популяціях.

Помірне профілювання обличчя на черепах з давньоруських могильників Середнього Придніпров'я, по-перше, здебільшого не складається в монголоїдний комплекс, тобто має інші витоки. Воно може бути наслідком звичайної мінливості ознак або бути пов'язане з вихідцями зі слов'янських земель, де мала давня фінська підоснова. Про присутність у Подніпров'ї вихідців з фіно-угорських або колишніх фіно-угорських земель є літописні згадки, фіксується це і за археологічними матеріалами (Моця 1993).

Певне послаблення профілювання обличчя на черепах з Середнього Придніпров'я часто корелюється з більш вузьким обличчям на відміну від популяцій степовиків. Така ж кореляція характерна для черняхівців західного регіону. Мезо-доліхокранія в поєднанні з вузьким обличчям, слабше профільованим на назомаларному рівні, а також слабше випнутим носом характеризують один з двох провідних морфотипів населення Галича — столиці Галицько-Волинського князівства (Рудич 1998). Метрична інформація про профілювання обличчя в групах західних слов'ян відсутня. Але в східних прикордонних районах сусідньої Польщі в період середньовіччя провідним антропологічним типом польські колеги називають лапоноїдний, для якого не характерне різке профілювання (Kozak-Zychman 1996).

Ми дозволили собі цей відступ, щоб підкреслити необхідність виваженого підходу при інтерпретації окремих ознак антропологічного матеріалу. Присутність неслов'янського компонента серед населення, похованого на могильниках Подніпров'я давньоруської доби, це інша надзвичайно цікава тема, що потребує окремого викладу.

У підсумку зазначимо, що краніологічний матеріал з давньоруських могильників Правобережжя Середнього Подніпров'я демонструє багатовекторність зв'язків. Для сільського населення домінують зв'язки з західно- та південно-слов'янськими серіями. Присутність вихідців зі східнослов'янських земель, які лежать північніше або східніше від полянських територій, чіткіше фіксується за матеріалами міст. На могильниках давньоруської доби регіону присутні також рештки людей, які генетично пов'язані з неслов'янськими популяціями, зокрема з кочовим середовищем.

- Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. — М., 1973.
- Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.
- Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР — М.; Л., 1948 (ТИЭ: Новая серия. — 14).
- Дяченко В.Д. Антропологічний склад населення Києва і його околиці у середньовіччя (XI—XIII ст.) // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 151—167.
- Дяченко В.Д., Покас П.М., Сухобоков О.В. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. — К., 1984. — С. 4—26.
- Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967.
- Козак А.Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак) // Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. — М., 2000. — Ч. 2. — С. 243—260.
- Козак О.Д., Потехина И.Д. Мешканці «града Володимира» за даними антропології // Археологія. — 2003. — № 1. — С. 113—129.
- Козак О.Д. Кияни княжої доби. — К., 2010.
- Круц С.И. Антропологическая характеристика ногайцев // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. Антропология ногайцев. — М., 2003. — 4. — С. 206—239.
- Моця О.П. Населення південно-руських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів). — К., 1993.
- Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследование летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIII вв. — К., 1985 — С. 30—62.
- Покас П.М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел // Археологія. — 1987. — 58. — С. 94—98.
- Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений // Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 136—138.
- Покас П.М. Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988а. — С. 118.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич та Галицька земля. — К., 1998. — С. 119—124.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра) // Vita antiqua. — К., 2003. — 5—6. — С. 202—214.
- Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок могильника давньоруської доби по вул. К. Паторжинського, 14 // Археологічні відкриття в Україні 2003—2004 рр. — К., 2005. — С. 420—424.
- Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького // Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр. — К., 2007. — 9. — С. 52—54.
- Саливон И.И. Краниологическая характеристика средневекового населения м. Новогрудка // Материалы з антропології України. — К., 1971. — 5. — С. 92—110.
- Санкина С.Л., Козинцев А.Г. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi // Антропология сегодня. — СПб., 1995. — 1. — С. 90—107.
- Трофимова Т.А. Краниологические данные к этногенезу западных славян // СЭ. — 1948. — № 2. — С. 39—61.
- Kozak-Zychman W. Charakterystyka antropologiczna ludnoszczyny z młodszego okresu rzymskiego. — Lublin, 1996.
- Schwidetzky I. Rassenkunde der Altslawen. — Stuttgart, 1938.
- Rosing F., Schwidetzky I. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des Hochmittelalters (1000—1500 A.D.) // Homo. — Zurich, 1981. — Bd. 32. — H. 4. — S. 211—251.

Надійшла 10.11.2009

Т.А. Рудич

НАСЕЛЕНИЕ ПРАВОБЕРЕЖЬЯ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ВРЕМЕНИ ПО МАТЕРИАЛАМ АНТРОПОЛОГИИ

Рассмотрен краниологический материал из Правобережья Среднего Поднепровья на широком фоне славянских серий. По результатам межгруппового анализа население этой территории является одним из наиболее неоднородных в пределах славянского мира. Мезокранные среднелицевые с тенденцией к узколицести формы, доминирующие в регионе и представляющие, главным образом, сельское население, демонстрируют наибольшее статистическое и морфологическое сходство, прежде всего, с группами Словакии, частью популяций Польши, отдельными группами Чехии и Болгарии. Это сходство демонстрирует как мужское, так и женское население полянских земель. К сериям словацко-чешских территорий тяготеют также группы городища Монастырек и мужское население г. Витачев. Полянские земли следует рассматривать как место наиболее восточной локализации мезокранный среднелицевый комплекс, характерный для целого ряда славянских групп Средней Европы.

На сегодня складывается впечатление, что в формировании населения приднепровских правобережных территорий не сыграли заметной роли выходцы из древлянских и волынских земель, хотя древляне были ближайшими соседями полян. Массивные долихокранные и мезокранные относительно широколицые морфотипы, типичные для территорий древлян и волынян, фиксируются в Приднепровье, главным образом, при внутригрупповом анализе. На уровне средних значений признаков древлянское присутствие ощутимо в группе с Княжьей Горы. Долихокrania в сочетании с широколицестю (в славянском масштабе) характеризует группу из Ягнятина. В любом случае, присутствие широколицего комплекса, характерного для древлянских территорий, на полянских землях незначительное. Связи с различными восточнославянскими землями, находящимися севернее и восточнее полянских, фиксируются, главным образом, на материалах городов, особенно Киева. Выходцы из зоны расселения дреговичей, радимичей, смоленских кривичей, северян оседали в городах большими группами. Однако это отражает ситуацию XI—XIII вв. К сожалению, население времени основания и ранних периодов существования Киева не представлено антропологическим материалом.

Приднепровье всегда находилось в сфере сильных влияний кочевых народов. Южное порубежье Киевской земли населяли кочевые племена, пребывавшие на службе у киевских князей. Однако существенно на антропологический состав населения древнерусского времени они не повлияли. При включении в межгрупповой анализ наряду со славянскими сериями групп, представляющих кочевников от сарматов до средневековья, лишь серия из Юрьева отходит к кругу кочевых популяций. Она выявляет близость с аланскими сериями, связанными с Северным Кавказом. Наличие на древнерусских могильниках выходцев из других групп кочевников (в том числе печенегов и половцев) на антропологическом материале читается слабо, только на уровне работы с индивидуальными данными. Возможно, это связано с тем, что аланы более чем представители других кочевых групп были восприимчивы к идеям христианства, и их погребали на христианских могильниках.

Тенденция к умеренному профилированию лица на назомальном уровне в отдельных группах Приднепровья не всегда связана с кочевой составляющей. Она имеет разные истоки, в том числе финно-угорские, и может быть связана с выходцами из финно-угорских или бывших финно-угорских территорий.

T.O. Rudych

POPULATION OF THE DNIPRO RIVER RIGHT BANK MIDDLE REGION IN THE ANCIENT RUS PERIOD BASED ON ANTHROPOLOGICAL MATERIALS

Craniological material from the Dnipro River middle region is viewed against a wide background of Slavonic series. Based on the results of a trans-group analysis, the population of this territory is one of the most heterogenous within Slavonic world. Mesocephalic middle-faced forms with a tendency toward narrow-faced forms, dominating in the region and representing mainly rural population, demonstrate most significant statistical and morphologic resemblance, first of all, with groups of Slovakia, part of the population of Poland, separate groups of Czechia and Bulgaria. This resemblance is demonstrated by both male and female population of lands of the Polyans. Groups from Monastiryok hill-fort and male habitants of Vytachiv are also close to the series from Slovakian and Czechian territories. Lands of the Polyans should be considered as a place of the most eastern localization of mesocephalic middle-faced complex peculiar for a series of the Slavonic groups of Central Europe.

Today, it appears that natives of lands of the Drevlyans and the Volhynians had not played a significant role in forming the population of the Dnipro River right bank territories, although the Drevlyans were the nearest neighbours of the Polyans. Massive dolichocranic and mesocephalic relatively wide-faced morphological types typical for territories of the Drevlyans and the Volhynians are found in the Dnipro River region, mainly during the intra-group analysis. On the level of average magnitudes of features, presence of the Drevlyans is apparent in the group from Knyazha Hora. Dolichocrania, in conjunction with wide-faceness (in the Slavonic scale) characterises the group from Yahnyatyn. In any case, the presence of wide-faced complex, peculiar for the lands of the Drevlyans, is not significant on the lands of the Polyans. Relations with various Eastern Slavonic lands to the north and east from the lands of the Polyans are marked mainly by the materials of cities, especially of Kyiv. Natives of areas of the Dregovychi, Radymychi, Kryvychi of Smolensk, and the Siverians settled in the cities by large groups. However, that reflects the situation of the period from the 11th c. to the 13th c. Unfortunately, the population of the time of foundation and the early periods of existence of Kyiv is not represented by anthropological materials.

The Dnipro River region always was under the strong influence of the nomad peoples. Southern borders of Kyiv land were settled by nomad tribes who served Kyiv princes. However, they did not influence significantly the anthropological structure of population in the Ancient Rus period. Among groups representing the nomads from the Sarmatians to the mediaeval nomads when taken into inter-group analysis together with the Slavonic series, only a series from Yuryevo deviates toward the circle of the nomad populations. This series appears to be close to the series of the Alans related with the Northern Caucasus. Presence of originates from other groups of nomads (including the Pechenegs and the Cumans) at Ancient Rus burial grounds is hardly seen, it is only seen at the level of work with individual data. Perhaps, this is because the Alans, more then representatives of other nomad groups, were susceptible to Christianity and were buried at Christian cemeteries.

The tendency to a moderate face profiling at nasomolar level in certain groups of the Dnipro River region was not always related with a nomad element. It has various roots including Finno-Ugric, and can be related with natives of Finno-Ugric or former Finno-Ugric territories.

МОРФОЛОГІЧНА ТА ТЕХНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКИ НАМИСТИН З КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ

Подано морфологічну та технологічну характеристику намистин з розкопок Київського Подолу.

К л ю ч о в і с л о в а: Київ, Поділ, давньоруський час, намистина, морфологія, технологія, класифікація.

За роки розкопок на Подолі було знайдено значну кількість предметів матеріальної культури. Деякі категорії речей повною мірою опрацьовані й видані, інші — тільки згадуються, не завжди відтворені та детально описані. До останніх можна віднести й намистини. Цієї теми вже торкалися у статтях про майстерні з виробництва кам'яних та скляних прикрас (Толочко, Гупало 1975, с. 14—16; Ивакин, Степаненко 1985, с. 80—101; Сергеева 1991; Калюк 1991; Сергеева, Журухіна 2004) або у зв'язку з дослідженням стратиграфії Подолу (Сагайдак 1991, с. 90—122; Журухіна 2007; 2007а). За більш ніж 50 років дослідження Подолу значно збільшилася кількість знахідок цієї категорії прикрас. З огляду на нові досягнення у морфологічному, технологічному та хіміко-технологічному вивченні намиста (Ковалевская 1998; Галибин 2000; Львова 2000; Щапова 2004; Валиулина 2005) постало питання про ґрунтовне дослідження намистин з Київського Подолу, зокрема їхніх морфологічних та технологічних особливостей.

Для цієї категорії археологічного матеріалу давньоруського часу дослідники розробили морфологічні та технологічні характеристики, що включають розподіл намистин за матеріалом (групи), поперечним перетином (відділ) і подовжнім (тип) (Арциховский 1930, с. 28; Щапова 1956, с. 164—165; Алексеева 1975, с. 13—14).

Київська колекція нараховує 1211 намистин¹. За матеріалом вони поділяються на такі групи: скляні (1125 екз.); з напівкоштовного каміння: сердолікові (17 екз.), кришталеві (10 екз.), аметистові (11 екз.), з гематиту (8 екз.), одна з мармуру; намистини з органічних речовин: бурштину (29 екз.), геширу (7 екз.); одна з кістки; дві намистини виготовлені з кераміки і вкриті поливою.

Розглянемо морфологічну характеристику намистин в межах кожної групи.

¹ Тут розглянуті знахідки по 2007 рік включно.

1. Скляні намистини поділяються на монохромні, поліхромні та з металевою фольгою.

1.1. Скляні монохромні намистини представлені наступними відділами.

1.1.1. Відділ «круглі» з типами:

— *кулясті* (29 екз., h 3,3—12,0 мм; d 4,0—15,0 мм; d отвору 1,0—5,0 мм) зі світло-жовтого, жовтого, бірюзового, зеленого, темно-зеленого прозорого скла, білого, світло-жовтого, темно-жовтого, світло-зеленого напівпрозорого скла і світло-жовтого та зеленого непрозорого скла (рис. 1, 1);

— *зонні* (521 екз., h 1,5—11,0 мм; d 2,0—16,5 мм; d отвору 0,5—5,0 мм) зі світло-жовтого, жовтого, зеленкувато-жовтого, світло-зеленого, яскраво-зеленого, блакитного, темно-синього, фіолетового прозорого скла, червоного, зеленого, темно-зеленого, темно-синього напівпрозорого скла, молочно-білого, жовтого, блакитного, зеленого, червоного і чорного непрозорого скла (рис. 1, 2);

— *лимоноподібні* (3 екз.) з жовтого і синього непрозорого скла (рис. 1, 3);

— *кільцеподібні* намистини (91 екз., h 1,2—5,0 мм; d 3,5—11,5 мм; d отвору 1,2—4,0 мм) зі світло-зеленого, зеленого прозорого і напівпрозорого скла, жовтого і блакитного напівпрозорого скла, світло-жовтого непрозорого скла (рис. 1, 4);

— *еліпсоподібні* (13 екз., h 5,0—15,0 мм; d 4,0—10,0 мм; d отвору 1,2—2,0 мм) з жовтого, світло- і темно-зеленого прозорого скла, яскраво-жовтого, яскраво-зеленого і зеленого напівпрозорого скла, жовтого і чорного непрозорого скла (рис. 1, 5);

— *дискподібні* (22 екз., h 4,0—20,0 мм; d 5,0—10,0; d отвору 2,0—5,0 мм) з жовтого прозорого, світло-зеленого, зеленого, яскраво-блакитного, синього напівпрозорого скла, світло-жовтого і червоно-коричневого непрозорого скла (рис. 1, 6);

— *циліндричні* (16 екз., до яких можна додати дві пресовані намистини, h 3,0—14,0 мм; d 5,0—8,0 мм; d отвору 1,3—5,0 мм) з зеленого прозорого, безбарвного і темно-блакитного

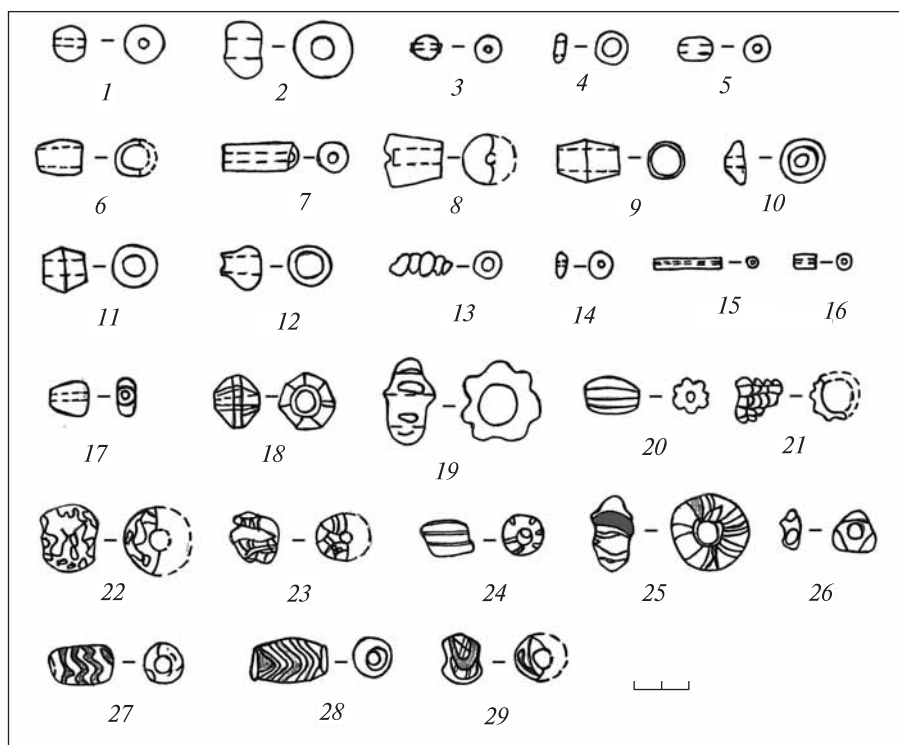

Рис. 1. Київський Поділ. Намистини зі скла

напівпрозорого скла, жовтого і червоно-коричневого непрозорого скла (рис. 1, 7);

— *конічні* (2 екз.) з зеленого прозорого і напівпрозорого скла (рис. 1, 8);

— *зрізано-біконічні* — 13 екз. намистин мають пропорції приблизно 1:1 (h 7,0—17,0 мм; d 6,0—20,0 мм; d отвору 2,0—6,0 мм) з прозорого скла безбарвного, світло-жовтого, жовтого, блакитного, яскраво-синього, темно-зеленого кольору (рис. 1, 11); 15 екз. з пропорціями 1:2 (h 4,0—22,0 мм; d 4,0—22,0 мм; d отвору 1,0—5,0 мм) з жовтого, яскраво-блакитного, блакитного прозорого скла і червоно-коричневого непрозорого (рис. 1, 9);

— *зрізано-конічні* (11 екз., h 4,5 мм; d 6,8 мм; d отвору 2,9 мм) з жовтого прозорого, яскраво-блакитного, зеленого і темно-зеленого напівпрозорого скла (рис. 1, 10);

— *грушоподібні* (7 екз., h 5,0—7,0 мм; d 5,0—8,0 мм; d отвору 1,0—4,0 мм) з жовтого прозорого, вишневого і чорного непрозорого скла (рис. 1, 12);

— *гвинтоподібні* (4 екз., h 2,0—6,0 мм; d 4,0—5,5 мм; d отвору 1,6—3,0 мм) з зеленого прозорого, зелено-жовтого і зеленого напівпрозорого скла;

— *пронизки* (15 екз., h 5,0—16,0 мм; d 3,0—8,0 мм; d отвору 1,0—4,0 мм) з намистин зонної форми зі світло-зеленого, зеленого, фіолетового прозорого скла і жовтого, яскраво-блакитного, зеленого напівпрозорого скла (рис. 1, 13);

— *бісер* (53 екз., h 1,0—3,0 мм; d 2,5—5,0 мм; d отвору 0,6—2,0 мм) зонної форми зі світло-зеленого і зеленого прозорого, яскраво-зеленого і зеленого напівпрозорого скла, світло-жовтого і жовтого непрозорого скла (рис. 1, 14), а також циліндричної форми з темно-синього і зеленого напівпрозорого скла (рис. 1, 15, 16).

1.1.2. Відділ «сплюснені в поперечному перетині» представлений одним типом — *дископодібна* намистина (1 екз., h 4,0 мм; d отвору 2,0—3,0 мм) з зеленого напівпрозорого скла (рис. 1, 17).

1.1.3. Відділ «багатогранні» представлений *зрізано-біконічними* 18-гранними намистинами (3 екз., h 9,0 мм; d 10,0 мм; d отвору 2,0—4,0 мм) з жовтого прозорого скла (рис. 1, 18).

1.1.4. Відділ «ребристі» представлений такими типами:

— *зонні* (5 екз., h 7,0—10,0 мм; d 10,0—15,0 мм; d отвору 4,0 мм) з яскраво-жовтого, бірюзового і темно-синього прозорого скла (рис. 1, 19);

— *еліпсоподібна* (h 15,0 мм; d 15,0 мм) зі світло-синього непрозорого скла (рис. 1, 20);

— *циліндричні* (11 екз., h 9,0—16,0 мм; d 8,0—10,0 мм) з білого прозорого і непрозорого скла, бірюзового напівпрозорого, синього прозорого і напівпрозорого, жовтого непрозорого скла;

— так зв. *ягодоподібні* (8 екз., h 7,0—8,0 мм; d 6,5—8,0 мм; d отвору 4,0—5,0 мм) з яскраво-

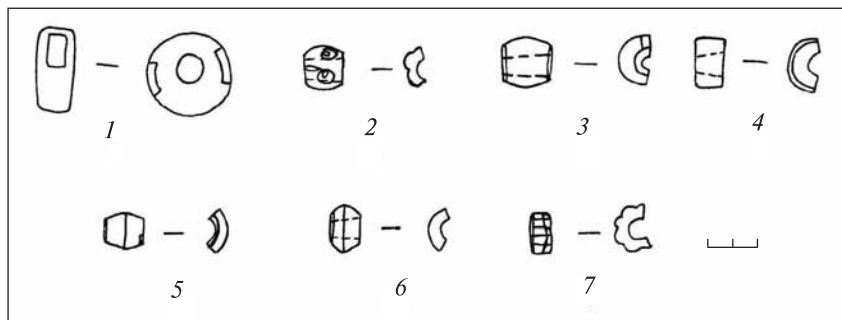

Рис. 2. Київський Поділ. Намистини з металевою фольгою

го зелено-жовтого і зеленого прозорого скла (рис. 1, 21);

— *зрізано-біконічні* (2 екз., h 8,0—9,0 мм; d 10,5 мм; d отвору 2,0—5,0 мм) зі світло-зеленого і темно-синього прозорого скла.

1.2. Поліхромні скляні намистини представлені єдиним відділом — «круглі»:

— *мозайчні* кулястої форми (3 екз., h 11,0 мм; d 11,0—12,0 мм; d отвору 2,0—2,5 мм) — одна зі спаяно-накладними плоскими вічками, що складаються з поперечно розрізаних стрижнів з синього напівпрозорого і білого непрозорого скла (рис. 1, 23), обмежені ободками з помаранчевого непрозорого скла, від ободків розходяться вії з жовтого, зеленого і темно-зеленого напівпрозорого скла, інші дві орнаментовані плямами з жовтого і блакитного непрозорого скла (рис. 1, 22);

— *смугасті* (13 екз., h 8,0—12,0 мм; d 9,0—15,0 мм; d отвору 4,0—9,0 мм) зонної форми зі скляних стрижнів напівпрозорого жовтого, світло-синього, зеленого, чорного кольорів; еліпсоподібної форми зі світло-жовтого і світло-зеленого кольорів зі смугами жовтого, зеленого, коричневого, білого кольорів; циліндрично-конічної форми з прозорого зеленого скла із жовтими смугами (рис. 1, 24, 25);

— *з вічками* (85 екз., h 5,0—10,0 мм; d 6,0—8,0 мм; d отвору 2,0—3,0 мм) намистини зонної і кулястої форми з зеленого, темно-синього, червоно-коричневого, вишневого, чорного непрозорого скла, орнаментовані плоскими чи опуклими вічками з жовтого непрозорого скла (рис. 1, 26); діжкоподібної форми з жовтого непрозорого скла з блакитними вічками; циліндричні з зеленого скла з опуклими коричневими в білих колах ядрами;

— *з пластичним орнаментом* — спіральним, зигзагоподібним, петелькоподібним (137 екз., h 4,0—19,5 мм; d 1,7—12,0 мм; d отвору 2,0—9,0 мм) зонної форми з чорного непрозорого скла, орнаментовані блакитно-зеленими смугами (рис. 1, 29); еліпсоподібної форми з

темно-вишневого і чорного непрозорого скла з орнаментом у вигляді смуг з білого, яскраво-жовтого і світло-зеленого непрозорого скла; діжкоподібної форми з коричневого непрозорого скла з орнаментом з жовтого непрозорого скла (рис. 1, 28); циліндричної форми з темно-червоного і чорного непрозорого скла, орнаментовані білими непрозорими смугами (рис. 1, 27).

1.3. Намистини з металевою (срібною та золотою) фольгою:

— багаточастинні посріблені *пронизки*, а також ребристі *діжкоподібні* намистини зі срібною фольгою (по 2 екз.; h 5,0 мм; d 9,0 мм; d отвору 5,0 мм);

— *золочені зонні* (рис. 2, 1), 5 екз., h 3,0—8,0 мм; d 5,0—11,0 мм; d отвору 3,0—4,0 мм, *золочені кулясті* (2 екз.), *діжкоподібні* (рис. 2, 3), 5 екз., h 5,0—8,0 мм; d 7,0—9,0 мм; d отвору 3,0—4,0 мм, намистини *циліндричної* форми із золотою фольгою (рис. 2, 4), 5 екз., h 4,0—9,0 мм; d 3,0—18,0 мм; d отвору 2,0—6,5 мм, *зрізано-конічна* (h 6,0 мм; d 10,0 мм; d отвору 3,0 мм), *зрізано-біконічні* (рис. 2, 5, 6), 14 екз., h 6,5—10,0 мм; d 8,5—10,5 мм; d отвору 3,0—5,5 мм; ребристі *циліндричні* (рис. 2, 7), 3 екз., h 5,7 мм; d 8,8 мм; d отвору 4,7 мм.

2. Намистини з напівкоштовного каміння

2.1. Сердолікові намистини представлені такими відділами і типами.

2.1.1. Відділ «круглі», тип *кулясті* (5 екз., h 6,0 мм; d 7,0 мм; d отвору 1,5 мм);

2.1.2. Відділ «гранчасті», типи: *призматичні* (рис. 3, 1), 2 екз., h 10,0 мм; d 7,0 мм; d отвору 1,2 мм; *призматичні так зв. 14-гранні* (рис. 3, 2), 5 екз., h 12,0—24,0 мм; d 10,0—13,0 мм; d отвору 2,0—3,5 мм і *біпірамідалні* (рис. 3, 3), 4 екз., h 20,0—25,0 мм; d 9,0 мм; d отвору 1,0—2,0 мм;

2.1.3. Відділ «сплюснені» представлені одним типом — так зв. *монетоподібна намистина* (рис. 3, 4), h 17,0 мм; d 17,0 мм; d отвору 2,0 мм.

Сердолік, завдяки своїй кольоровій гаммі і широкому розповсюдженню родовищ, був од-

ним з найпопулярніших матеріалів для виготовлення прикрас. Намистини, знайдені на Подолі, світло-червоного чи померанчевого кольору, напівпрозорі, з темно-брунатними включеннями у вигляді тонких смуг. Така якість сердоліку може вказувати на середньоазійське походження прикрас (Полубояринова 1991, с. 11, 21—22).

2.2. Кришталеві намистини представлені двома відділами.

2.2.1. Відділ «круглі», тип *кулясті* (рис. 3, 5), 4 екз., h 10,0—16,0 мм; d 11,0—17,0 мм; d отвору 1,0—2,0 мм;

2.2.2. До відділу «гранчасті» належать 5 екз. *зрізано-біконічних з гранчастим пояском* (рис. 3, 6), h 7,0—9,0 мм; d 12,0—13,0 мм; d отвору 1,0 мм, а також намистина *багатогранної* форми, в основі якої куб (рис. 3, 7), h 12,0 мм; d 13,0 мм; d отвору 1,0 мм.

2.3. Аметистові намистини (2 екз.) відносяться до відділу «гранчасті» типу *призматичних шестигранних*, ще одна намистина збереглася фрагментарно; також знайдено вісім *біпірамідальних шестигранних* намистин (рис. 3, 8), h 6,0—14,8 мм; d 5,0—12,0 мм; d отвору 1,5—3,0 мм.

Гірський кришталі і аметист серед інших представників групи кварцу — найпрозоріші та блискучі. Родовища їх досить розповсюджені, тому визначити напрямок надходження таких намистин складно. Найбільшою популярністю у середньовіччі користувалися середньо- та центральноазійські місця видобутку (Полубояринова 1991, с. 12, 34—36, 39).

2.4. Намистина з мармуру представлена відділом «сплюснені», тип *дископодібні* (рис. 3, 9), h 5,0; d 14,0; d отвору 2,0 мм. Вона білого кольору, гарної якості і, мабуть, середземноморського чи середньоазійського походження (Полубояринова 1991, с. 40).

2.5. Намистини з гематиту (8 екз.) представлені відділом «гранчасті» і мають *багатогранну* форму, в основі якої паралелепіпед (рис. 3, 10), h 4,0—7,0 мм; d 4,0—6,0 мм; d отвору 1,0 мм.

3. Намистини з органічних матеріалів

3.1. Намистини з геширу (відділ «круглі») *зрізано-біконічної* форми (рис. 3, 11), 7 екз., h 6,0—9,0 мм; d 12,0—13,0 мм; d отвору 1,0 мм.

3.2. Бурштинові намистини різноманітних типів:

3.2.1. Відділ «круглі» — *кулясті* (рис. 3, 12), 2 екз., h і d 0,7—10,0 мм; d отвору 2,5 мм; *зонні* (рис. 3, 13), 3 екз., h 6,0—8,0 мм; d 9,0—10,0 мм; d отвору 2,0 мм; *циліндричні* (3 екз., h 14,0 мм; d 10,0 мм; d отвору 2,0—4,0 мм).

3.2.2. Відділ «гранчасті» — *біконічні* (4 екз., h 8,5—18,0 мм; d 9,0—22,0 мм; d отвору 2,1—

3,0 мм); *біпірамідальні* (14 екз.); *плитчаста 14-гранна*; *еліпсоподібні багатогранні* (рис. 3, 14, 15), 2 екз., h 19,0—20,0 мм; d 7,0—15,0 мм; d отвору 2,0—3,0 мм.

Намистини з бурштину мають померанчевий або червонуватий колір різного ступеню інтенсивності і повторюють форму сердолікових. Ймовірно, бурштин місцевого, дніпровського, походження (Сребродольский 1984, с. 8—9).

3.3. Намистина з кістки лише одна — видовженої форми.

4. Дві намистини зроблені з кераміки:

— *зонна* (відділ «круглі»), вкрита шаром коричневої непрозорої поливи і орнаментована по всій поверхні жовтими скляними смужками (рис. 3, 16);

— *зрізано-конічна* (відділ «ребристі»), вкрита яскраво-блакитною поливою (h 13,0—15,0 мм; d 15,0 мм; d отвору 4,0 мм) (рис. 3, 17).

Перейдемо до технології виготовлення намиста.

Скляні намистини поділяються на дві технологічні групи.

1. Намистини серійного виробництва виготовлені зі скляних трубочок шляхом їхнього поділу, внаслідок чого отримували окремі намистини, в цьому випадку — бісер циліндричної форми, а за допомогою спеціальних щипців формували лимоноподібні. Для виготовлення смугастих зразків на однокольоровий скляний стрижень накладали смуги одного чи кількох кольорів, потім його витягували й ділили, таким чином отримуючи намистину з поперечними чи поздовжніми смугами (Деопик 1961, с. 224—226).

Окремо вкажемо на технологію виробництва мозаїчних намистин: робили їх шляхом зварювання відрізків скляних різнокольорових паличок, що в поперечному розрізі створювали узор. Відрізок такої палички протикали поздовжньо або поперечно чи обгортали навколо інструмента (Львова 2000).

2. Індивідуальний спосіб виготовлення передбачав накручування скляної маси навколо основи потрібного діаметра (Щапова 1962, с. 82—83). Переважна більшість скляних монокромних намистин відділу «круглі» (*кулясті*, *зонні*, *кільцеподібні*, *еліпсоподібні*, *діжкоподібні*, *циліндричні*, *конічні*, *зрізано-конічні*, *зрізано-біконічні*, *грушоподібні*, *гвинтоподібні*), а також «ребристі», «багатогранні», деякі типи поліхромних намистин (з вічками, з пластичним орнаментом), а також намистини з металевою фольгою виготовлені в такий спо-

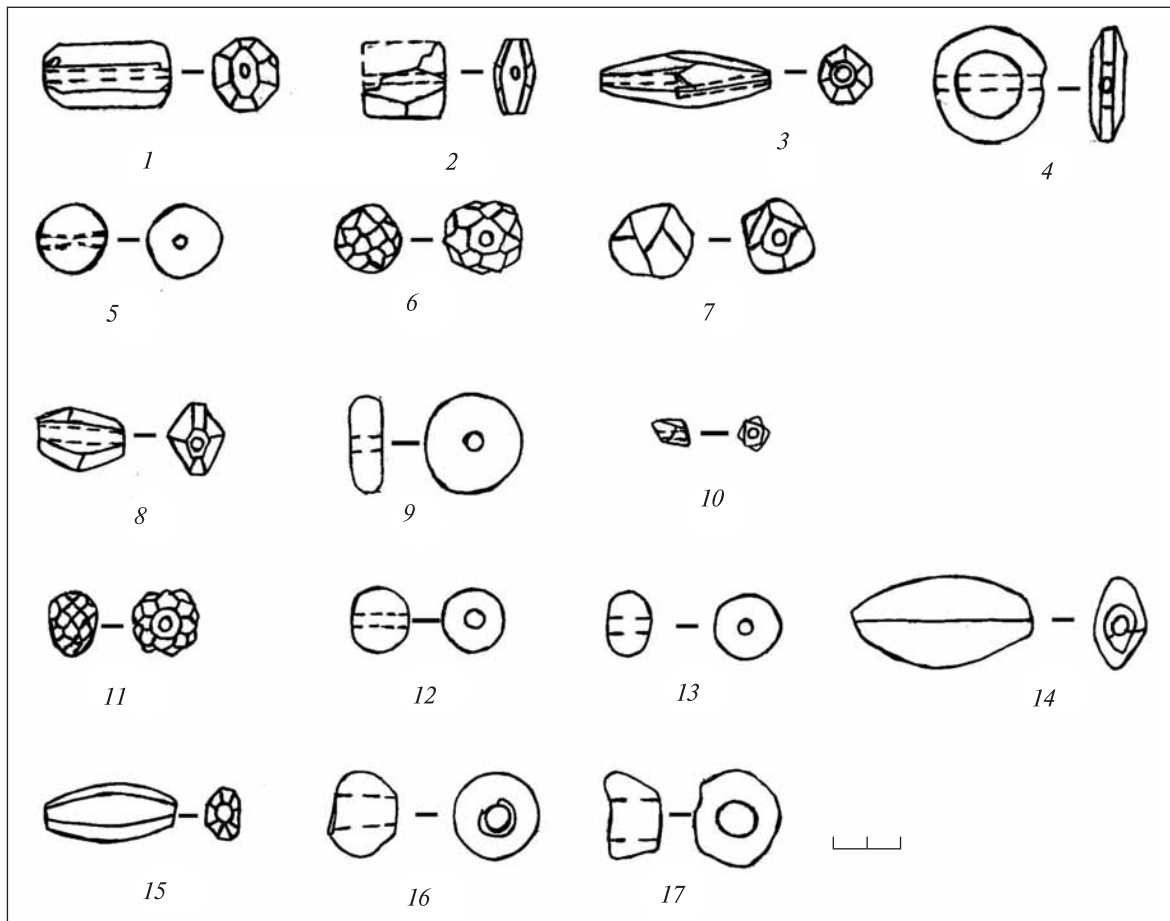

Рис. 3. Київський Поділ. Намистини з каменю, органічних матеріалів та кераміки

сіб. Останні робили наступним чином: основу з безбарвного прозорого скла вкривали тонким шаром металевої (золотої або срібної) фольги, а зверху накладали скляний тонкий захисний шар. Зонні намистини з металевою фольгою з вдвленим рельєфним спіралеподібним орнаментом на тулубі (рис. 2, 2) виготовлені шляхом накручування скляної маси з подальшим нанесенням рельєфу за допомогою штампа (Львова 1979, с. 98—99). Багатогранні намистини робили методом накручування з подальшим багаторазовим пресуванням основи до поверхні з метою утворення граней, нанесенням поверхневих заглиблень на ще не застиглу основу виготовляли ребристі намистини (там само). Намистини з вічками робили шляхом нанесення на поверхню основи рідкого скла, що набувало форми вічка, яке потім трохи заглиблювали в тулуб. Намистини з пластичним (спірально, зигзагоподібним чи хвилястим) візерунком виготовляли, накручуючи на тверду основу тулуба розплавлену скляну масу. Більшість намистин з Подолу належать до останньої технологічної групи.

Намистини з напівкоштовного каміння й органічних матеріалів виготовляли за кілька послідовних дій: від заготівки, що мала форму майбутньої намистини, відколювали шматки, потім виріб шліфували, полірували і свердлили канал (Алексеева 1975, с. 60). Свердління було одно- чи двобічним (Леммлейн 1947, с. 22). В основу форми деяких аметистових намистин покладена природна форма кристалів (призма гексагонального перетину, що завершується пірамідами), коли природні грані слугували одним чи кількома боками біпірамідального шестигранного виробу (Минералы... 2006, с. 108, 111). Геширові намистини доволі легко обробляти, коли їх певний час потримати у воді (Полубояринова 1991, с. 16).

Керамічні намистини вкриті тонким шаром поливи, що досягалося шляхом лиття скляної маси на поверхню (Львова 1979, с. 91).

Спираючись на морфологічний та технологічний аналіз матеріалу, можна зробити наступні висновки:

— найчисленнішими у відсотковому співвідношенні виявилися скляні зонні намистини

(42,97 %), з пластичним орнаментом (11,34 %), кільцеподібні (7,53 %), з вічками (7,03 %), бісер (4,38 %), намистини з металевою фольгою (3,23 %);

— більшість скляних намистини з Київського Подолу (92,88 % від загальної кількості), найвірогідніше, зроблена у місцевих склоробних майстернях. Незначна кількість знахідок (3,90 %, 13 типів) сердолікових, кришталевих, аметистових, гематитових і мармурових намистин свідчить про те, що вони були імпортованими. Бурштинові намистини (2,40 %) — типологічно різноманітні і переважно місцевого виробництва. Вони разом з гешировими та кістяною намистинами становлять близько 3,06 % і представлені 10 типами. Дві намистини керамічні.

Загальна картина знахідок намистин у горизонтах XI—XIII ст. на Київському Подолі прибутанна і решті давньоруських пам'яток (Вишгород, Чернігів, Новгород, Стара Ладога тощо), хоча зразки деяких типів трапляються на Подолі у більш ранніх комплексах, ніж такі самі у містах Північно-Західної Русі (Сафарова 1999, с. 101). Це пов'язано з тісними та активними зв'язками Києва з традиційними склоробними центрами Середземномор'я (Візантія, Єгипет) і на підставі цього — з появою та розвитком власного виробництва скляних прикрас. Для відтворення напрямків торговельних зв'язків, побутування та зміни наборів намиста з Київського Подолу потрібно створити каталог знахідок і провести серію хімічних аналізів скла.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — Л., 1975 (САИ. — Г 1—12).

Арциховский А.В. Курганы вятичей. — М., 1930.

Валиулина С.И. Стекло Волжской Булгарии. По материалам Билярского городища. — Казань, 2005.

Галибин В.А. Химический состав стекла из памятников Восточной Европы (V—X вв.) // Ковалевская В.Б. Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии. — М., 2000. — С. 244—256.

Деоник В.Б. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI—IX веков // СА. — 1961. — № 3. — С. 202—231.

Журухина О. Намистини Київського Подолу // Наукові записки з української історії. — Тернопіль, 2007. — 19. — С. 53—61.

Журухина Е.Ю. Стекланные бусы Киевского Подола // Тверской археологический сборник. Мат-лы III Тверской археол. конф. и 8-го заседания научного семинара «Тверская земля и сопредельные территории в древности». — Тверь, 2007а. — С. 256—260.

Ивакин Г.Ю., Степаненко Л.Я. Раскопки северо-западной части Подола в 1980—1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — К., 1985. — С. 77—105.

Калюк В.П. Охранные исследования НПК «Археолог» в Киеве в 1989 году // Проблемы вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доп. I науково-практ. конф. Білогородка. Жовтень, 1991 рік. — К., 1991. — С. 43—45.

Ковалевская В.Б. Хронология восточно-европейских древностей V—IX веков. Вып. 1. Каменные бусы Кавказа и Крыма — М., 1998.

Леммлейн Г.Г. Техника сверления каменных бус из раскопок на Кавказе // КСИИМК. — 1947. — 18. — С. 22—30.

Львова З.А. Технологическая классификация изделий из стекла (По материалам раннесредневековых стеклянных украшений) // Археологический сборник. — М., 1979. — 20. — С. 90—103.

Львова З.А. Техника изготовления северокавказских бус второй половины I тыс. н. э. // Ковалевская В.Б. Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии. — М., 2000. — С. 257—271.

Минералы и самоцветы: справочник. — М., 2006.

Полубояринова М.Д. Украшения из цветных камней Болгара и Золотой Орды. — М., 1991.

Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ. — К., 1991.

Сафарова И.А. Стекланные бусы древней Твери (XI—XIV вв.) // Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья. — Тверь, 1999. — 3. — С. 94—106.

Сергеева М.С. Стекольная мастерская на северо-западной окраине Подола // Проблемы вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доп. I науково-практ. конф. Білогородка. Жовтень, 1991 рік. — К., 1991. — С. 76—78.

Сергеева М., Журухина О. Київські майстерні з виробництва скляних намистин // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII—XIII ст. Мат-ли Всеукраїнської науково-практ. конф. 26 червня 2004 р. — К.; Хмельницький; Кам'янець-Подільський; Старокостянтинів, 2004. — С. 144—149.

Сребродольский Б.И. Янтарь. — М., 1984.

- Толочко П.П., Гупало К.М. Розкопки Києва у 1969—1970 рр. // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 5—27.
- Щапова Ю.Л. Стекланне бусы древнего Новгорода // МИА. — 1956. — 55. — С. 164—179.
- Щапова Ю.Л. О происхождении некоторых типов древнерусских бус // СА. — 1962. — № 2. — С. 81—96.
- Щапова Ю.Л. Византийское стекло. Очерки истории. — М., 2004.

Надійшла 15.04.2010

Е.Ю. Журухина

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКИ БУСИН ИЗ КИЕВСКОГО ПОДОЛА

Представлены бусины, найденные на территории Киевского Подола за последние 50 лет его исследования. Они характеризуются значительным количеством и разнообразием. В первую очередь это относится к бусинам из стекла, что составляют около 93 % от общего количества найденных. Систематизация бус осуществлена на основе их морфологических и технологических характеристик. Эта категория украшений разделена по материалу на группы: стекло (моно-, полихромные и с металлической фольгой), полудрагоценные камни (сердолик, горный хрусталь, аметист, мрамор, гематит), органические материалы (янтарь, гешир, кость) и керамика, а также отделы («круглые», «уплощенные», «ребристые», «многогранные» и др.) и типы (шаровидные, зонные, лимоновидные и др.). Характеристика типов подана по нескольким описательным признакам: форма, размер, цвет, прозрачность и декор.

Технологический обзор находок включает описание серийного и индивидуального способа их изготовления. Серийный способ заключался в изготовлении стеклянной трубочки, которую с помощью инструментов делили на отрезки, в результате чего получали отдельную бусину, которой могли придавать определенную форму. Индивидуальный способ предполагал накручивание стеклянной массы вокруг основы инструмента, т. е., каждая бусина формировалась отдельно. Большинство стеклянных бусин с Киевского Подола сделано таким образом. Бусы из камня и органических материалов изготавливались несколькими последовательными действиями: скалывание, шлифовка, полировка, сверление отверстия.

О. Yu. Zhurukhina

MORPHOLOGIC AND TECHNOLOGICAL CHARACTERISTICS OF BEADS FROM KYIV PODIL

Presented are beads found on the territory of Kyiv Podil during the last 50 years of its research. They are of a large number and variety. First of all, it concerns the beads made of glass which amount for about 93 % of total number of the found beads. Systematization of beads has been made based on their morphologic and technological features. This category of decoration is divided into several groups according to its material: glass (mono-, polychromatic beads, and beads with metal foil), gems (cornelian, rock crystal, amethyst, marble, hematite), organic materials (amber, heshire, bone) and ceramics, and also sections («round», «flatted», «ribbed», «polyhedral» etc.), and types (spherical, zonal, lemon-shaped etc.). Characteristic of types is presented according to several descriptive features: shape, size, colour, transparency, and decoration.

Technological overview of the finds includes a description of serial and individual method of manufacturing. Serial method consists of producing the glass tube which was divided into sections with instruments; as a result a separate bead was obtained which could be shaped in certain way. Individual method presupposed turning of glass mass around the base of instrument, i.e. each bead was shaped separately. Most of glass beads from Kyiv Podil were made in this way. Beads of stone and organic materials were produced by several consecutive activities: folding, polishing, and drilling.

СПАДЩИНА КОРКУТА В ПОЛОВЕЦЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Розглядається археологічне відображення розвитку музичної культури у тюркомовних народів пізнього середньовіччя.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, пізнє середньовіччя, половці, Коркут, кобиз, гудок.

Відомості про Коркута містяться у давньотюркському епосі «Кітаб-і дедем Коркут» («Книга мого діда Коркута») разом з іншими народними оповідями Х—XV ст. (Мелетинский 1985, с. 588). Він відомий як провидець (Basilov 1989, р. 154), який, зокрема, передбачив майбутню могутність Османської династії, але Коркут, головним чином, — шаман і знахар, винахідник кобиза/кобуза, музичного інструмента, якому приписували чудодійні властивості. За легендою, жив Коркут більше ніж 200 років — доки звучав його кобиз (Надилов 2004). В усі часи його послідовники кобизчі, також виконували функції шаманів (бакси), знахарів і провидців, наставників і вихователів. Близькі до кобиза інструменти, які фламандський мандрівник Вільгельм де Рубрук називав «гітарами», були розповсюджені в середовищі монголо-татар (Путешествия... 1957, с. 96). Загалом розвинена музична культура кочових тюркомовних народів пізнього середньовіччя має бути відображена не лише в писемних, історичних, але й археологічних джерелах.

У 1983—1985 рр. очолюваний автором загін у складі Краснознам'янської експедиції Інституту археології АН УРСР провадив розкопки в зоні будівництва зрошувальної системи на лівобережному плато р. Інгулець, біля с. Кірове Бериславського р-ну Херсонської обл. В кургані 4, заввишки близько 3,5 м, у центрі, на глибині 2,6 м від сучасної поверхні, було виявлене впускне половецьке поховання 1. Контури могили не прослідковувалися, можливо, поховання було здійснене в підбої. Зверху, поряд із вхідною ямою чи в її заповненні, траплялися окремі кістки людини? і тварин. В підбої була дерев'яна двоярусна конструкція, орієнтована по лінії захід—схід, розмірами 2,42 × 0,80 м (рис. 1). Поверх неї лежав шар очерету, місцями завтовшки до 2,0 см (рис. 1, 1).

Основу конструкції, знизу та зверху, становили подвійні довгі бруси. Верхні завдовжки

2,2 м були підпрямокутні в перетині, товщина їх близько 10,0 см (рис. 1, 2). Бруси за допомогою штифтів з'єднані між собою не менше ніж п'ятьма поперечними планками (дві пари — в центрі та західній половині, одна — у східній). Ширина планок 6,0—10,0 см, їхні кінці трохи обтесані з боків, звужені. На одному рівні з цими планками лежали шість звичайних дощок такої само ширини та кругляки діаметром 3,0—6,0 см у перетині. Оскільки між дошками були зазори, можна припустити наявність додаткового покриття щільними тканинами або килимами, що притискалися цими кругляками. Пара нижніх брусів довша — 2,42 м (рис. 1, 3), кінці підтесані, а зі сходу загнуті вверх не менше ніж на 10,0—15,0 см (рис. 1, 4), з боків — 12 наскрізних отворів, у які вставлені планки завширшки 10,0—15,0 см (рис. 1, 4). Так само, як і вгорі, між ними були зазори.

Повздовжні бруси також з'єднані між собою вертикальними планками й вузькими дошками завтовшки 3,0—6,0 см, їхні кінці вставлені в отвори. Під тиском землі та через природну деформацію частина вертикальних дощок виступила за межі брусів. По північній стінці, майже по центру й ближче до східного краю, простежені дві дошки з наскрізними вертикальними видовженими отворами.

Західна сторона між ярусами була закрита трьома дошками завширшки до 10,0 см, встановлені під кутом 40—45°. Дві крайні мають угорі по три круглі наскрізні отвори діаметром близько 2,0 см, всередині збереглися шматочки просмоленого шпагату. Ці планки слугували узголів'ям для померлого, не виключена наявність на них подушки з органічних матеріалів, що не збереглася. Зі східного боку розташована масивна дерев'яна деталь розмірами 70,0 × 30,0 см і завтовшки близько 15,0 см (рис. 1, 2; 2, 5), що закриває простір між верхніми й нижніми брусами. З однієї сторони вона має виступ підтрапецієподібної форми, з іншої — плоска. На виступі наскрізні прямокутні отвори розмірами 6,0 × 4,0 см, на торці пази, в які вставле-

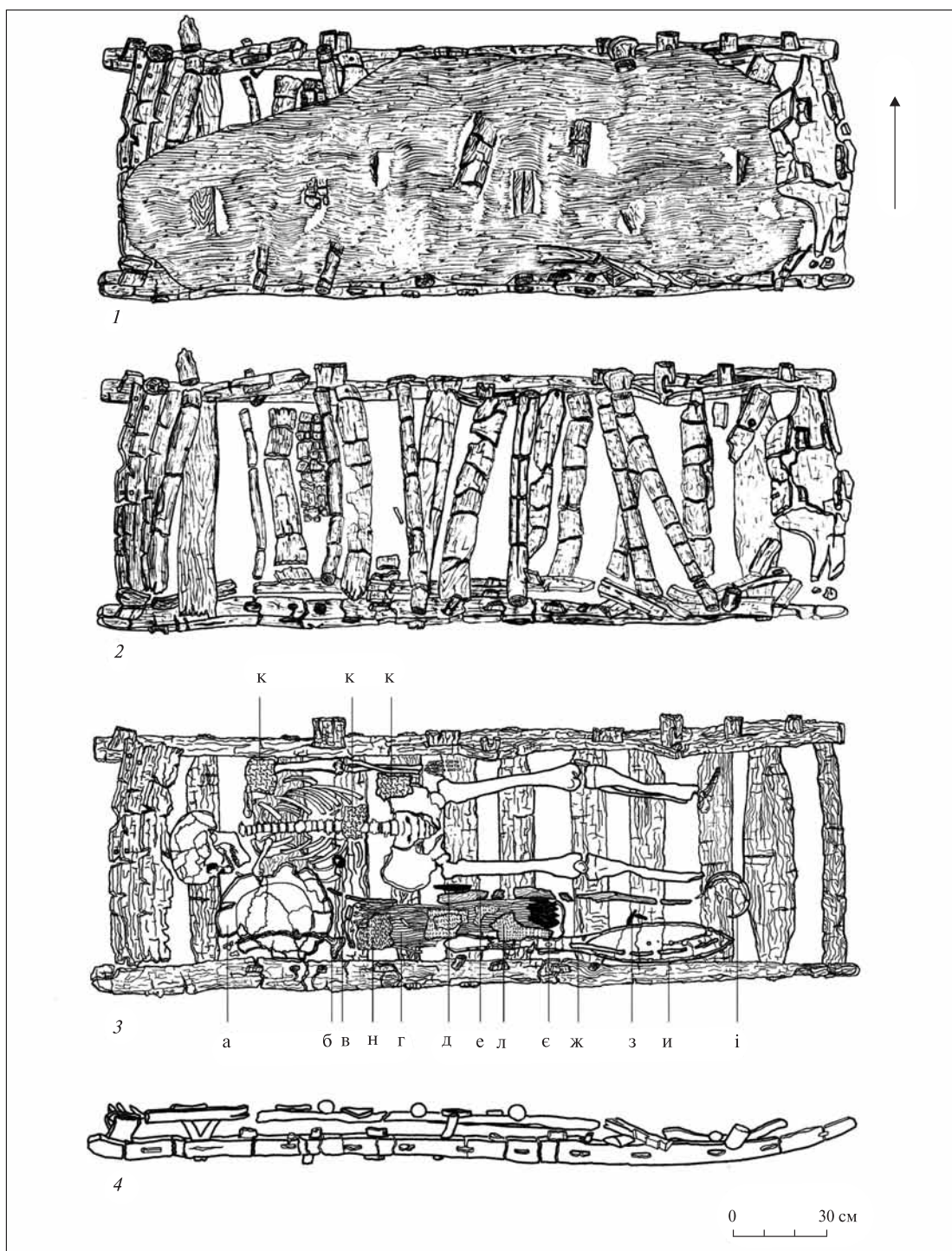

Рис. 1. Кірове. Поховання 1 кургану 4: 1, 2 — верхній ярус дерев'яної конструкції; 3 — останки похованого; 4 — вигляд збоку південної сторони дерев'яної конструкції. Умовні позначки: а — блюдо; б — виріб зі стрижнем (частково під блюдом); в — пряжка; г — сагайдак; д — ніж; е — лук; е — вістря стріли; ж — смичок; з — залізні вироби; и — кобиз; і — слоїк; к — фрагменти тканини; л — береста

ні планки, що входять у отвори, але повністю не перекривають їх. Зовнішні частини планок, треба думати, призначалися для кріплення в отворах якоїсь іншої деталі.

Кістяк дорослої людини був покладений впритул до північної стіни конструкції, на поперечини нижнього ярусу, випростано на спи-

ні, головою на захід, лицем на південь, руки вздовж тулуба (рис. 1, 3). Майже весь супровід зосереджений праворуч від кістяка, уздовж південної стіни. В області грудей — пряжка (1); на правому плечі — блюдо (2), а під ним виріб з довгим стрижнем (3); біля тазу — ніж (4) і фрагмент палички (5); місце від блюда майже

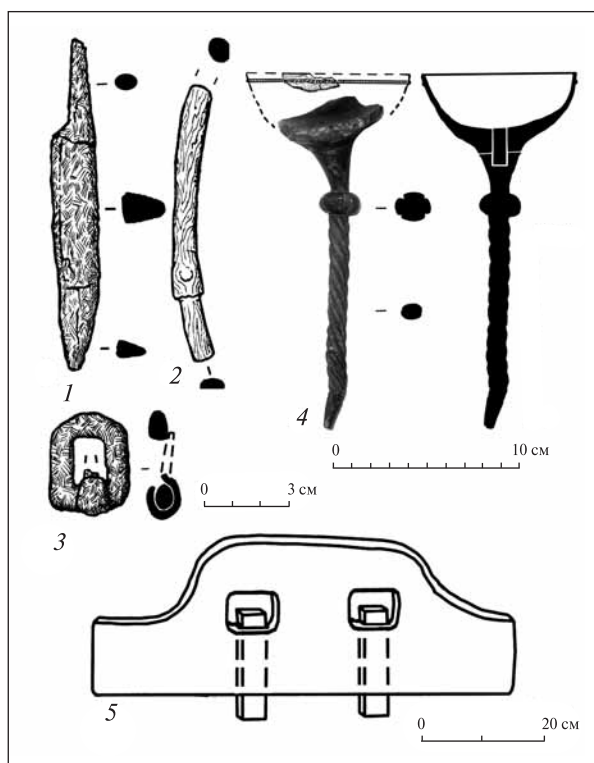

Рис. 2. Супровід поховання: 1 — ніж; 2 — фрагмент дерев'яної палички; 3 — пряжка; 4 — дерев'яний виріб; 5 — реконструкція деталі з виступом з перекриття гробовища

до коліна займав сагайдак з вістрями й залишками древків стріл (6); між сагайдаком і кістяком — лук (7); під стіною, навпроти ніг, — музичний інструмент з вкладеним у нього смичком (8); ліворуч від інструмента — фрагменти залізного виробу; біля ступні — слоїк (9). На лівому плечі, в області грудної клітки й біля променевих кісток лівої руки, збереглися шматочки тканини.

1. Залізна підпрямокутна пряжка з обламаним язичком $2,5 \times 2,2$ см (рис. 2, 3).

2. Кругле блюдо з одного шматка дерева повздовжнього спилю на кільцевому піддоні зі сферичним заглибленням (рис. 3). Висота блюда 5,0 см, діаметр — 37,0 см, висота піддону 4,0 см, діаметр — 5,0 см. На поверхні збереглися паралельні риски — сліди токарної обробки. Виготовлене з ясен¹. Під час реставрації на зовнішній поверхні виявлені тонкі нерегулярні насічки.

¹ Визначення проведене мікроскопічним методом за ознаками анатомічної будови в лабораторії реставрації пам'яток прикладного мистецтва з органічних матеріалів Державного Ермітажу ст. наук. співр. хімічної лабораторії Л.С. Гавриленко. Там же здійснена консервація блюда художниками-реставраторами Т.А. Барановою та Є.А. Чеховою. Зараз воно експонується в Херсонському обласному краєзнавчому музеї.

3. Дерев'яний виріб з двох частин завдовжки 19,0 см (рис. 2, 4). Одна частина у вигляді різьбленого звуженого донизу стрижня, що імітує скручений мотузок, з потовщенням угорі діаметром 2,2 см (згодом, через висихання, на ньому утворилися чотири поперечні тріщини); друга — напівсферична, заввишки 4,0 см і діаметром зверху 8,0 см, прикрашена зовні тоненьким валиком зі щільними насічками. Частини з'єднані маленьким штифтом діаметром 0,6 см.

4. Залізний однолезовий черешковий ніж (рис. 2, 1). Довжина 11,0 см, черешка — 3,0 см, максимальна ширина леза 1,4 см.

5. Фрагмент дерев'яної вигнутої палички з виступом, довжина 2,0 см, діаметр близько 0,4 см (рис. 2, 2). На виступі у давнину могла бути шкіряна втулка або обмотка. Можливо, це частина батожища.

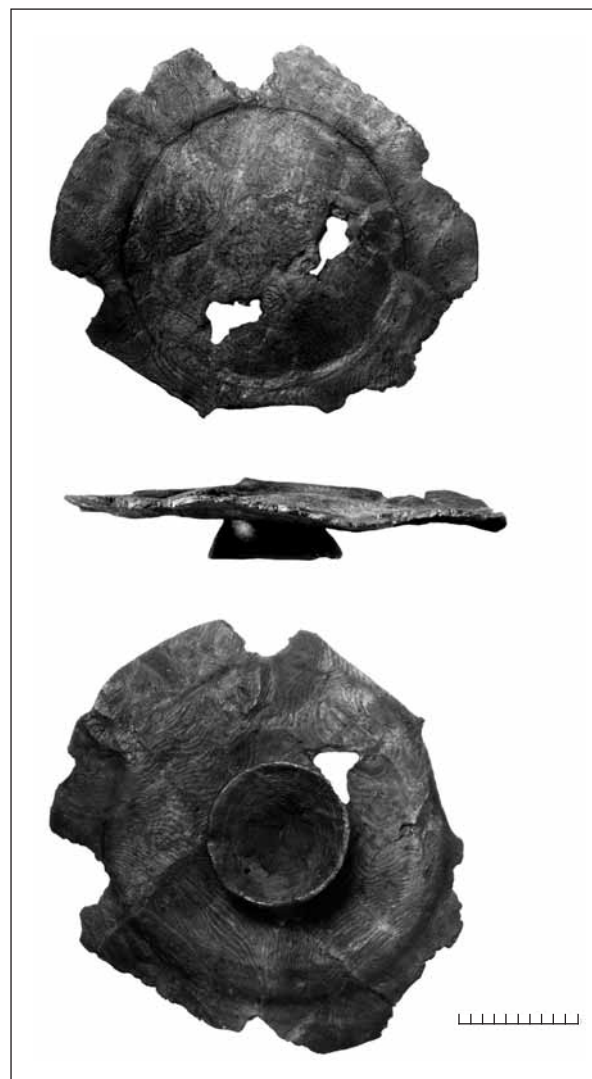

Рис. 3. Супровід поховання: дерев'яне блюдо (після реставрації)

6. Сагайдак, розмірами $0,7 \times 1,5$ м, виготовлений з берести, обтягнутий шкірою, фрагменти якої краще збереглися в центрі та на основі. Біля древків стріл була трохи вигнута дерев'яна застібка з наскрізним отвором, сегментоподібна в перетині, розмірами $3,4 \times 1,0 \times 0,6$ см (рис. 4, 11), а з боку від вістер — плоска підсегментоподібної форми дощечка розмірами $13,0 \times 5,0$ см і завтовшки 0,5 см (рис. 4, 12).

У сагайдаку — п'ять залізних вістер стріл: а) втулке трикутне з жалоподібними відростками, довжина втулки 2,6 см, розмах відростків 2,6 см, діаметр втулки 0,5 см (рис. 4, 2); б) листоподібне черешкове завдовжки 3,5 см, максимальна ширина, в основі, 1,1 см (рис. 4, 3); в) втулке ромбічне з увігнутими нижніми й трохи вигнутими верхніми ударними гранями, довжина 3,0 см, максимальна ширина 1,2 см (рис. 4, 1); г) срезень у вигляді видовженої лопаточки з трохи заокругленою верхньою частиною, вціліла довжина 2,0 см, ширина ударної грані 1,0 см (рис. 4, 4); д) дуже поганої збереженості, можливо, ромбічне з подовженою нижньою частиною.

В сагайдаку також знайдено не менше десяти древків стріл діаметром у перетині 0,3—

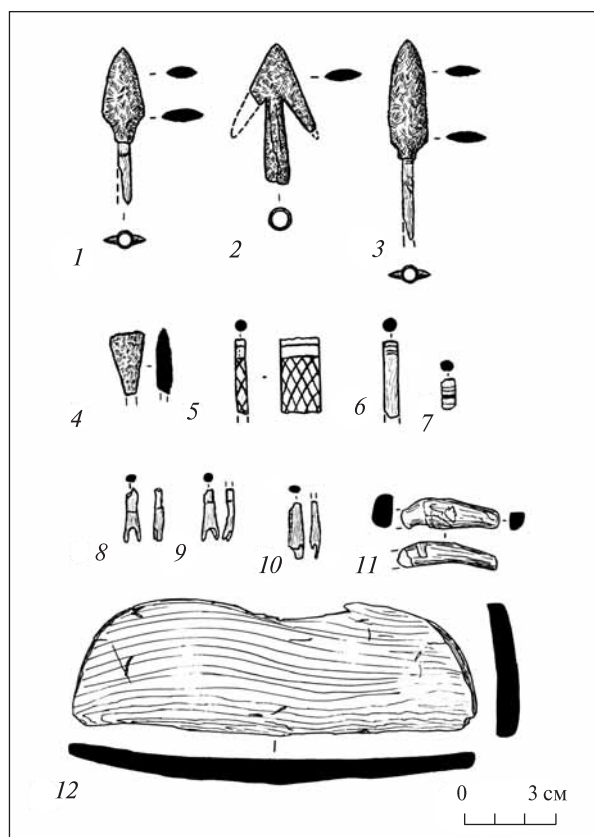

Рис. 4. Супровід поховання: 1—4 — вістря стріл; 5—7 — орнаментовані древка стріл; 8—10 — древка з вушками; 11 — застібка сагайдака; 12 — дощечка

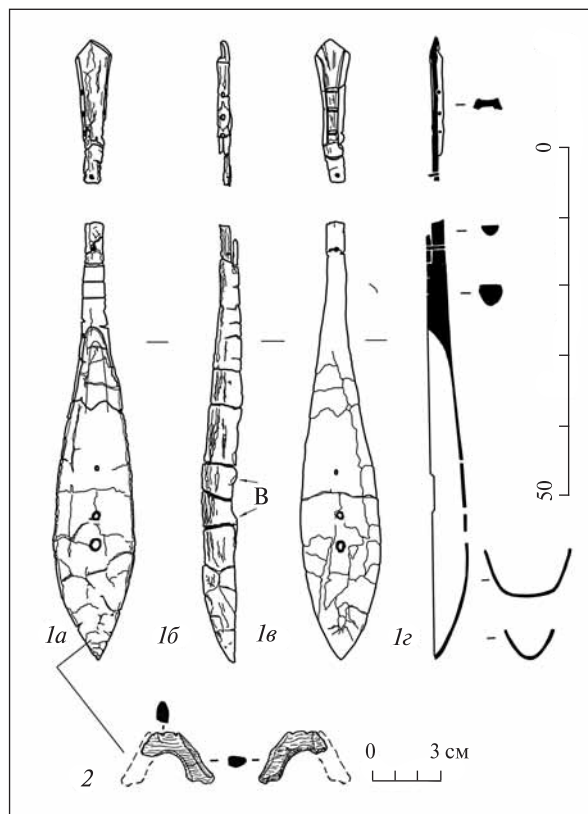

Рис. 5. Супровід поховання: 1 — кобиз; 2 — збільшене зображення струнотримача (стрілками позначене місце вирізів по боках коритця); В — виріз

0,5 см, деякі позначені різнобарвними смугами: червона, жовта, зелена, чорна (рис. 4, 6, 7), а вище — чорними лініями у вигляді скісної сітки (рис. 4, 5). У трьох збереглися вушка (рис. 4, 8—10).

7. Дерев'яний лук завдовжки 1,2 м. Можливо, покладений зі знятою тятивою. Середня частина із сегментоподібного в перетині шматка дерева завширшки 3,0 см має бічні жолобчасті накладки і нижню плоску завширшки 3,3 см із заокругленими сторонами. Відзначимо відсутність будь-яких кістяних деталей.

8. Дерев'яний смичковий музичний інструмент (рис. 5; 6). Г.Л. Євдокимов зазначав, що більша його частина виготовлена з ясеня (Євдокимов 1991, с. 281), що нещодавно підтверджено у Відділі науково-технічної експертизи Державного Ермітажу канд. біол. наук М.І. Колосовою². Довжина 87,0 см. Складається з резонаторного коритця і грифа з фігурною голівкою.

Коритце човноподібної форми, розмірами $47,0 \times 11,0$ см (найбільша ширина припадає приблизно на його середину), товщина стінок

² Висловлюю щирю подяку М.І. Колосовій та А. Мазуркевичу, який організував цю експертизу.

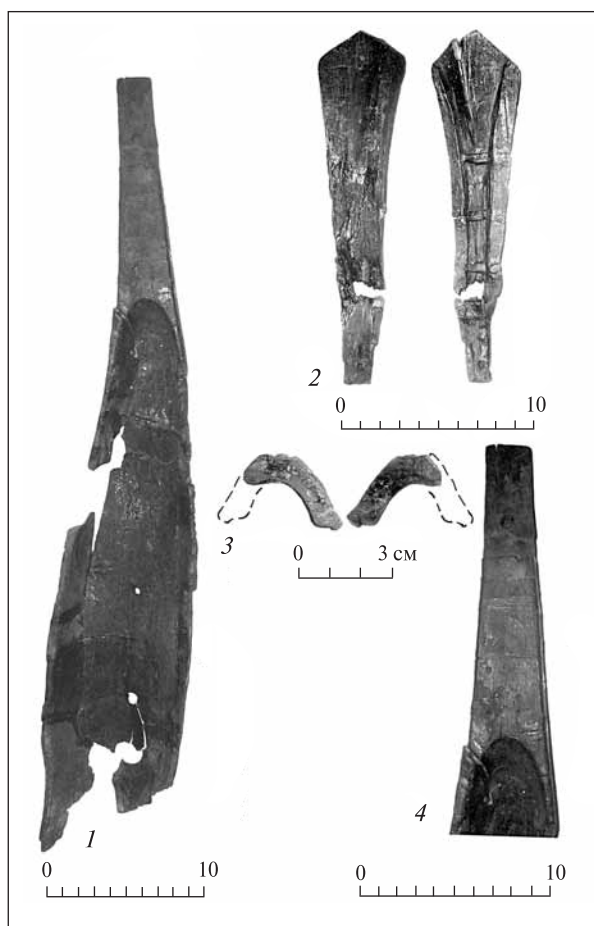

Рис. 6. Кобиз і його деталі (фото)

0,5 см, об'єм 1262 см³ (рис. 5, 1а). Напевно, воно вирізане ложкарним різцем на зразок тих, які використовували для виготовлення давньоруських гудків (Поветкин 1982, с. 316), але тут його сліди ретельно прибрані. Зовнішня глибина корпусу 4,5 см. В основі є три резонаторних отвори-духовички: знизу великий діаметром 1,3 см; середній, за 4,2 см від вказаного, діаметром 0,5 см; і крайній зверху малий, за 7,0 см від попереднього, діаметром 0,3 см. На бічних стінках, між середнім і малим отворами, прямокутні вирізи завдовжки 5,0 см і завглибшки 0,3 см (рис. 5, 1б).

З внутрішнього боку, внизу, струнотримач трапецієподібної форми, завдовжки зверху близько 1,5 см (один край обламаний), бічні сторони по 2,2 см (рис. 5, 2; 6, 3). Зверху — три вирізи для струн на відстані 0,3 см один від одного, а в основі — невеликі виступи-шипи для кріплення в отворах у стінках з боків коритця (діаметр вирізу шипів відповідає товщині стінок).

Гриф трохи звужується догори, його зворотний бік (шийка) заокруглений. З боків, у основі, є по дві короткі прорізані лінії, а вище, за

2,0 см один від одного, — три глибокі прорізи, роздільники ладів (рис. 6, 4). Одразу за третім ладом є заглиблення в 0,4 см, на якому за допомогою штифта в наскрізному круглому отворі кріпилася плоска дощечка, що з'єднувала гриф з його голівкою. Ця дощечка прямокутна в перетині, під нею, на уступі, є серія скісних насічок, які вказують на те, що вона ще й приклеювалася. На жаль, вище штифта гриф обламаний і впродовж 6,0 см його конструкція невідома.

До протилежного боку дощечки за допомогою штифта кріпилася голівка грифа змієподібної форми (рис. 6, 2). Зовні вона трохи вигнута, а на зворотному боці має виступи по краях (рис. 5, 1а, 1б). У цих виступах на відстані 2,0 см один від одного просвердлені три отвори, в які вставлені округлі в перетині колки для натягування струн (рис. 6, 2).

Трохи вигнутий смичок виготовлений з цільного шматка дерева або гілки, довжина 48,0 см, тобто майже відповідає довжині коритця (рис. 7, 4). В перетині він круглий, максимальний діаметр, у основі, близько 0,7 см, далі звужується, але на протилежному кінці трохи розширюється.

9. Дерев'яний слоїк напівсферичної форми, можливо, на невисокому піддоні. Діаметр угорі близько 10,0 см.

За складом реманенту, що включає лук, стріли та сагайдак, з великою імовірністю (Федоров-Давыдов 1966, с. 116, табл. 6) можна стверджувати, що тут похований чоловік. На жаль, матеріал для антропологічного вивчення відібрати не вдалося через украй погану збереженість кісток, які розсипалися за найменшого дотику.

Своєрідність поховання полягає в розмаїтті дерев'яних виробів і вражаючим, як для курганів степової смуги, їхнім добрим станом. У Північному Причорномор'ї подібних поховань відомо дуже мало (Рассамакин 2003, с. 216). У нашому випадку збереженість обумовлена не тільки тим, що поховання не було пограбоване, але, ймовірно, і обвалом підбою незабаром після поховання. Це завадило доступу повітря до щільно вкладених виробів з органіки, які ненавче «законсервувалися». Додатковим чинником могло бути те, що, можливо, поховання сталося взимку, коли активність мікроорганізмів була мінімальна. За будь-яких інших умов ми б мали цілком пересічний набір знахідок — залізні вістря стріл, ніж, пряжку й тлін незрозумілої поховальної дерев'яної конструкції.

Вже під час розчистки цієї конструкції стало зрозуміло, що вона дуже нагадує *сани*. Про

це свідчать загнуті догори кінці брусів нижнього ярусу — полози, що виступають за межі поперечних і повздовжніх брусів верхнього ярусу, тобто грядок або нащепів (рис. 7, 1, 2). Початкова загнутість полозів мала бути більшою. Подібні конструкції важко ідентифікувати, але, ймовірно, вони доходять до нас у вигляді так зв. «гратчастих гробовищ» і являли собою не тільки кузова або інші деталі колісних транспортних засобів, але й безколісних. Загальна подібність дерев'яних саней і возів цілком очевидна (Шалобудов, Лесничий 2003, с. 194, рис. 1; 2, 1; 5).

Сани, ймовірно, були переобладнані спеціально для поховання — інакше важко пояснити наявність, приміром, узголів'я, тобто деталі, позбавленої будь-якої функціональності в реальних санях у позиції між двома ярусами повздовжніх брусів, сидінням і полозами. Абсолютно нефункціональними також видаються й поперечні планки нижнього ярусу, що заважали пересуванню хоч по снігу, хоч по землі. Ще однією ознакою переустаткування, можливо, є деталь з виступом і отворами (рис. 2, 5) — не виключено, що це складова реальних саней, можливо, спинка зйомного кузова, що потрапила в поховання через уявлення, ніби небіжчик «їхав» у потойбічний світ на санях, які після його очікуваного воскресіння використовували вже за їхнім прямим призначенням. У шарах Великого Новгороду X—XV ст. збереглися фрагменти спинок крісел, і деякі з них являють собою саме спинки саней (Колчин 1968, рис. 45; 1971, с. 25, рис. 1, 2; табл. 13, 1).

У верхніх частинах двох вертикальних дощок, що виступають за межі повздовжніх брусів верхнього ярусу, є довгасті наскрізні отвори, можливо, для прикріплення зйомного кузова. Такі отвори необхідні для надягання голобель на копили — в новгородських санях голоблі мали вигляд округлих у перетині довгих жердин (Колчин 1968, с. 53, табл. 43, 1—8). Як відомо, сани використовували не тільки взимку (Вовк 1995, с. 328), а описані тут мають і «зимові», і «літні» ознаки (серед останніх — невисокі копили, слабкий загин полозів: Васильєв 2006, с. 118).

Про роль саней у поховальному обряді написано досить багато ще від кінця XIX ст. (Анучин 1890), але ми не маємо наміру детально розглядати цю тему. Можна лише нагадати, що, приміром, доправка саньми небіжчика на цвинтар вважається архаїчною особливістю (Рыбаков 1987, с. 112; Вовк 1995, с. 328—329), а перші знахідки транспортних засобів — візків або санок — у Північному Причорномор'ї

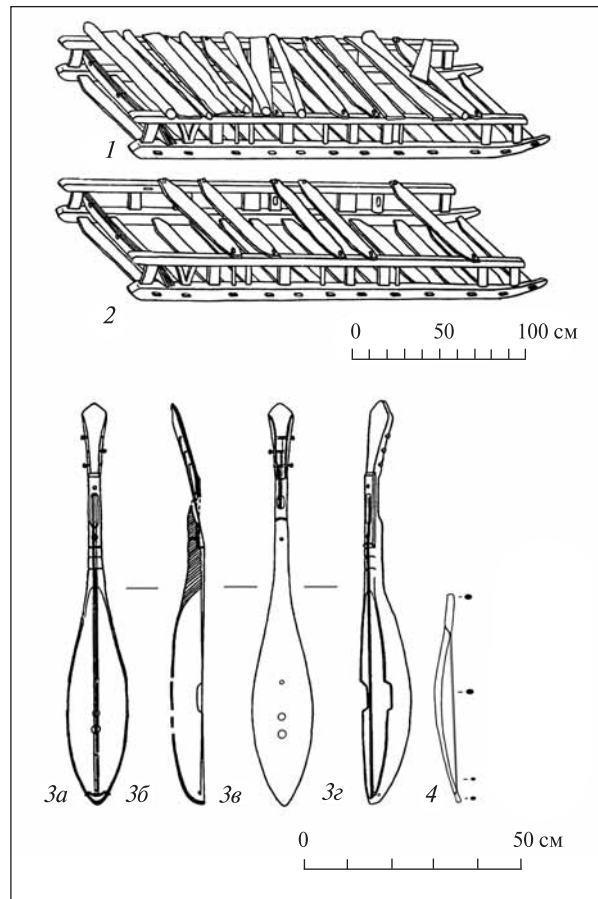

Рис. 7. Реконструкція: 1, 2 — сани (гробовище); 3, 4 — кобиз і смичок

датовуються добою ранньої бронзи. Вважається, що колісні походять від останніх (Избицер 1990, с. 33—34). У степовому Заволжі в похованні ямно-катакомбного часу виявлені відбитки полозів дерев'яних саней, на які був покладений небіжчик (Юдин, Лопатин 1989, с. 131). Для кінця IV тис. до н. е. серія глиняних модельок саней представлена в томашівській групі трипільської культури в межіріччі Бугу й Дніпра (Бурдо 2003).

Сагайдак, якщо прийняти за його основу дощечку (рис. 4, 12), був сегментоподібним у перетині та розмірами не відрізнявся від інших подібних предметів з традиційного комплексу половецького військового спорядження (Медведев 1966, с. 19—20). Сагайдаки складнішої та оригінальнішої конструкції знаходять у похованнях половецької «знаті» (Рассамакин 2003, с. 222, рис. 4, 4).

Залізні вістря стріл (рис. 1, 1—4) — різного типу і, відповідно, різного призначення (Медведев 1966, с. 53). Стільки ж було в сагайдаках зі знаменитого Чингульського кургану, а в похованні 3 кургану 30 біля с. Виноградне на р. Молочна їх було три (Отрошенко, Рассама-

кін 1986, с. 26; Рассамакин 2003, с. 222). Наявність древків без вістер пов'язана з тим, що це був своєрідний запас, оскільки древка частіше ламалися, а їхнє виробництво мало сезонний характер (Кищенко 2003, с. 132—133).

Лук, безумовно, складний. На відміну від новгородських, довгих, що призначалися пішим лучникам (Медведев 1966, с. 11), цей належав воїнові-вершникові.

І *блюдо*, і *слоїк* дуже правильних, концентричних обрисів. Це вказує, що їх виготовили на токарному верстаті (Колчин 1968, с. 31—32). Блюдо формою та розміром найбільше нагадує новгородські другого типу, що з'явилися від XIII ст. (Колчин 1968, рис. 24, 20; с. 35). Подібний посуд, так само як і шкіряний, напевно, мав значне поширення і в кочовиків, і серед осілого сільського й міського населення. Загалом у похованні представлений посуд різного призначення, свого роду «поховальний сервіз».

Призначення *дерев'яного виробу з довгим стрижнем* (рис. 2, 4) незрозуміле. Розташування під блюдом дозволяє допустити, що й воно являє собою якийсь різновид посуду (стрижень міг слугувати ручкою), тобто перед нами оригінальна посудина для напоїв, з урахуванням невеликого об'єму верхньої ємкості — всього близько 100 см³ — алкогольних або наркотичних. Однак не можна не звернути увагу й на збіг деяких деталей з описом головного убору — «бокка» — у монголів, який навів Плано Карпіні: «на голові ж вони носять щось кругле, зроблене з прутів або з кори, завдовжки в один лікоть, що закінчується зверху чотирикутником, ...а нагорі має один довгий і тонкий прутик з золота, срібла або дерева...» (цит. за: Федоров-Давыдов 1966, с. 36—37; тут же відомості про головний убір «гу-гу» і посилання на зображення на малюнках у Монголії та ін.).

Залізні пряжка й ніж (рис. 2, 1, 3) — дуже поширені категорії знахідок половецького часу. Ножі відомі також за зображеннями на кам'яних статуях і чоловічих, і жіночих (Плетнева 1974, с. 49, рис. 20, 17). Звернемо увагу на розташування пряжки в області грудей, тобто вона, найімовірніше, пов'язана з одягом або портупеєю, а ножа — біля правого стегна, тобто, можливо, в кишені паска або в підвішеному до нього шкіряному футлярі.

Музичний інструмент — поки єдиний реальний артефакт такого роду в колі східноєвропейських, а, можливо, і євразійських кочівницьких старожитностей пізнього середньовіччя. Немає сумнівів, що він відноситься до типу кобиза/кобуза (в азербайджанців — ке-

манча). Складається враження, що до могили інструмент поклали поламаним, у всякому разі, в ньому не вистачає деяких деталей, переважно дрібних, але вкрай важливих для вичерпного розуміння всієї конструкції цього унікального музичного інструмента. Г.Л. Євдокимов подав його як триструнний, з сімома ладами на грифі; струни пропущені на зворотний бік через отвір в основі голівки грифа й закріплені тут на колки; з іншого боку вони начеб-то виходять на зовнішню сторону коритця, де обмотувалися навколо стрижнеподібного виступу; у бічних вирізах коритця показана плоска дощечка, а на ній — підставка під струни (Євдокимов 1991, мал. 2, 3). Така реконструкція не відповідає даним, зафіксованим у польовій документації, тож пропонуємо інший її варіант (рис. 7, 3).

У вирізах не було слідів поперечної дощечки з підставкою (кобилкою), але ясно, що вони розташовані в тому місці, де струни виходили на рівень верхнього зрізу коритця. Отже, ймовірніше, вирізами були оформлені ділянки, де смичок мав торкатися струн (рис. 7, 3б). Завдяки цим вирізам, за необхідності, забезпечувалася перемінна гра на крайніх, бічних, струнах.

Дійсно, розташування колків допускає кріплення струн тільки з внутрішнього боку голівки й виведення їх сюди через спеціальний отвір. Але де він знаходився? Безумовно, не в основі голівки грифа, як показано на малюнку Г.Л. Євдокимова, оскільки невеликий отвір тут вузький, аморфний, зі свіжим (сучасним) зломом усередині. Один наскрізний великий отвір або три малі — за кількістю струн — міг розташовуватися лише у відсутній частині грифа. Для запобігання зіткнення струн при настроюванні голівка з колками, можливо, встановлювалася під незначним нахилом до площини останнього (рис. 7, 3г).

У межах грифа повинен був розташовуватися поріжок, абсолютно необхідний через значну довжину струн. Найвірогіднішим місцем для нього був простір між отвором у грифі та накладною дощечкою. Верхній поріжок, якщо він і був, міг установлюватися всередині коритця, міцне скріплення його з корпусом за допомогою шипів або штифтів, як і на багатьох сучасних струнних інструментах, не обов'язкове.

Наявність ладів, можливо, вказує на існування якогось різновиду музичної нотації, тобто запису нотного тексту (партитури) у вигляді певного знакового коду. В прорізах для ладів

цілком могли розмішуватися перев'язи із сухожилля, а загальна кількість ладів була не більша трьох—чотирьох, навіть якщо прийняти за них короткі насічки по краях у основі грифа й простір від краю з'єднувальної дощечки до початку вирізу. Втім Л.М. Черкаський, фахівець у галузі струнних українських народних музичних інструментів, звернув нашу увагу на нелогічність такого конструктивного вирішення, яке, він вважає, призводило до значного звуження звучання³. Але навіть за відносно простого терцового ладу і незначної кількості ладів вистачило б для виконання мелодій у невеликому діапазоні. При грі рука виконавця могла перебувати в одній позиції і звуковисотність досягалася тільки пересуванням пальців у її межах. Частина грифа між голівкою і нижнім поріжком (шийкою) слугувала додатковою опорою на корпус виконавця.

Дерев'яний витий стрижень із чашечкою (рис. 2, 4) в жодному разі не є частиною інструмента (Євдокимов 1991, мал. 3). Це функціонально різні предмети. Струни обмотувалися й прив'язувалися до бічних планок струнотримача, а потім або виходили в ложе канавок у його верхній частині, або перев'язувалися безпосередньо в самих канавках: тут збереглися сліди тертя струн у вигляді ледь втиснених смуг на широких площинах (рис. 6, 3). На готовому до гри інструменті струнотримач через натягнені струни займав майже горизонтальне положення, і, будучи вставленим виступами в отвори в боках, сам по собі забезпечував досить міцне і надійне кріплення.

Під час консультацій з фахівцями завжди виникало запитання про наявність суцільної верхньої полички (деки) в коритця. Вважаю, що такої все ж не було. Про це свідчать і повна відсутність будь-яких її залишків, і округлі верхні краї коритця, до яких приклеїти таку доволі велику й масивну деталь було неможливо. Л.М. Черкаський припускає наявність натягнутої на корпус шкіряної мембрани, оскільки без неї резонаторні отвори позбавлені сенсу. Я вважаю, що такий варіант не можна виключати, але мембрана не могла бути суцільною — вона закривала б вирізи з боків коритця, крім того, вона не дозволяла вивести струни назовні від трохи «втопленого» всередину коритця струнотримача. На відомій статуй з Сімферопольського історико-краєзнавчого музею (Плетнева 1974, с. 105, табл. 65, 1156; с. 33, рис. 10,

45), на нашу думку, зображений подібний інструмент саме без деки: за її наявності не довелося б показувати в ньому подвійний контур (втім, не будемо забувати про схематичність зображення на камені).

Отвори-духовички різного діаметра, але який реальний ефект досягався завдяки їм, можна буде з'ясувати тільки після виготовлення діючих копій. Ми не повинні виключати того, що давній майстер, а його логіку ми зараз навряд чи в змозі осягнути, просто не знав, яка їхня функція та вирізав їх за аналогією з якимись іншими подібними інструментами того часу. Верхні полички з духовичками мали давньоруські гудки й гуслі.

Сподіваюся, фахівці в галузі історії музичних інструментів ще скажуть своє слово щодо інших можливих варіантів реконструкції, але деякі з порушених питань знімаються етнографічними даними. У першій половині XIX ст. А.І. Левшин зазначав: «*кобиз подібний до стародавнього російського гудка і навіть трохи до скрипки, але не має верхньої деки і складається з видовбаної напівкулі з ручкою вгорі й з випуском унизу для прикріплення підставки. Струни, які пов'язують на кобиз, дуже товсті й скручуються з кінського волосся. Грають на ньому, стискаючи в колінах (як віолончель), коротким смичком. Тони, які видає цей інструмент, напрочуд грубі й нечисті, втім я чув на ньому імітації співу різних птахів, що були дуже близькі до природного*» (Левшин 1996, с. 354).

Наша знахідка цілком підтверджує слова В.І. Поветкіна: «*Історичні шляхи конструктивних ідей музичних інструментів невіддільні від загальноісторичних процесів. От чому навіть незначний на вигляд, позбавлений легендарного ореолу музичний інструмент може знайти собі «двійника» в найнесподіванішому місці й часі. І такий факт повинні пояснювати і враховувати не тільки історики музики*» (Поветкин 1993, с. 145). Думаю, цілком закономірно, що як явища однієї епохи дуже близькі до знайденого нами половецького, ті самі своєрідні «двійники», представлені в шарах XI—XV ст. Великого Новгорода і, за окремими деталями, Старої Руси (Колчин 1968, с. 87, табл. 81, 4—6; 1978, с. 182, рис. 1—4; Поветкин 2001). Цікаві і конструктивні подібності, і відмінності новгородських гудків та половецьких кобизів.

Найбільша подібність помітна за «човно-подібною» формою, глибиною (4,0—5,0 см) і товщиною стінок (0,5 см) коритець; змієподібною голівкою грифів; використанням у грі короткого смичка (лучка, погудальця); розташуванням струн в одній площині. Відмінни-

³ Висловлюю щирю подяку Л.М. Черкаському за надану консультацію.

ми є: менші, майже вдвічі, розміри новгородських інструментів (загальна довжина близько 40,0 см, а об'єм коритець 550 см³); відсутність довгого грифа з вирізаними ладами; наявність верхньої деки; інша, зовнішня, система кріплення струн і значно більша (на новгородських — до 1,8 см) відстань між ними. На новгородському гудку XIV ст. встановлена наявність трьох струн різного діаметра: високого звучання (0,6 мм) і двох по 0,8 мм (Поветкин 1982, с. 312), а на кобизі, виходячи з ширини канавок на верхній планці струнотримача, система трохи інакша: всі вони одного діаметра, отже різне звучання забезпечувалося тільки ступенем натягування струн на колках. Втім, якщо допустити зв'язок з діаметром духових отворів, усі струни тут були різної товщини.

Прабатьківщиною смичкових музичних інструментів вважається Середня Азія, звідки в XI ст. вони потрапили до Європи, зокрема й на Русь (Колчин 1978, с. 180—181). Відтак, цілком імовірно значне їхнє поширення в проміжній степовій смузі. Це підтверджується численними свідченнями. Приміром, про половецького «гудця» Оря, який був посланий до хана Отрока (Атарака) ханом Сирчаном (Сарганом), повідомляється в Іпатієвському літописі. Отже, знахідка в половецькому похованні, хоча й несподівана, все ж цілком закономірна. Вона впи-

сується у свідчення про розвинену музичну культуру кочових тюркомовних народів пізнього середньовіччя та має відношення до одного з ранніх етапів розвитку таких інструментів.

У Західній Європі подібні до кобиза й гудка смичкові музичні інструменти — ребек (від араб. *ребаб* або *рабаб*), фідула або фідель (від лат. *фидес* — струна.). Ці «брати» кобиза вважаються «прадідами» скрипки. Пізніше назва «кобиз/кобуз» перейшла на український лютнеподібний струнний щипковий музичний інструмент — кобзу. Ось такий дивний коловорот ідей, їх матеріальних втілень і назв!

Описане поховання не потрапляє ані в розряд «бідних» (впущене в центр кургану на відносно значну глибину, рештки «гратчастих гробовищ» трапляються не в кожному похованні), ані в розряд «багатих» (відомі поховання зі значнішим кількісно і якісно набором реманенту). Іншими словами, померла особа явно мала особливий соціальний статус за відносно невисокого майнового статку (див.: Цимидапов 2004, с. 108). Такий статус він отримав, імовірно, через музикальні здібності, вміння пророкувати і лікувати, які так шанували його сучасники. Це був не сам Коркут, а один з тих співаків, шаманів, знахарів, риси яких увібрав його образ. Водночас відкритий нами половецький музикакобизчи міг бути сучасником «гудця» Орі або навіть — хто знає? — він сам.

- Анучин Д. Сани, лады и кони, как принадлежности погребального обряда // Древности (Тр. МАО). — М., 1890. — Т. XIV. — С. 81—226.
- Бурдо Н.Б. Керамічні моделі саней трипільської культури // Український керамологічний журнал. — 2003. — № 1. — С. 25—30.
- Васильев М.И. Функциональные типы средневековых новгородских упряжных саней: проблемы интерпретации // Новгород и Новгородская земля. История и археология. Мат-лы науч. конф. — Новгород, 2006. — 20. — С. 115—130.
- Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995.
- Євдокимов Г.Л. «...Співай же йому пісні половецькі» (Літопис Нестора) // Золото степу. Археологія України. — К.; Шлезвіг, 1991. — С. 281—283.
- Избицер Е.В. Погребения с повозками эпохи ранней бронзы в Степном Прикубанье // Древние памятники Кубани. — Краснодар, 1990. — С. 29—35.
- Кищенко В.Г. Стрелы древних и средневековых культур Евразии: реконструкция // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2003. — С. 131—191.
- Колчин Б.А. Новгородские древности. Деревянные изделия. — М., 1968 (САИ. — Вып. Е1-55).
- Колчин Б.А. Новгородские древности. Резное дерево. — М., 1971 (САИ. — Вып. Е1-55).
- Колчин Б.А. Коллекция музыкальных инструментов древнего Новгорода // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. — М., 1978. — С. 174—187.
- Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких гор и степей. — Алматы, 1996.
- Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел. VIII—XIV вв. — М., 1966 (САИ. — Вып. Е1-36).
- Мелетинский Е.М. Огузский эпос «Китаб-и дэдэм Коркут» // История всемирной литературы. — М., 1985. — Т. 9. — С. 558—590.
- Надилов Н. «Вначале был Коркут» // National. — 2004. — № 7. — (<http://www.kazakh.ru/news/articles/?a=144>).

- Отрошенко В.В., Рассамкин Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульского кургану // Археологія. — 1986. — 53. — С. 14—36.
- Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. — М., 1974 (САИ. — Вып. Е 4-2).
- Поветкин В.И. Новгородские гусли и гудки (опыт комплексного исследования) // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. — М., 1982. — С. 295—322.
- Поветкин В.И. Новгород музыкальный по материалам археологических исследований. Раскопки 1992 года // Новгород и Новгородская земля. История и археология. Мат-лы науч. конф. — Новгород, 1993. — С. 144—152.
- Поветкин В.И. Вначале был гудочек // Чело. — 1997. — 1 (10). — (<http://www.bibliotekar.ru/rusPovetkin/4.htm>).
- Поветкин В.И. Находки в древнем Новгороде и Руссе // Новгород и Новгородская земля. История и археология. — Великий Новгород, 2001.
- Рассамкин Ю.Я. Погребение знатного кочевника на реке Молочной: опыт реконструкции вещевого комплекса // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2003. — С. 207—230.
- Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. — М., 1987.
- Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. — М., 1957.
- Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. — М., 1966.
- Юдин А.И., Лопатин В.А. Погребение мастера эпохи бронзы в степном Заволжье // СА. — 1989. — № 3. — С. 131—140.
- Шалобудов В.Н., Лесничий П.П. Опыт реконструкции позднекочевнических повозок (по материалам половецких погребений Поднепровья) // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2003. — Т. 3. — С. 193—206.
- Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества. — Донецк, 2004.
- Basilov V.N. Nomads of Eurasia. — Los Angeles; Seattle; Washington, 1989.

Надійшла 20.04.2010

Я.П. Гершкович

НАСЛЕДИЕ КОРКУТА В ПОЛОВЕЦКОЙ СРЕДЕ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Сведения о Коркуте содержатся в древнетюркском эпосе «Китаб-и дэдэм Коркут» («Книга моего деда Коркута») вместе с другими народными сказаниями X—XV вв. Он известен как шаман и знахарь, изобретатель кобыза/кобуза — музыкального инструмента, которому приписывались волшебные свойства. Жил Коркут, согласно легенде, больше 200 лет, пока звучал его кобыз. Во все времена его последователи, игроки на кобызе (кобызчи), также выполняли функции шаманов, знахарей и провидцев, наставников и воспитателей. Развитая музыкальная культура кочевых тюркоязычных народов позднего средневековья нашла отражение не только в письменных, исторических, но и археологических источниках.

Более 20 лет назад в Северном Причерноморье, в кургане около с. Кирово Бериславского р-на Херсонской обл., было открыто половецкое погребение. Умерший, возможно, мужчина, был уложен на деревянные сани и сопровождался многочисленными деревянными изделиями, включая музыкальный трехструнный смычковый инструмент. Скорее всего, в погребение инструмент был помещен поломанным. Он состоит из открытого резонаторного корытца с прикрепленным грифом с фигурной головкой. В основе корытца есть три разновеликие резонаторные отверстия-духовички, а на грифе — поперечные прорезы, разделители ладов. Ныне это единственный реальный артефакт такого рода среди восточноевропейских, а также, возможно, евразийских кочевнических древностей позднего средневековья. Нет сомнений, что он относится к типу кобыз. Почти (но не полностью) аналогичные инструменты, гудки, известны в слоях Великого Новгорода и Старой Руссы XIV в.

Прародиной смычковых музыкальных инструментов считается Средняя Азия, откуда в XI ст. они попали в Европу, в том числе и на Русь. Тем более вероятно широкое их распространение в это время в промежуточной, степной, зоне, в половецкой среде. Это подтверждается многочисленными свидетельствами: например, о половецком «гудце» Оре, который был послан к хану Отроку (Атараку) ханом Сырчаном (Сарганом), сообщается в Ипатьевской летописи. Итак, находка в половецком погребении, хотя и неожиданна, все-таки вполне закономерна.

В Западной Европе подобные кобызу и гудку смычковые музыкальные инструменты — ребек, фидула или фидель. Эти «братья» кобыза считаются «прадедами» скрипки. Позднее название «кобыз/кобуз» перешло на украинский лютнеподобный струнный щипковый музыкальный инструмент — кобзу.

По археологическим признакам, половецкое погребение из кировского кургана не попадает ни в разряд «бедных», ни в разряд «богатых». Иными словами, умерший явно имел особый социальный статус при относительно невысоком имущественном ранге. Такой статус он получил, вероятно, именно благодаря своему музыкальному дару, который так почитали его современники. Это был не сам Коркут, а один из тех певцов, шаманов, знахарей, черты которых вобрал его образ. Вместе с тем найденный нами половецкий музыкант-кобызчи мог быть современником «гудца» Ори или даже он сам.

HABITANTS OF KORKUT IN MILEU OF THE CUMANS IN THE NORTH COAST OF THE BLACK SEA

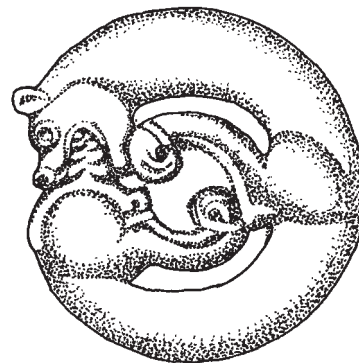
Information about Korkut is found in the ancient Turks' epos *Kitabi Dede Qorqud* (*The Book of Dede Korkut*) along with other folk legends of the 10th—15th c. He is known as a shaman and wizard, discoverer of kobyz/kobza, a musical instrument to which magic properties were arrogated. According to the legend, Korkut lived for more than 200 years, while his kobyz played. In all times his followers, kobyz players (kobyzchi) were also shamans, wizards and clairvoyants, preceptors and educators. Advanced musical culture of nomad Turkic-speaking nations of the Late Mediaeval period reflected not only in written and historical, but also in archaeological sources.

More than 20 years ago in the north coast of the Black Sea in the mound near Kirovo village of Bilozerka Region of Kherson Oblast a burial of the Cumans was found. The buried, perhaps a man, was put on the wooden sleigh, numerous wooden items were put near him, including a three string musical instrument played with a bow. Apparently, the instrument was laid into the tomb broken. It consists of a resonating cavity with a finger-board with a sculptured head. There are three resonating wind holes of various sizes in the base of a trough, and transversal cuts for frets division on the finger-board. Today it is the only real artifact of this kind among the Eastern European and perhaps among the Eurasian antiquities of the nomads of the Late Mediaeval period. Undoubtedly, it belongs to the kobyz type. Almost (but not fully) analogic instruments are known in the layers of the Great Novgorod and the Old Russa of the 14th c.

Middle Asia is considered to be the homeland of stringed musical instruments, from where they have got to Europe, including Rus. The more probable therefore is their dissemination in this period in the intermediate steppe zone, in the milieu of the Cumans. This is confirmed by numerous evidences: for example, it is mentioned in Ipatiy chronicle about the Cumanian «gudok player» Orh who was sent to khan Otrok (Atrak) by khan Syrchan (Sargan). Thus, this find in the Cumans' tomb though is unexpected, but after all is quite natural.

In Western Europe the stringed musical instruments rebec, fidola and vielle are like kobyz and gudok. These kobyz' «brothers» are considered to be «ancestors» of violin. The late name «kobyz/kobuz» proceeded to kobza, Ukrainian lute-like stringed instrument played by plucking.

According to archaeological features, the Cumans' tomb of the barrow in Kirovo falls into the category neither of «poor», nor of «rich» burials. In other words, the buried clearly had a special social status, while relatively not high material rank. Such status he obtained apparently right owing to his musical talent which was so esteemed by his contemporaries. It was not Korkut himself, but one of those singers, shamans, and wizards, streaks of whom his image absorbed. Moreover, the discovered Cumanian musician-kobyzchi might have been «gudok player» Orh or his contemporary.

Д.В. Ступак

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕПІГРАВЕТСЬКИХ СТОЯНОК ПІВДНЯ СЕРЕДНЬОЇ ДЕСНИ

Розглядаються матеріали епіграветських стоянок, розташованих на самому півдні Середньої Десни. Також подається опис і аналіз зображень на бивні мамонта, знайденого на виявленій у 2010 р. стоянці Оболоння.

Ключові слова: Східна Європа, Середнє Подесення, верхній палеоліт, епіграветські стоянки, гравіюваний бивень.

Середнє Подесення є одним із найбагатших на пам'ятки верхнього палеоліту регіонів Східної Європи. Висока тераса правого берега Десни, прорізана давніми балками, зручними для облаштування стоянок, наявність і доступність високоякісної крем'яної сировини для виготовлення знарядь, забезпеченість регіону фауністичними ресурсами робили цю територію придатною та привабливою для освоєння давньою людиною.

Численні палеонтологічні рештки з берегів Десни почали потрапляти в поле зору дослідників ще від другої половини ХІХ ст. (Смоличев 1925; Чубур 2005, с. 6). Справжнім поштовхом до цілеспрямованих пошуків палеоліту в цьому регіоні стало відкриття і дослідження Ф. Вовком Мізинської стоянки. У результаті активних розвідок та розкопок 20—30-х рр. минулого століття була створена основа джерельної бази верхнього палеоліту Подесення. Були відкриті і досліджувалися такі відомі стоянки як Супонево, Тимонівка 1, Єлисеєвичі 1, Юдіново, Пушкарі 1, Погон, Бугорок та інші пам'ятки Пушкарівського палеолітичного вузла, Чулатів 1 і 2, Новгород-Сіверська стоянка (Чубур 2005, с. 6—34). Ці та інші стоянки були відкриті північніше Мізина (рис. 1). У цей же час розвідками південніше були знайдені лише окремі крем'яні біля с. Вишеньки та Оболоння Коропського р-ну Чернігівської обл. (Рекогносцировка... 1930; Рудинський 1931, с. 150; Виноградський 1937, с. 4 зв.—6 зв.). Вірогідно, до цього ж часу відноситься знахідка бивня біля с. Оболоння, орнаментованого рядком діагонально нанесених насічок, який у 50-х рр. ХХ ст. зберігався в Сосницькому історико-краєзнавчому музеї (Виноградський 1955, с. 86—88).

У 1961 р. розвідкою Ю.Г. Колосова південніше Мізина відкриті три пункти — Черешеньки, Дякова гора та Бужанка 1. На перших двох чіткий культурний шар не був знайдений, і вони не дали виразного матеріалу, результативнішими виявилися дослідження стоянки Бужанка 1 (Бачинський, Колосов 1963; Колосов 1965, с. 325). У 70-х рр. стоянку досліджував М.І. Гладких (Гладких 1972; 1977).

Останнім часом роботи на цій території активізувалися. У 2003 р. відкрита стоянка Бужанка 2, яка дала цікавий і яскравий матеріал (Ступак 2005; 2006; 2008; 2009). У 2010 р. знайдена нова пам'ятка Оболоння. Окрасою виявлених на ній знахідок є витвір палеолітичного мистецтва — бивень з гравіюванням.

Тут стоянки Бужанка 1 і 2 будуть розглянуті в загальних рисах, оскільки вони вже були предметом публікацій. Основна увага приділена матеріалам нової пам'ятки Оболоння.

Стоянка Бужанка 1 розташована на високому правому березі Десни, за 1,0 км нижче с. Бужанка Коропського р-ну, Чернігівської обл. (рис. 1). Згідно з Ю.Г. Колосовим, окремі кістки стирчали у схилі берега, у палевому лесі, на висоті 16,0 м над вересневим рівнем води. Пам'ятка майже повністю знищена повеннями Десни. Значна частина матеріалу була зібрана в осипу схилу та на березі річки. Частина фауністичних решток піднята безпосередньо з Десни, поряд зі стоянкою та трохи нижче. Ю.Г. Колосовим на пам'ятці було закладено кілька шурфів та зачисток берега (Бачинський, Колосов 1963; Колосов 1965, с. 325). М.І. Гладких зробив на стоянці низку зачисток і заклад більше як 30 бурових свердловин (Гладких 1972; 1977). На жаль, лише незначна кількість матеріалу і, в першу чергу фауністичного, була виявлена *in situ*.

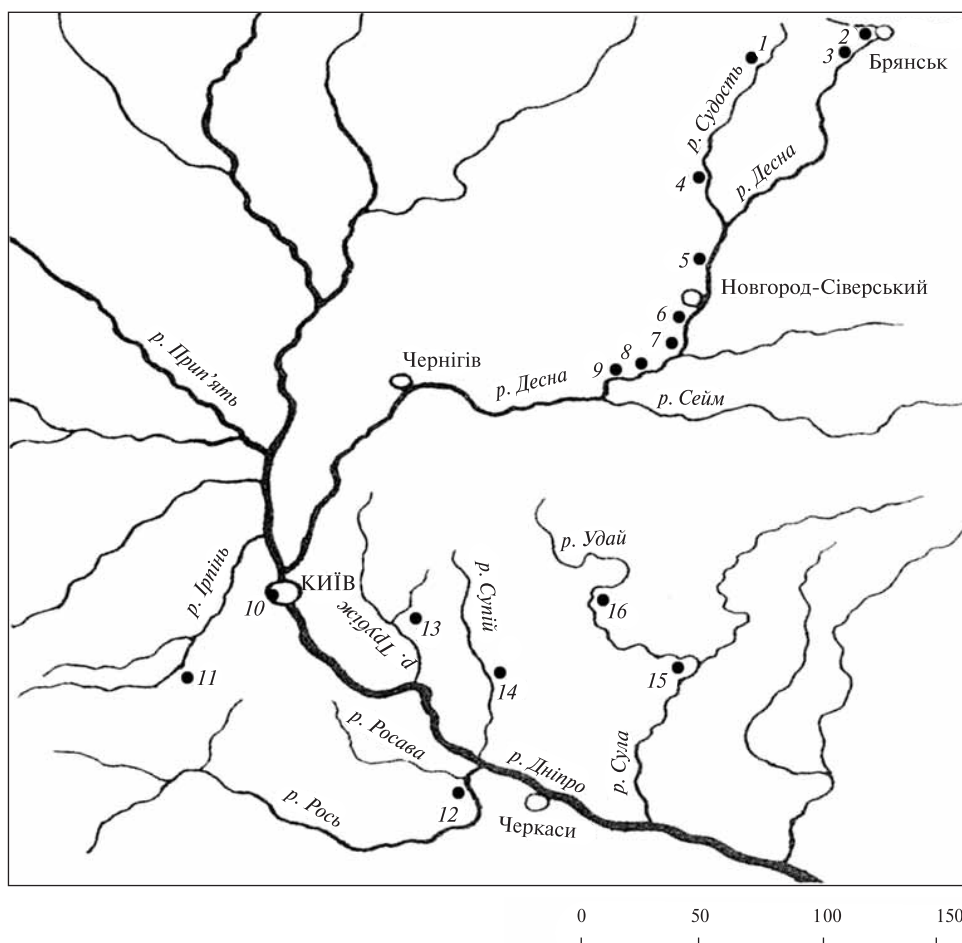

Рис. 1. Карта основних пам'яток епіграфету басейну Середнього Дніпра: 1 — Єлисеєвичі 1 і 2; 2 — Тимонівка 1 і 2; 3 — Супонєво; 4 — Юдіново; 5 — Бугорок; 6 — Чулатів 2; 7 — Мізин; 8 — Бужанка 1 і 2; 9 — Оболоння; 10 — Кирилівська; 11 — Фастів; 12 — Межиріч; 13 — Семенівка 1, 2 і 3; 14 — Добранічівка; 15 — Гінці; 16 — Журівка

Фауністичний комплекс представлений переважно кістками мамонта, виявлені також кістки коня та ведмедя.

Основна частина кам'яного комплексу походить із робіт Ю.Г. Колосова. Він виявив близько 500 крем'яних і кварцитових знахідок. Останні становлять 9,0 % від крем'яних. Кремінь використовувався типовий деснянський чорного чи темно-сірого кольору з дрібними світло-сірими цятками. Переважно це жовновий кремінь, набагато рідше — плитчастий. Частина матеріалу вкрита біло-блакитною патиною (Бачинський, Колосов 1963, с. 557; Колосов 1965, с. 325). Найближчі відомі нам поклади такої сировини залягають за 5,0—6,0 км вище по Десні, біля с. Розлети (Ступак 2008, с. 123; 2009, с. 221).

Кварцит використовувався дрібнозернистий і плитчастий, переважно світло-сірих відтінків. Поклади схожого за кольором та якістю кварциту знайдені на північній околиці с. Бужанка, безпосередньо під городищами

юхнівської культури, а також виявлені розвідкою автора та Д.В. Каравайка нижче по Десні, за 6,0 км від с. Бужанка на східній околиці с. Черешеньки, на краю берега річки. За повідомленням місцевих мешканців, кварцит знаходили біля с. Розлети — там же, де й кремінь (Ступак 2005, с. 42; 2006, с. 76; 2008, с. 124; 2009, с. 221—222).

Знайдені на стоянці знаряддя виготовлені з кременю. Найбільшу групу становлять вісім пластин з притупленим краєм (рис. 2, 1—8). Усі вони фрагментовані. На трьох є металевий знос. Поперечно тронкована ретушню на черевце пластина, найвірогідніше, теж відноситься до оснащення металевих зброї (рис. 2, 9). Один з фрагментів пластин з ретушню по обох боках, можливо, є уламком якогось вістря (рис. 2, 10).

Різців виявлено чотири. Три відносяться до бічних; два виготовлені на пластинах (рис. 2, 11, 14), один багатофасетковий на грубому відщепі (рис. 2, 13). Четвертий різець — кутовий

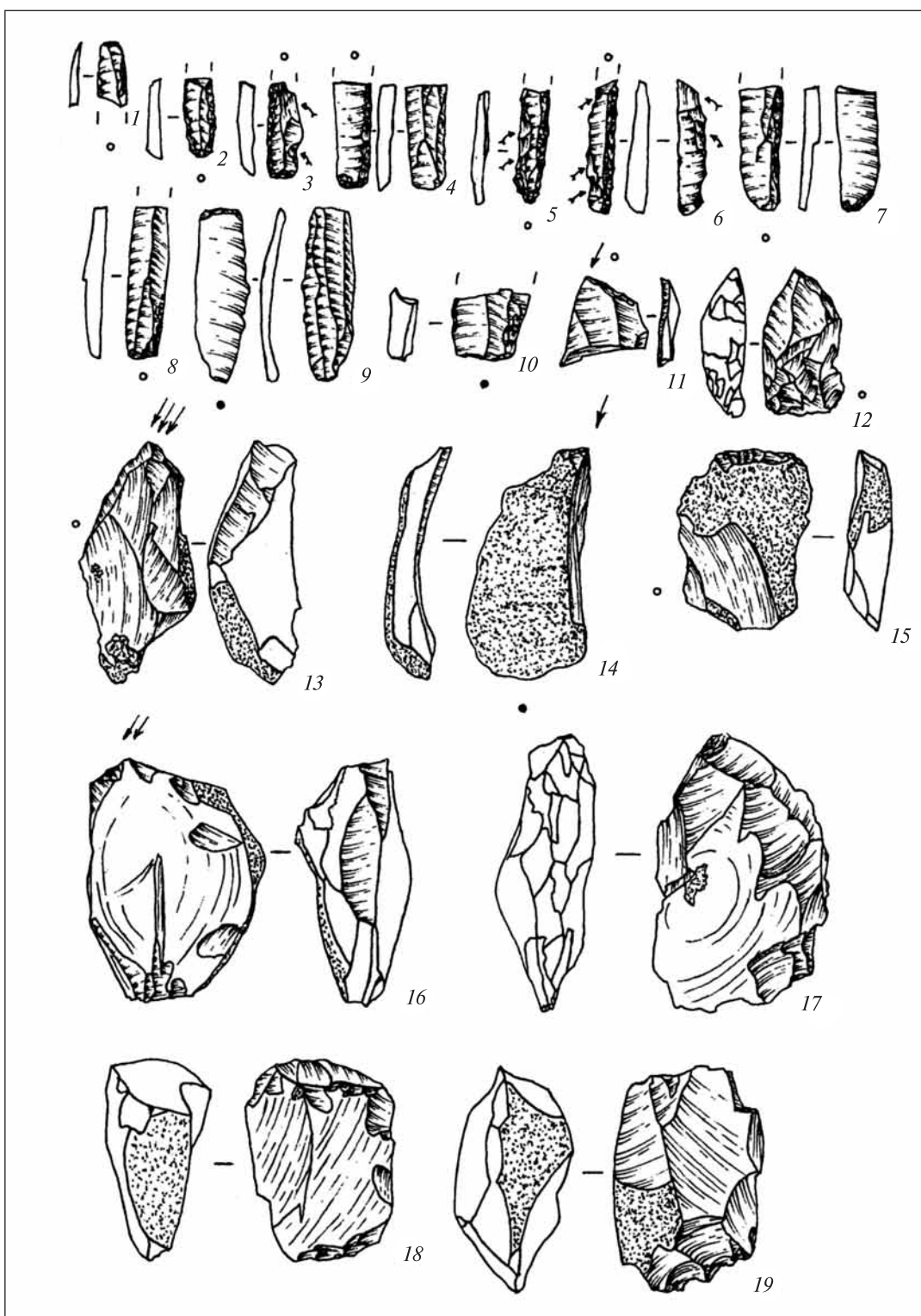

Рис. 2. Знаряддя зі стоянки Бужанка 1

на уламку кременю (рис. 2, 16). Косотронкований відщеп видовженої форми, вірогідно, є заготовкою різця (рис. 2, 12).

Скребачок дві. Одна ціла — кінцева на відщепі (рис. 2, 15), інша представлена невеличким уламком. Трьома екземплярами представлені *piece esquillee* (рис. 2, 17—19).

До виробів з вторинною обробкою також належать три фрагменти пластин з ретушшю, два відщепи та чотири уламки кременю з ретушшю.

У комплексі Бужанки 1 Ю.Г. Колосов вбачав схожість з матеріалами Мізинської стоянки, але відносив її до пізнішого часу (Бачинський, Колосов 1963, с. 558; Колосов 1965, с. 325—326).

М.П. Оленковський не виключав можливості віднесення Бужанки 1 до виділеної ним пізньодеснянської культури (Оленковський 2001, с. 152).

На нашу думку, комплекс знарядь і, насамперед, частина мікролітів стоянки мають певні спільні риси з матеріалами верхнього шару Бужанки 2, такі як застосування при їхньому виготовленні дрібної ретуші, яка майже не змінювала обриси заготовки, але малочисленність і фрагментованість більшості елементів оснащення метальної зброї не дозволяють чітко визначити культурно-хронологічну позицію пам'ятки. Зважаючи на те, що в районі Бужанки 1 постійно знаходять значну кількість кісток мамонта, цілком вірогідно, що ця пам'ятка є, насамперед, «мамонтовим кладовищем», тож не слід виключати можливість неодноразових відвідин цього місця і, можливо, різнокультурними групами давнього населення.

Стоянка Бужанка 2 розташована безпосередньо в центрі села (N 51°39'5752" E 033°69'2160"). Вона займає низинну частину мису, що розташований у верхів'ї давньої балки, між двома її рукавами, яка прорізала правий берег Десни. З півночі і заходу стоянка закрита від вітру вищими ділянками тераси Десни. Від річки вона знаходиться на відстані приблизно 1,0 км і так само від стоянки Бужанка 1.

Весною 2003 р. під час ремонтних робіт на ґрунтовій дорозі по вул. Мельниківка мешканці села виявили кістки мамонта. Як повідомили селяни, через інтенсивне розмивання дороги весною ремонтні роботи на ній проводилися ледь не кожен рік. Через це рівень дороги суттєво понизився і майже зрівнявся з рівнем залягання культурних решток, а на окремих ділянках були пошкоджені культурні шари стоянки.

Протягом польових робіт 2003 та 2006 років досліджувалися два культурні шари — верхній та нижній. У розкопі 2007 р. над верхнім шаром, на 3,0 м², знайдений ще один рівень залягання культурних решток. Поки що його співвідношення з верхнім шаром чітко не визначене. Не виключено, що це окремі два шари, що утворилися з невеликим проміжком часу. Можливо, це культурні рештки верхнього шару, які сповзли з більш високих ділянок давньої поверхні стоянки. Для цих матеріалів нами використовується робоча назва верхній шар 1.

Знахідки верхнього шару 1 залягали в лесі вище верхнього шару на 1,0—14,0 см. Вони склалися переважно з незначної кількості фрагментів мамонтових (*Mammuthus primigenius*) кісток та кам'яних артефактів. Цікавими є знахідки в цьому шарі анатомічної групи лівої зад-

ньої кінцівки вовка (*Canis lupus*) і фрагмента черепа ведмедя (*Ursus sp.*) (тут і надалі визначення д-ра С. Піана).

Матеріали верхнього шару досліджені на площі 13,0 м². На частині квадратів верхній шар залягав безпосередньо під поверхнею дороги і на окремих ділянках був пошкоджений ремонтними роботами. Потужність культурного шару, як правило, не перевищує 5,0—6,0 см. Матеріали переважно залягають «у одну знахідку». З верхнім шаром пов'язана виявлена у південній частині розкопу западина, походження якої ще незрозуміле. В ній сконцентрована значна кількість великих кісток мамонта. З цим же шаром пов'язана виявлена у північній частині розкопу яма 1.

Основу фауністичного комплексу верхнього шару становлять кістки мамонта (*Mammuthus primigenius*), інші належать вовку (*Canis lupus*), лисиці або песцю (*Alopex lagopus/Vulpes vulpes*), ведмедю (*Ursus sp.*) та північному оленю (*Rangifer tarandus*).

Верхній шар багатий на знахідки вохри. Також у ньому виявлені шматочки крейди та фрагменти білемнітів. Вироби з бивня представлені медіальним фрагментом невеличкого вістря (Ступак 2005, рис. 5, 1; 2006, рис. 3, 1) і медіальним фрагментом списа.

Трубчаста кістка молодого мамонта з ями 1 дала радіокарбонovu дату — GrA-38555 14350 ± 60 BP.

Нижній шар відокремлений від верхнього стерильним прошарком 10,0—32,0 см і відрізняється від нього значно меншою потужністю, характером знахідок і планіграфією. Досліджена площа 10,0 м². Матеріали, як і верхнього шару, залягають «у одну знахідку».

Фауністичні рештки з нижнього шару представлені кістками мамонта гіршої збереженості. Звідси походить пластина з бивня та фрагмент бивня зі слідами обробки. Кісткове вугілля представлене лише кількома фрагментами.

У всіх шарах знайдений подібний до виявленого на стоянці Бужанка 1 типовий деснянський жовновий кремій чорного або темно-сірого кольору, іноді з світло-сірими цятками. Як правило, кремій не патинований. Кварцит з усіх шарів має переважно сірий колір різних відтінків — від темно- до світло-сірого. Кварцит має плитчасту форму. Він подібний до знайденого на Бужанці 1. В усіх шарах виявлені сколи з аргіліту (визначення д. г. н. К. Деревської). Він має сіро-зелений колір. Поклади аргіліту відомі біля Десни на відстані менше ніж 1,0 км від стоянки.

У верхньому шарі 1 виявлено 133 кам'яні знахідки: крем'яних — 64 (48,1 %), кварцитових — 68 (51,2 %). Аргіліт представлений лише одним (0,7 %) відщепом (табл.). До виробів з вторинною обробкою відносяться виготовлені з кременю кінцева скребачка (рис. 5, 4) і проксимальна частина пластини з ретушшю.

Найчисленніший кам'яний комплекс походить з верхнього шару. Тут знайдено 5764 знахідки: 2384 (41,4 %) — крем'яні, 3354 (58,2 %) — кварцитові та 26 (0,4 %) — аргілітові (табл.). Також виявлено 54 вироби з вторинною обробкою, що становить 4,6 % від кам'яних знахідок без урахування лусочок. Для виготовлення знарядь, у першу чергу, використовувався кремін. З нього виготовлено 53 екз. На кварцитовій заготовці зроблена лише одна скребачка.

Найчисленнішою групою є мікроліти. Вістер, прямокутників та їхніх уламків 36 (рис. 3). Для їхнього виготовлення застосовувалась дрібна стрімка та напівстрімка ретуш, яка, як правило, майже не змінювала обриси заготовки. Вентральна ретуш застосована лише для виготовлення двох мікролітів (рис. 3, 16, 21). Для вістер типовим є розташування бойової частини на дистальній частині заготовки (рис. 3, 22, 24, 30—36). Серед прямокутників переважають атипові форми. Здебільшого їхня, як і вістрів, базальна частина не оброблена (рис. 3, 17, 20—21, 23, 25—29). Найдовші зразки мають розмір 41,0 мм. Ширина цілих і фрагментованих екземплярів коливається в межах 5,0—10,0 мм.

Різців та їхніх уламків виявлено 13. Переважну більшість становлять бічні на пластинах — вісім (рис. 4, 1—8). Серед них один комбінований з кутовим (рис. 4, 7) і один бічний

двосторонній (рис. 4, 6). Три різці багатофасеткові (рис. 4, 3, 6—7). Серединні різці представлені трьома екземплярами. З них два виготовлені на пластинах (рис. 4, 9; 5, 5), один — на відщепі (рис. 5, 8). Ще 2 екз. являють собою кутовий на уламку кременю (рис. 5, 9) та уламок різця (рис. 4, 10).

Скребачки представлені одною крем'яною на пластині (рис. 5, 1) і кварцитою, виготовленою на уламку (рис. 5, 6). Вірогідно, з верхнім або верхніми шарами пов'язані дві кінцеві скребачки, виявлені на ділянках стоянки, пошкоджених дорогою (рис. 5, 2—3).

До виробів з вторинною обробкою належать також діагонально тронкована пластина (рис. 5, 7), відщеп з ретушшю та невизначений фрагмент знаряддя.

Виходячи зі специфіки виготовлення мікролітів — застосування дрібної стрімки та напівстрімки ретуші, яка, як правило, майже не змінювала обриси заготовок, наявності на багатьох екземплярах відбивного горбка, переваги бічних різців на пластинах, комплекс знарядь верхнього шару і особливо елементи оснащення метальної зброї найбільше подібний до пам'яток типу Межиріч. Саме такі особливості характерні для Межирічського комплексу (Гладких 1971; Нужний 2002, с. 64—65; Комар et al. 2003, р. 264—265). Враховуючи, що пам'ятки цього типу індустрії розташовані більше ніж за 100 км південніше, Бужанка 2 є найпівнічнішою стоянкою з подібною індустрією.

У нижньому шарі виявлено 127 кам'яних знахідок (табл.). Домінують крем'яні — їх 120 (94,5 %), кварцитових — п'ять (3,9 %), аргілітових — дві (1,6 %).

Таблиця. Типологічне співвідношення кам'яних виробів стоянки Бужанка 2

Шар, матеріал Назва виробу	Верхній шар 1			Верхній шар			Нижній шар		
	кремін	кварцит	аргіліт	кремін	кварцит	аргіліт	кремін	кварцит	аргіліт
Пренуклеуси				1					
Нуклеуси				9	5				
Фрагменти нуклеусів				5	1				
Уламки				2	10				
Пластини	12	7		348	275	2	8		2
Відщепи	5	8	1	179	247	12	5	1	
Лусочки	45	53		1758	2815	12	92	3	
Різцеві сколи				29			5		
Знаряддя	2			53	1		10	1	
Разом	64	68	1	2384	3354	26	120	5	2

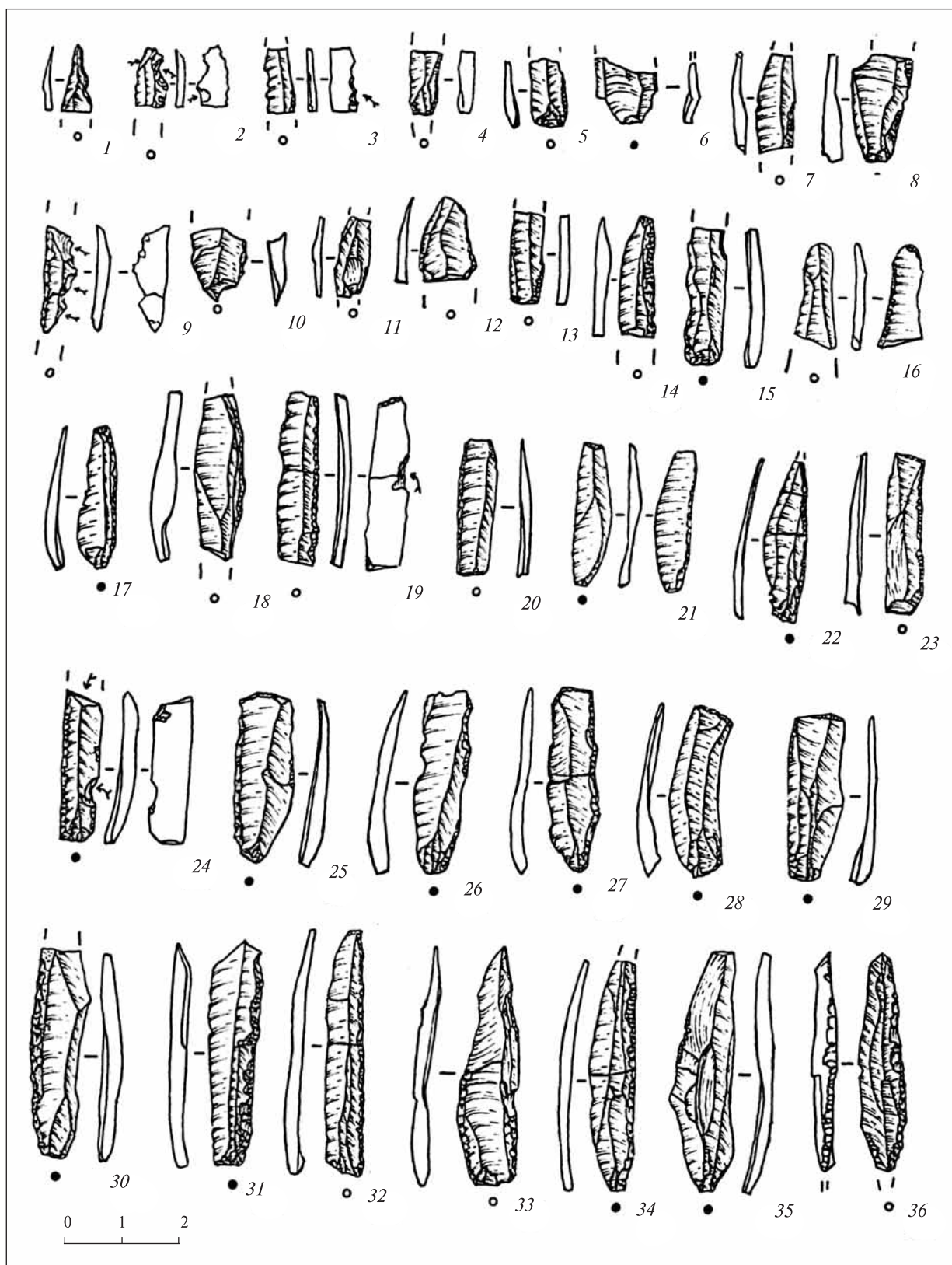

Рис. 3. Стоянка Бужанка 2. Мікроліти з верхнього шару

Виробів з вторинною обробкою знайдено 11 (36,7 %; не рахуючи лусочок). Усі, крім відщепу з ретушшю, виготовлені з кременю. Переважають різці. Всі виготовлені на пластинчастих за-

готовках. З них три бічні, до одного з них підібрався фрагмент різцевого сколу (рис. 6, 5—6), два — серединні (рис. 6, 7, 10), один — кутовий (рис. 6, 9).

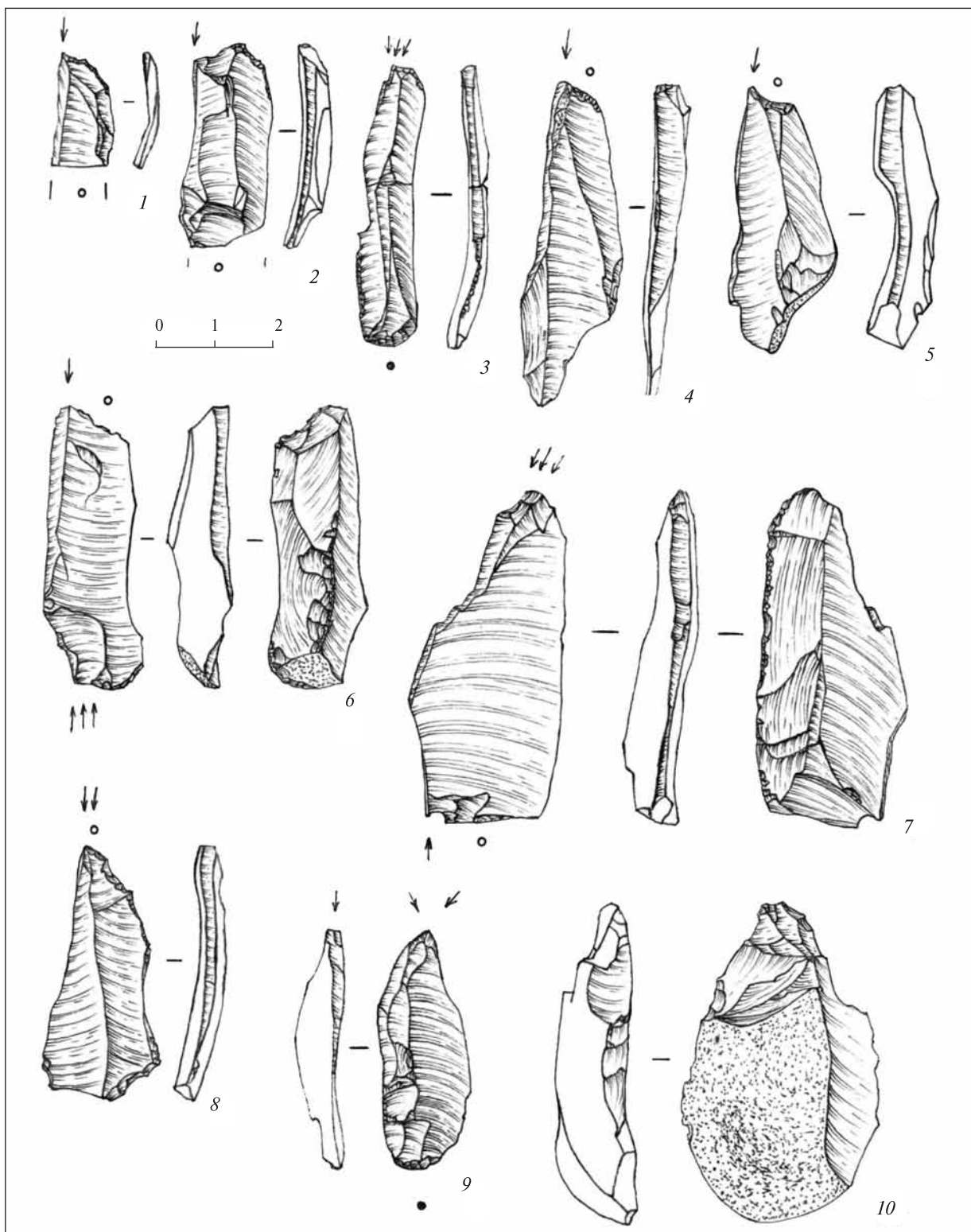

Рис. 4. Стоянка Бужанка 2. Різці з верхнього шару

Мікроліти представлені двома фрагментами (рис. 6, 1—2). За типом ретуші та тим, що на обох зберігся відбивний горбок, вони нагадують вироби з верхнього шару.

До виробів з кременю з вторинною обробкою також належить скребачка на відщепі (рис. 6, 8) і пластина з ретушшю.

Таким чином, Бужанка 2 є найпівнічнішою стоянкою, в матеріалах якої наявний крем'яний комплекс, подібний до пам'яток типу Межиріч. Звичайно, цей висновок стосується, в першу чергу, більше дослідженого верхнього шару. Що ж до матеріалів верхнього шару 1 і нижнього, то вони, безумовно, належать до епігравецького

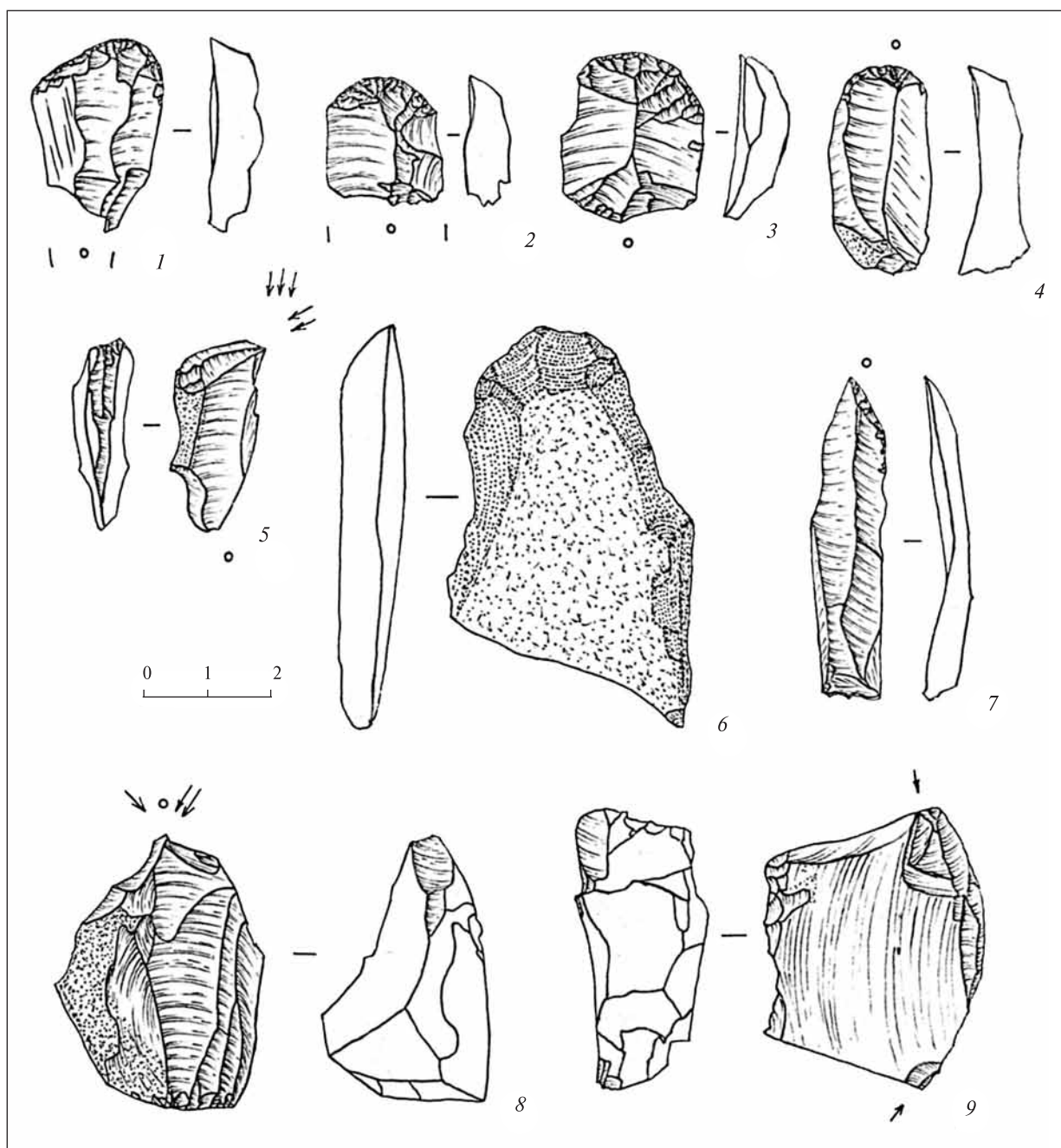

Рис. 5. Стоянка Бужанка 2: 1, 6 — скребачки з верхнього шару; 2, 3 — скребачки, знайдені не *in situ*; 4 — скребачка з верхнього шару 1; 5, 8, 9 — різці з верхнього шару; 7 — діагонально тронкована пластина з верхнього шару

часу. На жаль, незначна кількість знарядь не дає можливості точно визначити їхню культурну належність. Найвірогідніше, вони є однотиповими з матеріалами верхнього шару. Але це покажуть майбутні дослідження.

Стоянка Оболоння відкрита в центрі с. Оболоння Коропського р-ну Чернігівської обл. Від бужанських вона розташована приблизно за 12,0 км (рис. 1). Пам'ятка займає найвищу точку мису, утвореного Десною та її правою притокою — р. Бистриця. Над рівнем Десни вона здійснюється на 6,0—10,0 м.

Під час риття свердловини для води в котельні місцевої школи робітники натрапили на кістки й бивні мамонта, а також рештки дрібних хижаків і шматочки кісткового вугілля. Найцікавішою із цих знахідок є бивень з гравіюванням. Через кілька днів місце оглянув автор.

Обстеження свердловини, що мала діаметр 1,5 м, засвідчило, що культурний шар починається від глибини 1,15 м від поверхні. Незначна глибина залягання матеріалу пояснюється тим, що поверхня мису була зрізана під час будівництва школи та котельні.

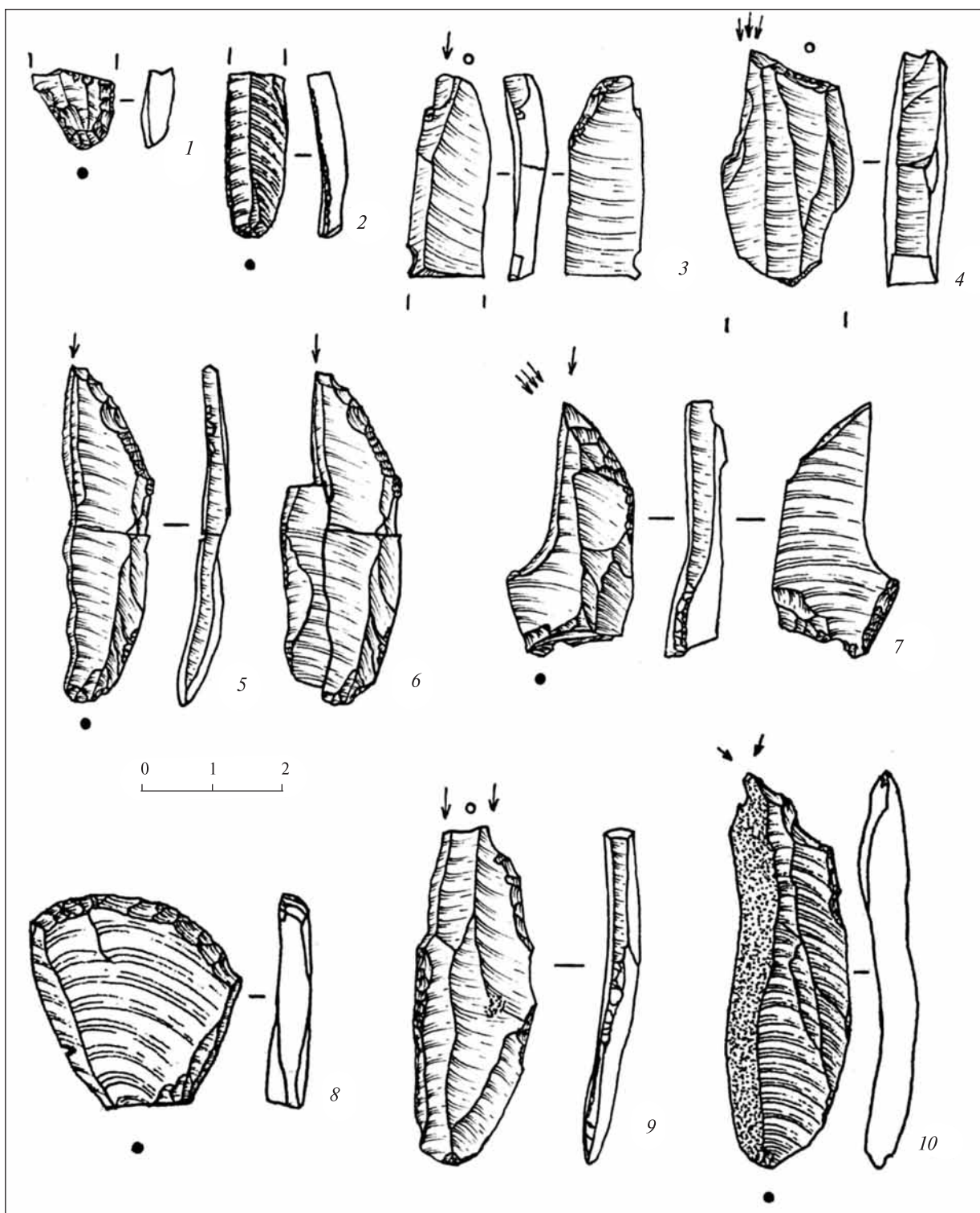

Рис. 6. Стоянка Бужанка 2. Знаряддя з нижнього шару

Стратиграфія по стіні свердловини від рівня долівки котельні:

0,00—1,05 м — сіро-коричневий, світліший у верхній частині пісок із численними прошарками ортзанду червоно-коричневого кольору;

1,05—1,50 м — лесоподібний супісок коричневого кольору. Саме в цьому горизонті на глибині 1,15—1,35 м трапляються культурні решт-

ки. Верхня межа культурного шару нечітка. Схоже, що він, особливо верхня частина, деякий час заливався водою. Вірогідно, це й зумовило певну «розтягнутість» шару;

1,5—2,1 м — прошарки піску коричневого кольору та супіску.

У південній стіні свердловини місцевими мешканцями була частково вибрана підбоек

Рис. 7. Оболоння. Бивень (фото А.В. Панікарського)

заглибина в культурному шарі, насичена фауністичними рештками. Підбій був зроблений у шарі лесоподібного супіску на глибині 1,2—1,8 м. Максимальна ширина 1,3 м, довжина підбою вглиб стіни майже 1,0 м. Саме з ним і пов'язана більшість фауністичних знахідок. Цілком можливо, що тут знаходиться якийсь господарський об'єкт — яма чи рештки житла.

Фауністичний комплекс представлений, передусім, кістками мамонта. Серед них відмічені анатомічні групи, що склалися з шести та двох хребців. Судячи з їхніх розмірів, вони належать одному напівдорослому мамонту. Знайдені також три фрагменти тазових кісток, два фрагменти лопаток, три довгі кістки, один великий епіфіз трубчастої кістки, два фрагменти ребра та більше 20 дрібніших, переважно фрагментованих кісток. Разом з кістками мамонта у свердловині виявлені кістки дрібних хижаків, вірогідно лисиці або песця. Решки цих тварин представлені трьома фрагментами щелеп,

двома цілими трубчастими кістками, цілими й фрагментованими ребрами та дрібнішими, переважно фрагментованими кістками.

Серед кісток, добутих із підбою, знайдено п'ять бивнів. Один майже повністю розпався під час діставання його зі свердловини, інші чотири — це дистальні кінці бивнів молодих мамонтів. Вони приблизно однакового розміру й діаметра. Один має на поверхні гравійовані зображення, на поверхні іншого видно тонкі неглибокі повздовжні лінії, що, вірогідно, лишилися від її обробки.

Особливої уваги заслуговує бивень з гравійованими зображеннями (рис. 7; 8). Його проксимальний кінець був відділений від решти бивня нанесенням поперечного надрізу, а потім доламаний. Поряд із місцем надрізу на поверхні бивня прокреслені чотири повздовжні лінії різної довжини, глибини й ширини. Вірогідно, їх наявність теж пов'язана з процесом фрагментації бивня. Довжина відділеної частини бивня

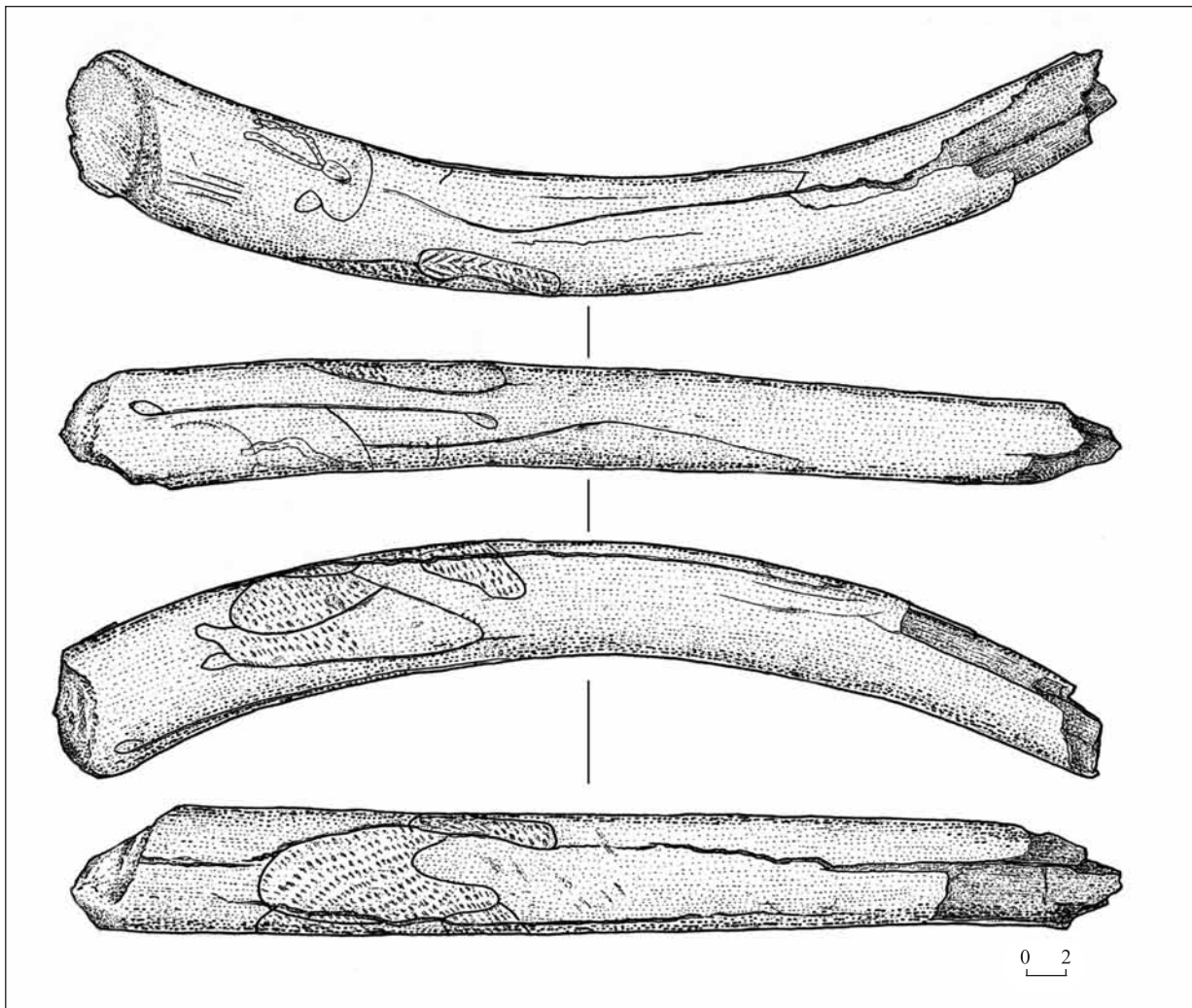

Рис. 8. Оболоння. Бивень (рис. А.В. Панікарського)

55,5 см, максимальний діаметр у проксимальній частині 6,6 см, у серединній — 5,5 см.

Цей бивень краще зберігся за інші. Не виключено, що його поверхню спеціально обробляли до нанесення зображень. Найбільше пошкоджена дистальна частина. Вона має і природні, і механічні пошкодження. До природних належить кілька повздовжніх тріщин, окремі з яких спровоковані глибоко прорізаними елементами. Чимало ділянок бивня мають також сліди, залишені корінням трави або моху. Механічні пошкодження поділяються на сучасні й давні. Сучасні представлені кількома рубцями від ударів лопатою, завданими під час риття свердловини (на щастя, зображення майже не постраждали). До механічних пошкоджень, отриманих у давнину, належать сліди дев'яти ударів, розташовані діагонально до осі бивня. Вони знаходяться біля головного зображення.

Головний «сюжет» складається з п'яти об'єднаних між собою зображень. Композиція на-

несена на поверхню бивня ближче до проксимального його кінця (рис. 9).

Перше зображення видовженої, трохи звуженої посередині форми. У нижній частині воно трохи пошкоджене тріщиною. Максимальна довжина 6,6 см. Найвужче місце має ширину 1,0 см. Контур прорізаний широкою і досить глибокою лінією, максимальна ширина якої 1,0 мм. Верхня половина зображення заповнена рядами насічок, розташованими діагонально до довжини фігури, нижня — рядами шевронів. Насічки мають довжину від 3,0 до 7,0—8,0 мм і були нанесені (принаймні більша частина з них) зліва направо. Максимальна ширина насічок трохи більша 1,0 мм.

Ця фігура дуже нагадує розгорнуті анфас статуетки з Мізинської стоянки, частину з яких вважають зображенням жінки (Мізин 1931; Абрамова 1962, с. 33—34, 58; 1966, с. 20—21, 90—93, 185—186; Шовкопляс 1965, с. 217—236). Нанесені на її нижній частині шеврони тради-

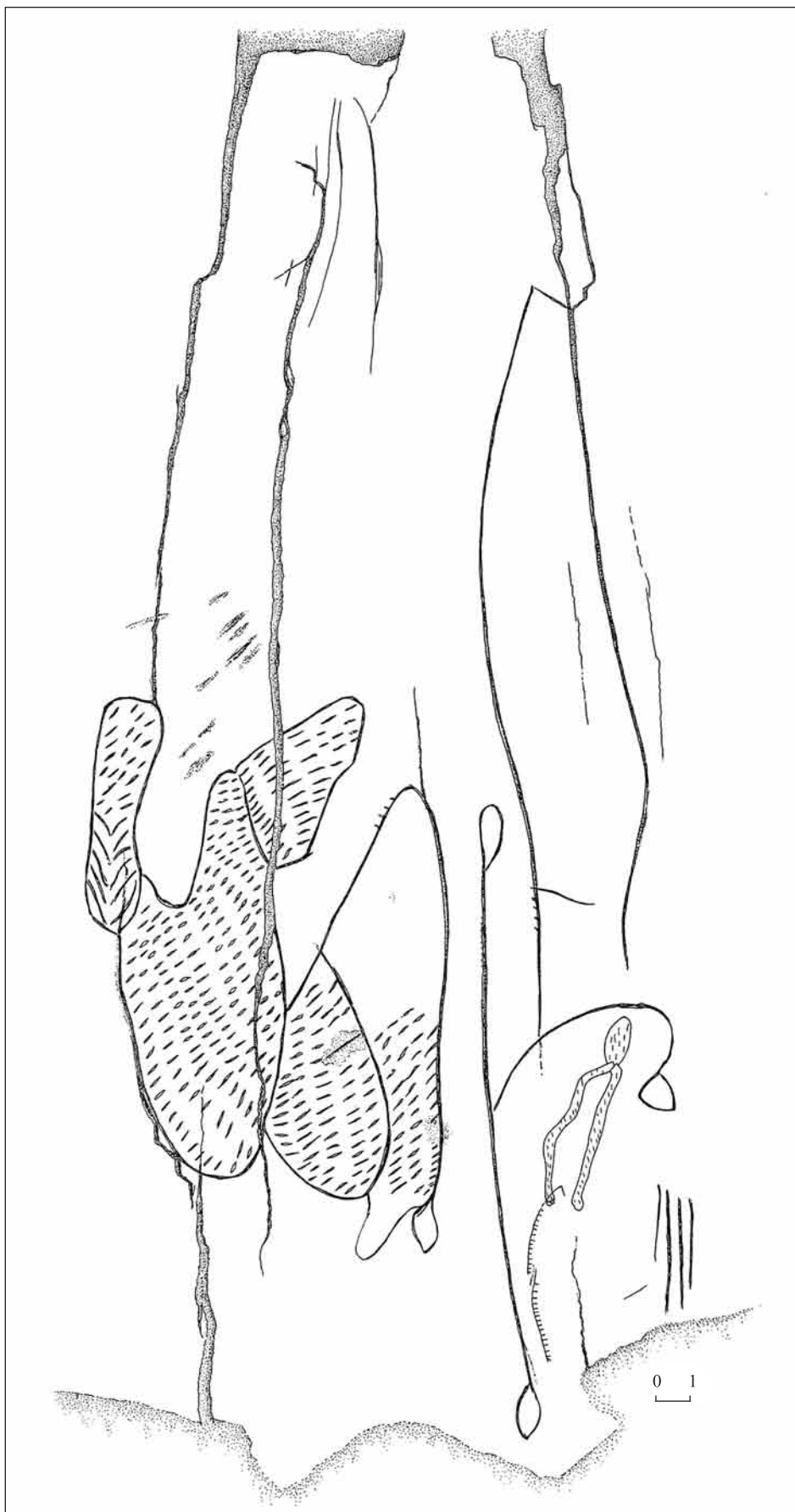

Рис. 9. Оболоння. Розгортка зображень на бивні (рис. А.В. Панікарського)

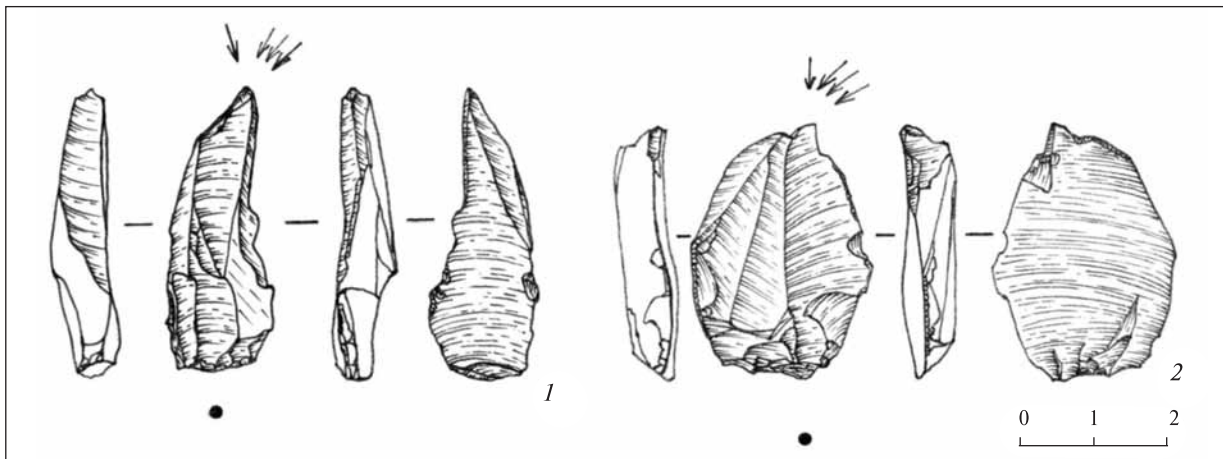

Рис. 10. Оболоння. Різці

ційно трактуються як ознака жіночої статі. Вірогідно, насічками, які прикрашають верхню частину, показано одяг та, можливо, передано його фактуру. Подібний зображувальний засіб одягу та його елементів — насічками різного вигляду — доволі часто трапляється на палеолітичних фігурках жінок (Окладников 1941; Абрамова 1960).

Вісь розташування цієї фігури та вісь розташування іншої антропоморфної фігури зумовили черговість подання нами інших зображень.

Друге зображення має аморфну форму, підокруглу в нижній частині та з двома виступами у верхній, один із яких примикає до першої фігури. Зображення в кількох місцях пошкоджене природними тріщинами. Його контур виконаний суцільною лінією такої самої глибини, як і в попереднього зображення, а поверхня заповнена рядами ритмічно нанесених насічок. Вони нанесені зліва направо. Всього видно десять чітких рядів, рядність яких наприкінці порушена. Це особливо чітко видно на виступаючих частинах зображення біля першої фігури та біля наступної верхньої. Більшість насічок мають приблизно однакову довжину й ширину. Їхня довжина від 2,0 мм до 5,0 мм, ширина коливається в межах 1,0 мм. Найдовшими насічками виконано перший ряд, найменші трапляються в останніх.

Судячи з того, що давній майстер не витримав чітку рядність, і з того, що кількість насічок у кожному ряду різна, можна вважати, що кількість насічок і кількість рядів не мала якогось певного значення. На нашу думку, нанесенням насічок художник прагнув передати фактуру того, що він хотів зобразити. Найвірогідніше, ця композиція, як і три інші поряд, являють собою шкури, зображені хутром назовні.

Третє зображення нанесене впритул до верхньої, виступаючої частини попереднього. Його контур виконаний лінією приблизно такої самої ширини й глибини, як і попередні. Особливо цікава нижня, викривлена частина лінії контуру. Наносячи її, майстер трохи збився, після чого — замість того, щоб провести пряму лінію, що простіше — він прорізав її трохи викривленою. Цей факт свідчить на користь того, що давній художник чітко уявляв, що він хоче зобразити. Поверхня цього зображення, як і попереднього, заповнена нанесеними зліва направо рядами насічок. У першому ряду кілька насічок нанесені безпосередньо від лінії, яка відділяє друге зображення від третього. Якщо перші три ряди виконані достатньо чітко і з дотриманням певної ритмічності, то далі порядок нанесення рядів був дещо порушений. Більшість насічок мають довжину 4,0—5,0 мм, вони довші й вужчі ніж на попередньому зображенні. Схоже, що їх нанесено іншим різцем.

Четверте і п'яте зображення мають у верхній частині спільну лінію контуру. Четверта фігура примикає до правого боку другої. Вона зазнала незначного механічного пошкодження. Знизу фігура округла, зверху — закінчується гострим виступом. Контур її нанесений лінією такої ж товщини й ширини, як і попередні. Всередині заповнена п'ятьма розташованими один над одним рядами насічок, вирізаних зліва направо. Більшість насічок має довжину 4,0—6,0 мм. Їхня форма має інші пропорції, ніж насічки на попередніх зображеннях. Вірогідно, для їхнього нанесення був використаний інший різець.

П'ята фігура має видовжену форму: у верхній частині вона схожа на конус, у нижній закінчується виступом і листкоподібним «хвостом». Якщо більша частина зображення про-

креслена лінією таких же пропорцій, як і в попередніх фігур, то нижня (виступ і «хвіст») — тоншою і не такою глибокою. Лише частина цієї фігури вкрита насічками — чітко видно три ряди нанесених зліва направо рисок. Останній ряд прилягає до лінії контуру. Досі лише кілька насічок на третьому зображенні були проведені безпосередньо від контурної лінії. Формою й пропорціями вони подібні до насічок, якими вигравіюване четверте зображення.

На верхньому кінці рядність на п'ятій фігурі порушена, хоча було вдосталь місця для продовження гравіювання. Це ще одна особливість, яка відрізняє це зображення від інших, де порушення рядності відбувалося переважно через обмеженість площі фігури лінією контуру. Отже, на нашу думку, художник не заповнив увесь простір цього зображення насічками цілком свідомо. У верхній частині фігури до лінії контуру зовні примикають чотири поперечні риси. Разом із «хвостом» це єдині елементи, які виходять за зовнішній контур першої композиції.

Враховуючи специфічні особливості рядів насічок, можна зробити висновок, що художник, по-перше, під час створення композицій тримав бивень перед собою у поперечному положенні; по-друге, спочатку він наносив контур зображень, а потім заповнював їхній внутрішній простір; по-третє, для гравіювання він скористався кількома різцями. Схоже, всі графічні композиції були виконані майстром цілком свідомо, і він зобразив конкретні для нього речі.

Перша фігура, на нашу думку, зображує жінку. Її форма та наявність шевронів споріднює це зображення з мізинськими статуетками. Насічки на верхній частині фігури, напевно, передають хутрянний одяг.

Виходячи з того, що в кожному з інших чотирьох зображень не витримана чітка рядність при нанесенні насічок, кількість рядів і насічок не мала значення для давнього майстра. Ними він передавав фактуру поверхонь тих речей, які він зображував. Як уже зазначалося, ми вважаємо ці зображення шкурами, розкладеними хутром назовні. З-поміж них вирізняється п'яте, з поверхнею, лише частково вкритою насічками. Вірогідно, таким чином зображена шкура, на якій хутро вкриває лише певну частину, а інші ділянки, можливо, оброблені.

Найбільшою фігурою, прокресленою на бивні, є стилізоване зображення людини у профіль. Максимальна його довжина 20,8 см. Воно

нанесене лінією приблизно такої само ширини й глибини, як і попереднє. Фігура не має голови та ознак статі. Антропоморфності їй надає чітко прокреслена лінія спини. Спереду, внизу, поперек лінії контуру розташовані п'ять дрібних насічок завдовжки 1,0 мм. Від верхньої насічки відходить трохи хвиляста лінія. Вона набагато тонша і не така глибока, як лінії контуру та насічок. Гравіювані зображення людини в профіль без голови є характерними для західного та центральноєвропейського палеолітичного мистецтва (Абрамова 1966, с. 20—27). Хоча слід зауважити, що ця фігура віддалено нагадує мізинські статуетки у профіль. Їх споріднює, зокрема, відсутність виділеної голови.

Нижче антропоморфної фігури розташоване посохоподібне зображення, яке закінчується голівкою підтрикутних обрисів. Його нанесено не надто широкою, але доволі глибокою лінією, ширина й глибина якої зменшуються до кінцевої частини. Найчіткіше прорізна голівка. Кінець майже впритул наближається до зображення у вигляді повздовжньої лінії, яке закінчується листоподібними голівками. Воно прокреслене лінією приблизно такої ж ширини й глибини, як і попереднє. На верхній його частині, виконаній глибшою лінією, ледь помітні дев'ять дрібних насічок, розташованих поперечно до основної лінії. Загальна довжина цього зображення 17,6 см. Цей мотив не має аналогій у палеолітичному мистецтві не тільки Дніпровського басейну, але й інших територій Євразії.

Праворуч від останнього зображення, нижче посохоподібної фігури, нанесене ще одне, на нашу думку, змії. Виконана дуже тонкими й неглибокими лініями, вона має голівку та два хвості. Спершу була прокреслена голівка, потім хвилясте тіло змії, пізніше — майже пряме тіло. Вірогідно, художник таким чином зобразив змію в русі та у стані спокою. Фактура зміїної шкіри передана дрібними насічками.

Зображення змії невідомі на території Східної Європи, хоча на пам'ятках Західної Європи цей сюжет трапляється (Абрамова 1962, с. 64). Відомі зображення змії також на пластині з бивня зі стоянки Мальта (Абрамова 1962, с. 64, табл. L, 2; LI, 2). Загалом же образи рептилій рідкісні для мистецтва палеоліту. На території Дніпровського басейну маємо лише черепаху, представлену на відомому бивні з Кирилівської стоянки (Яковлева 1987). Не виключено, що й описана посохоподібна фігура стилізовано передає змію. Якщо це так, то можна говорити про застосування на бивні для зображен-

ня одного конкретного образу кількох художніх стилів.

Нижче останньої, перетинаючи хвіст змії, прокреслені дві тоненькі неглибокі лінії з нанесеними поперек до них насічками. Подібні лінії з поперечно розташованими насічками є типовими для зображень кирилівського бивня (там само).

У верхній частині, вище основного зображення, уздовж тіла бивня нанесено ще кілька тонких неглибоких ліній. Можливо, вони демонструють початкову стадію нанесення якогось малюнка.

Отже, оскільки поряд із декорованим бивнем були знайдені й інші приблизно такого ж розміру та діаметра, можна припустити, що гравіювання здійснювалося безпосередньо на стоянці Оболоння. Те, що декорований бивень краще зберігся за інші, вірогідно, свідчить про спеціальну обробку його поверхні перед нанесенням гравіровки. На можливість застосування такої обробки вказує наявність тонких неглибоких повздовжніх ліній на поверхні іншого бивня.

Одним із відкритих питань лишається співвідношення зображень. На нашу думку, вони були вигравіювані в різний час і не утворюють єдиної композиції. Кожна з фігур несла певне смислове навантаження і була важливою для давньої людини у певний проміжок часу.

За характером зображень бивень є найближчою аналогією кирилівському. Від усіх відомих у Дніпровському басейні та на суміжних територіях бивнів з гравіюванням, для яких типовими є орнаментальні композиції з геометричних елементів, кирилівський та бивень з Оболоння відрізняються тим, що на них передані конкретні образи. З кирилівським же його споріднює присутність зображення (або зображень) рептилій та ліній з нанесеними поперек до них насічками. Натомість з мізинською художньою традицією цей бивень споріднює зображення жінки, яке нагадує мізинські статуетки в анфас, та орнаментация фігури шевронами.

Окрім фауністичних решток та витвору мистецтва, на стоянці виявлені крем'яні та кварцитові знахідки. Їх було добуто з викинутого зі свердловини ґрунту. Але переважну більшість знахідок, отриманих з перебраного викиду, становлять дрібні уламки кісток мамонта та бивнів, а також фрагменти кісткового вугілля.

Всього виявлено 12 кременів. Вони виготовлені, головним чином, з місцевого деснянського кременю чорного або темно-сірого кольору з характерними дрібними світло-сірими

цятками. Виняток становлять два проксимальні фрагменти пластин. Один має світло-сірий колір і, судячи зі світло-сірих цяткок на поверхні, він теж був отриманий з місцевої сировини. Цей фрагмент пластини має люстровану поверхню. Інший проксимальний фрагмент належить масивній пластині досить значного розміру. Ця пластина виготовлена з кременю темно-сірого, майже чорного кольору. На ній фрагментарно збереглася вивітрена кірка світло-сірого кольору та руда підкірка. Такий кремій походить із канівських крем'яних дислокацій і активно використовувався на середньодніпровських палеолітичних пам'ятках — Межиріч, Добранічівка, Гінці, Семенівка 2 і 3, Фастівська стоянка (Залізняк 1998, с. 17—18; Шидловський 2005). Отже, цей скол отриманий з імпортової сировини і свідчить про зв'язки мешканців стоянки з Середнім Подніпров'ям.

Переважна більшість кременів не патинувана. Слабка прозора блакитна патина є лише на двох.

До знарядь належать два серединні багатофасеткові різці, один із яких виготовлений на пластині, а інший — на широкій пластині чи відщепі (рис. 10). Сколи представлені однією цілою та двома описаними проксимальними частинами пластин, трьома фрагментованими відщепами, дрібним уламком кременю, а також сколами формування/переоформлення та підправки нуклеусів: однією дрібною пластинкою, знятою з природного ребра конкреції, та проксимальною частиною повздовжньо-ребристої пластини. Цікавий уламок нуклеуса. На його дорсальній поверхні наявні фрагменти біповздовжніх пластинчастих негативів.

Вироби з кварциту представлені чотирма знахідками — проксимальним і медіальним фрагментами пластин і двома відщепами. Вони виготовлені з типового для цього регіону дрібнозернистого якісного кварциту.

Наявна кам'яна добірка свідчить, що мешканці стоянки Оболоння використовували, головним чином, місцеву сировину — деснянський кремій і кварцит. Наявний у комплексі фрагмент пластини з типового канівського кременю дає підстави припускати, що мешканці стоянки мали контакти з населенням середньодніпровських стоянок, для яких є звичним використання такого кременю, або ж прийшли з того регіону. Це питання є надзвичайно актуальним у світлі того, що поряд, приблизно за 12,0 км вище по Десні, розташована найпівнічніша стоянка з крем'яною індустрією межирицького типу Бужанка 2 (Ступак 2008; 2009).

Аналіз цього невеликого комплексу кам'яних знахідок вказує, що в процесі обробки кременю застосовувалась підготовка ребра. Судячи з переважання повздожніх негативів на сколах, домінувало одноплощинкове розколювання. Дрібні площадки сколювання, наявність «губки» та неконічний початок сколювання однієї з пластин свідчить про застосування м'якого відбійника. За цими особливостями та морфологією сколів цей комплекс можна віднести до епіграветського часу.

Таким чином, стоянка Оболюня і за специфікою зображень на бивні, і за особливостями крем'яного комплексу відноситься до епіграветської традиції. Безперечно, дуже цікавою та привабливою для подальших досліджень цю пам'ятку робить, передусім, виявлення бивня з гравіюваними образами, який за характером нанесених зображень фактично є першою подібною до бивня з Кирилівської стоянки знахідкою за майже 140-річну історію дослідження палеоліту Дніпровського басейну.

Цікава стоянка Оболюня й тим, що в її матеріалах є елементи, які пов'язують її з різними культурними традиціями. Так, з територією Середнього Подніпров'я її пов'язує наявність у крем'яному комплексі пластини з імпортного канівського кременю, використання якого характерне для середньодніпровських епіграветських пам'яток типу Межиріч. Споріднюють

стоянку з цим регіоном і лінії на бивні з поперечними насічками, що є типовим елементом зображень для кирилівського бивня. Окрім того, тільки на кирилівському та оболонському бивнях на території Дніпровського басейну є зображення рептилій. З мізинської культурною традицією пам'ятку пов'язує стиль зображення на бивні фігури жінки.

Отже, епіграветські пам'ятки півдня Середньої Десни надали дуже цікавий матеріал. Бужанка 1, вірогідно, є «мамонтовим кладовищем» і, мабуть, була місцем неодноразових відвідин, цілком можливо, різнокультурних груп давнього населення. Стоянка Бужанка 2 (верхній шар), яка територіально знаходиться ближче до Мізини та деснянських стоянок, представлених, у першу чергу, пам'ятками типу Тимонівка—Юдіново (Nuzhnyy 2008), виявилася найпівнічнішою стоянкою межиріцького типу, пам'ятки якого розташовані в басейні Середнього Дніпра, більш ніж за 100 км південніше. Риси, які свідчать про зв'язки з середньодніпровським регіоном, є і в матеріалах стоянки Оболюня.

Таким чином, дослідження стоянок півдня Середньої Десни, які розташовані між основним масивом середньодеснянських і середньодніпровських епіграветських пам'яток, надзвичайно важливе і перспективне для вивчення питання міжкультурних зв'язків населення доби епігравету Дніпровського басейну.

Абрамова З.А. Элементы одежды и украшений на скульптурных изображениях человека эпохи верхнего палеолита в Европе и Сибири // МИА. — 1960. — № 76. — С. 126—149.

Абрамова З.А. Палеолитическое искусство на территории СССР. — М.; Л., 1962.

Абрамова З.А. Изображение человека в палеолитическом искусстве Евразии. — М.; Л., 1966.

Бачинський Г.О., Колосов Ю.Г. Нова пізньопалеолітична стоянка на Україні // Доповіді АН УРСР. — 1963. — 4. — С. 556—559.

Виноградський Ю.С. Из археологических исследований 1937 г. на Сосниччине // НА ІА НАНУ. — Ф. 12. — Спр. 15.

Виноградський Ю.С. Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музея (к 35-летию со дня основания) // КСИА АН УССР. — 1955. — 5. — С. 86—93.

Гладких М.І. Крем'яний інвентар пізньопалеолітичного поселення Межиріч // Археологія. — 1971. — 3. — С. 58—63.

Гладких М.И. Отчет о работе Деснянского отряда Палеолитической экспедиции в 1972 г. // НА ІА НАНУ. — 1972/11.

Гладких М.И. Отчет об исследовании позднепалеолитического местонахождения Бужанка в 1977 году // НА ІА НАНУ. — 1977/63.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998.

Колосов Ю.Г. К изучению палеолита бассейна среднего течения Десны // Материалы по четвертичному изучению Украины (к VII конгрессу ИНКВА в США). — К., 1965. — С. 321—328.

Мізин: Визначніші серії кістяних виробів Мізинської палеолітичної стації в освітленні Федора Вовка (за ред. М. Рудинського). — К., 1931.

Нужний Д.Ю. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їх місце серед епіграветських комплексів Середнього Дніпра // Кам'яна доба України. — К., 2002. — 1. — С. 57—81.

Окладников А.П. Палеолитическая статуэтка из Бурети (раскопки 1936 г.) // МИА. — 1941. — 2. — С. 104—108.

Оленковський М.П. Епіграветські та східно-епіграветські культури України // Vita Antiqua. — К., 2001. — № 3—4. — С. 149—155.

- Рекогносцировка* Абрамова И.С. по уберезжью Десни біля м. Новгород-Сіверського // Хроніка археології та мистецтва. — К., 1930. — Ч. 1. — С. 76.
- Рудинський М.Я.* Деякі підсумки та найближчі завдання палеонтологічних вивчень у межах УСРР // Антропологія. — К., 1931. — IV. — С. 144—184.
- Смоличев П.И.* Палеонтологические находки на Черниговщине (Список знахідок; Чернігів 12.03.1025 р.) // НА ІА НАНУ. — Фонд П.І. Смоличева. — Ф. 6. — № 12.
- Ступак Д.В.* Нова верхньопалеолітична стоянка Бужанка 2 у Подесенні // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. — К.; Фастів, 2005. — С. 40—53.
- Ступак Д.В.* Верхнепалеолитические стоянки возле с. Бужанка // Деснянские древности. — Брянск, 2006. — 4. — С. 74—85.
- Ступак Д.В.* Знаряддя палеолітичної стоянки Бужанка 2 на Середній Десні // Кам'яна доба України. — К., 2008. — 11. — С. 122—130.
- Ступак Д.В.* Кам'яні комплекси верхньопалеолітичної стоянки Бужанка 2. Варіанти використання сировини // Археологический альманах. — Донецьк, 2009. — 20. — С. 219—230.
- Чубур А.А.* Деснянский палеолит: проблемы истории исследований, историографии и источниковедения. — М., 2005.
- Шидловський П.С.* Вплив фізичного оточення на формування матеріальної культури пізньопалеолітичного населення Середнього Подніпров'я // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. — К.; Фастів, 2005. — С. 31—39.
- Шовкопляс И.Г.* Мезинская стоянка. — К., 1965.
- Яковлева Л.А.* К изучению гравировки на бивне из Кирилловского позднепалеолитического поселения // Исследования социально-исторических проблем в археологии. — К., 1987. — С. 177—186.
- Komar M.S., Kornietz N.L., Nuzhnyi D. Yu., Pean S.* Mezhirich upper Paleolithic Site: the Reconstruction of Environmental Conditions of the Late Pleistocene and Human Adaptation in the Middle Dnieper Basin (Nortern Ukraine) // Кам'яна доба України. — К., 2003. — 4. — С. 262—277.
- Nuzhnyy D.* The Epigravettian Variability of the Middle Dnieper River Basin // Дослідження первісної археології в Україні. — К., 2008. — С. 96—134.

Надійшла 23.12.2010

Д.В. Ступак

ИССЛЕДОВАНИЯ ЭПИГРАВЕТСКИХ СТОЯНОК ЮГА СРЕДНЕЙ ДЕСНЫ

Подесенье является одним из самых богатых памятниками палеолита регионов Восточной Европы. Основной массив палеолитических стоянок расположен севернее Мезинской стоянки. На территории южнее долгое время были известны только отдельные находки.

В 1961 г. на южной окраине Среднего Подесенья Ю.Г. Колосов открыл ряд местонахождений, самым интересным из которых стала стоянка Бужанка 1. К сожалению, памятник почти полностью разрушен Десной. Исходя из того, что в районе Бужанки 1 кости мамонта встречаются в больших количествах, вероятнее всего, она является «мамонтовым кладбищем» и, видимо, ее неоднократно посещали, вполне возможно, разнотипные группы древнего населения.

В последнее время работы на юге Средней Десны активизировались. В 2003 г. была открыта новая, как минимум двухслойная, стоянка Бужанка 2. Наиболее исследованный верхний слой по характеристике орудийного набора относится к Межиричскому типу индустрии. Таким образом, Бужанка 2 (верхний слой) является самой северной стоянкой из памятников этого круга.

В 2010 г. в 12 км южнее Бужанских стоянок открыта стоянка Оболоння. Украшением добытых материалов является гравированный бивень. По характеру изображений он является наиболее близкой аналогией кирилловскому. От всех известных в Днепровском бассейне и из сопредельных территорий бивней с гравировкой, для которых типичными являются орнаментация насечками или композиции из геометрических элементов, кирилловский и оболонский отличаются тем, что на них изображены конкретные образы. Их также роднит присутствие изображения (или изображений) рептилий и линий с нанесенными поперек к ним насечками. Напротив, с Мезинской художественной традицией его роднит изображение женщины, которое напоминает анфас мезинских статуэток, и орнаментация фигуры шевронами.

Каменный комплекс представлен 12 кремневыми и четырьмя кварцевыми находками. К орудиям относятся два средних многофасеточных кремневых резца. Особо интересна находка проксимальной части крупной пластины из каневского кремня. Такое сырьё является характерным для памятников Межиричского типа Среднего Поднепровья. Присутствие на стоянке изделия из такого кремня дает возможность предположить, что обитатели Оболоння имели контакты с населением среднеднепровских стоянок или же пришли из того региона. Судя по характеру изображений и специфике каменных находок, стоянку следует отнести к эпиграветтскому времени.

Таким образом, исследования стоянок юга Средней Десны, расположенных между основным массивом деснянских и среднеднепровских памятников, являются очень важными и перспективными для изучения межкультурных связей эпиграветтского населения Днепровского бассейна.

STUDY OF EPI-GRAVETTIAN SITES OF THE SOUTH OF THE DESNA RIVER MIDDLE REGION

The Desna River region is one of the richest in Palaeolithic monuments in Eastern Europe. Most of Palaeolithic sites are situated to the north from Mizyn site. On the territory to the south only isolated finds were known for a long time.

In 1961, on the southern outskirts of the Desna River middle region Yu.H. Kolosov discovered a series of localities of which the most interesting was Buzhanka 1 site. Unfortunately, the site is almost completely destroyed by the Desna River. Considering that near Buzhanka 1 bones of mammoth are numerous, apparently it was a «mammoths' cemetery» and perhaps it was repeatedly visited by ancient populations possibly of various cultures.

Works at the south of the Desna River middle region have activated recently. In 2003, a new, at least two-layered, Buzhanka 2 site was discovered. The most fully studied upper layer belongs to Mezhyrich type of industry according to peculiarities of a set of tools. Thus, Buzhanka 2 (the upper layer) is the most northern of the sites of this circle.

In 2010, 12 km to the south from Buzhanka sites the Obolonnya site was discovered. A carved tusk is the most precious piece of the materials obtained. By the peculiarities of the depictions it is the closest analogy to the one from Kyrylivka site. Out of all known carved tusks in the Dnipro River basin and the adjacent territories for which ornamentation by inlays or compositions of geometrical ornaments are typical, the tusks from Kyrylivka and Obolonnya are distinguished by actual images that are depicted on them. They also concur in that they have the depiction (or depictions) of reptiles and lines with inlays carved across them. On the contrary, the find from Obolonnya has in common with Mizyn artistic tradition the depiction of a woman which resembles full face of statuettes from Mizyn, and the ornamentation of a figure by stripes.

Stone set is represented by 12 flint finds and four quartzite ones. Two straight busked flint burins represent tools. A find of a proximal part of a big blade of Kaniv flint is of a special interest. Such raw material is peculiar for the sites of Mezhyrich type of the Dnipro River middle region. A find of a product made of such flint at the site allows the author to presume that habitants of Obolonnya were in contacts with the residents of the sites of the Dnipro River middle region or came from that area. Judging from the nature of images and peculiarities of the stone finds, the site should be referred to epi-Gravettian period.

Consequently, research of sites of the south of the Desna River middle region, which are situated between the main localities of monuments of Desnyanska and Serebryodniprovska cultures, is very important and perspective for the study of inter-cultural relations of epi-Gravettian population of the Dnipro River basin.

В.В. Котенко

СІРОЛОЩЕНА КЕРАМІКА З ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ

Вводиться до наукового обігу комплекс сіролощеного посуду з поселення Маслини, що відноситься до хори Херсонеса у Північно-Західній Тавриці.

К л ю ч о в і с л о в а: антична епоха, Херсонес Таврійський, хора, Маслини, сіролощений посуд

Поселення Маслини вважається найпівнічнішим пунктом хори Херсонеса у Північно-Західному Криму. З історії дослідження цієї пам'ятки відомо, що на середину 60-х рр. XX ст. на поселенні Володимирівка (у подальшому Маслини) Тарханкутською експедицією Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР була проведена зачистка культурного шару (Шеглов 1978, с. 40). Від 1972 по 1986 рр. систематичні дослідження тут здійснював загін Харківського університету у скла-

ді Північно-Кримської експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом В.О. Латишевої, матеріали яких опубліковані в 1976—1999 рр. у серії статей. Тематично переважна більшість цих робіт містить інформацію про повсякденне життя та побут мешканців поселення, роль сільського господарства як основи економіки Херсонеса Таврійського. На жаль, В.О. Латишева передчасно пішла з життя, і матеріал з Маслин лишився неопрацьованим. Між тим, саме вивчення масового матеріалу з розкопок поселення, з огляду на сучасні уявлення про його хронологію, дає можливість не

тільки залучити до наукового обігу колекцію знахідок з Маслин, а й суттєво відкоригувати усталені погляди на цей район сільськогосподарської округи Херсонеса.

Зокрема, накопичено значну кількість керамічних матеріалів, представлених переважно тарним, кухонним та столовим посудом. У колекції виділяється компактна група сіролощеного та чорнолакового посуду (Латышева 2001). Саме цей матеріал, разом з клеймами на тарних амфорах, є цінним індикатором для визначення хронологічних меж існування поселення та його основних будівельних періодів. Окрім того, сіроглиняна та сіролощена кераміка з поселень херсонеської хори та самого Херсонеса останнім часом стала предметом принципових дискусій щодо її походження. Тож дослідження нової групи цього виду столового посуду з урахуванням наявних розробок є актуальним завданням.

Перш ніж подати характеристику сіролощеної кераміки, доречно сказати про локалізацію цього типу посуду на поселенні. Маслини — це садиба-укріплення, що впритул підходить до сучасної лінії морського узбережжя Каркінітської затоки, з неукріпленою ділянкою з напівземлянками та землянками переважно господарського призначення. Сіролощений та чорнолаковий столовий посуд знайдено здебільшого в західній укріпленій частині поселення під час дослідження башт та сусідніх приміщень. Його часто супроводжує нерядовий матеріал (прикраси, теракоти), що дозволило В.О. Латишевій зробити цілком логічне припущення про заможність населення, яке тут мешкало, а сам посуд віднести до категорії парадного і вбачати в ньому показник певного статку (Латышева 2001). Натомість з неукріпленої частини, де проживало рядове ремісничє населення, походять лише поодинокі фрагменти означеного посуду.

За призначенням сіролощений посуд з Маслин, як і чорнолаковий, поділяється на рибні блюда, миски, столові невеликі глеки та окремі форми. Для цієї роботи залучено матеріал, представлений столовим посудом указаних форм, найрепрезентативніша група сіролощеного посуду¹. Добірка включає 29 відкритих форм (25 рибних блюд і чотири миски) і три закриті — два кухонні глечики і канфар. Здійснено класифікацію знахідок за формою, по-

криттям, візуальним складом тіста з метою виявлення центру виробництва посуду з Маслин і, зрештою, рівня життя населення.

Сіролощений посуд відноситься до просто-го гончарного (дет. див.: Крапивина 1987, с. 72; 2007, с. 98). Технологія його виробництва нині добре відома. Сірий колір поверхні зумовлений специфікою випалу. Повне перекриття доступу кисню призводило до окиснення заліза у глиняній масі, що і надавало посудині сірого кольору. Якщо у піч проникав кисень, це спричинювало червонуватий колір поверхні виробу. Перед випалом посуд ложили, покривали темною обмазкою (Буйских 2006, с. 34). Це питання зараз набуло принципового значення, адже темне покриття інколи називають чорним лаком (Егорова 2009, с. 65). Проте чорнолакове та сіролощене покриття досягалося різними технологічними методами, через це ототожнення їх, на нашу думку, є помилковим.

Чорнолаковий та сіролощений посуд на Маслинах дійсно синхронний, але перший традиційно асоціюється з аттичним виробництвом, а другий є продукцією північнопричорноморських центрів. Сіролощений посуд часто трапляється в міських комплексах античних центрів Північного Причорномор'я та на їх сільськогосподарських поселеннях. Найбільш дискусійним залишається питання про центри виробництва цього посуду. В.О. Латышева припускала, що цей посуд надходив до Маслин з Херсонеса (Латышева 1972, л. 8). Але подальші дослідження поселень і хори Херсонеса та Ольвії наштовхнули на інші міркування з цього приводу.

Спеціальних узагальнюючих робіт про сіролощений посуд з Північного Причорномор'я немає. Тож на питання надходження цього посуду на Маслини не можна відповісти однозначно. С.Б. Буйських та В.В. Крапивіна, торкаючись теми виробництва сіролощеного посуду в Ольвії (Буйских 2006; 2007, с. 39; Крапивіна 2007, с. 98—99), зазначають, що тут він виступає як масовий керамічний матеріал і відстоюють позицію щодо його місцевого походження ще з кінця VI ст. до н. е. В класичний та елліністичний часи традиція виробництва не змінилася, сіролощений посуд IV—III ст. до н. е. представлений розмаїттям форм, серед яких переважають глеки, рибні блюда, миски (Буйских 2006, с. 39, рис. 2). Щодо походження сіроглиняного та сіролощеного посуду з Херсонеса та поселень херсонеської хори, то існують дві протилежні думки. Так, Т.В. Єгорова наполягає на його місцевому виробництві

¹ Матеріал опрацьовано у фондах Музею археології та етнографії Слобідської України (м. Харків) у ході його музеєфікації та паспортизації. Висловлюємо подяку проф. С.Б. Сорочану, Т.М. Крупі та іншим працівникам музею за сприяння в обробці колекції з Маслин.

та припускає імпорт цих виробів херсонеських майстерень до Ольвії (Егорова 2009, с. 66). З іншого боку, спостереження над складом херсонеського керамічного комплексу IV—III ст. до н. е. дозволили висловити припущення про імпорт такого посуду до Херсонеса з центру, який ще треба встановити (Ушаков, Струкова 2007, с. 45).

Натомість сіролощений посуд, зокрема рибні блюда зі специфічною орнаментациєю країв у вигляді трьох рельєфних або пролощених канелюр, хоча не є у Херсонесі таким масовим, як в Ольвії, проте досить поширений і там. На Маслини такий посуд міг потрапляти як безпосередньо з Ольвії, так і опосередковано через Херсонес. Проте говорити про надходження сіролощеного столового посуду на Маслини саме з Ольвії зараз можна лише з певним застереженням, адже остаточні висновки можна зробити, спираючись лише на дані спеціальних аналізів керамічного тіста. Та експорт з Ольвії на Маслини видається реальним, перш за все, через цілковиту подібність форм.

Сіролощений посуд відомий і на інших поселеннях хори Херсонеса. Так, публікуючи сіролощений посуд із садиби У-6 поселення Панське I, дослідники зазначають, що його наявність на поселенні підтверджує тезу про виселення сюди населення з Ольвії та його участь у колонізаційному освоєнні цього регіону Північно-Західної Таврики (Hannestad, Stolba, Blinkenberg Hustrup 2002, р. 131), не враховуючи можливість того, що сіролощений посуд міг надходити і з Керкінітіди, звідки, до речі, він міг експортуватися і на Маслини. Питання про походження його жителів не дискутується, адже масовий матеріал представлений херсонеським виробництвом, а саме населення було складовою частиною Херсонеської держави.

Тож, зважаючи на такі протилежні думки, вважаємо за необхідне залучити до наукового обігу серію сіролощеної кераміки, яка, безумовно, додасть нової інформації до викладеної дискусії.

Відкриті форми. Миски з центральним заглибленням (соусниця чи солонка), що має невисокі бортики, прийнято визначати як рибні блюда, які слугували столовим посудом і використовувалися для сервірування. На Маслинах ця форма представлена добре. Поряд з чорнолаковими рибними блюдами на поселенні в одному комплексі трапляється і сіролощений посуд. Враховуючи близькість поселення до моря, можна припустити, що чільне місце у раціоні його жителів займала риба, тому ця форма посуду була популярною серед населення.

Знахідки 1973 р. пов'язані з роботами на західній укріпленій частині поселення. Нижче представлений матеріал, що походить з великих приміщень, побудованих з добре оброблених кам'яних блоків. За знахідками (клеймовані амфори) вони датуються III—II ст. до н. е. (Латышева 1974, с. 299). Але форми столового посуду датуються ранішим часом. Така ситуація, до речі, відображає стан хронологічних розробок конкретних археологічних матеріалів, які нагально потребують коригування.

Фрагмент рибного блюда (52/II, 2—М-73, рис. 1, 1). Денце заввишки 0,5 см та діаметром 5,0 см. Солонка з бортами 0,7 см заглиблена на 1,5 см і не сягає рівня дна. Посудина виготовлена з сірої глини, тісто крихке, помітні домішки піроксену. Поверхня нерівномірно залощена. Схожу форму датовано кінцем IV — початком III ст. до н. е. (Егорова 2009, с. 178).

Фрагмент рибного блюда (58/II, 3—М-73, рис. 1, 2). Діаметр денця 8,0 см, висота 1,0 см. Солонка виступає на 0,3—0,5 см з тенденцією заглиблення в денце. Глина червона, тісто з домішкою шамоту. Поверхня залощена, сірого кольору, покриття є лише з внутрішнього боку. Датувати посудину слід кінцем IV — початком III ст. до н. е. (Егорова 2009, с. 178).

Фрагмент рибного блюда (198/III, 4—М-73, рис. 1, 3). Денце заввишки 0,7 см, діаметр 8,0 см. Солонка з невисоким вертикальним бортиком (0,5 см) заглиблена на 1,5 см, не впущена в дно посудини. Глина сіра, пориста. Поверхня залощена, покриття нерівномірне та виконане неохайно. Така форма побутувала від середини III ст. до н. е. (Попова, Коваленко 2005, с. 52), а технологія сірого лощення не заходить далеко у III ст. до н. е. (Hannestad, Stolba, Blinkenberg Hustrup 2002, р. 131—132). Можна припустити, що посудина датується рубежем другої — третьої чвертей III ст. до н. е.

Фрагмент рибного блюда (69/III, 10—М-74, рис. 1, 4), знайдений на західній укріпленій частині поселення Маслини. Уламок представлений частиною денця, солонки та бортика посудини. Денце має висоту 1,2 см і діаметр 6,0 см, солонка заглиблена на 2,0 см. Посудина виготовлена з сірої глини з включеннями піроксену. Поверхня залощена, сірого кольору. На денці продряпане граффіті, яке В.О. Латышева інтерпретує як ΔΑΡ (Латышева 1983, с. 105). За показниками висоти ніжки та солонки блюдо може бути датоване останньою чвертю — серединою III ст. до н. е. (Rotroff 1997, fig. 730).

Фрагмент рибного блюда — придонна частина з солонкою (215/IV—М-77, рис. 1, 5). По-

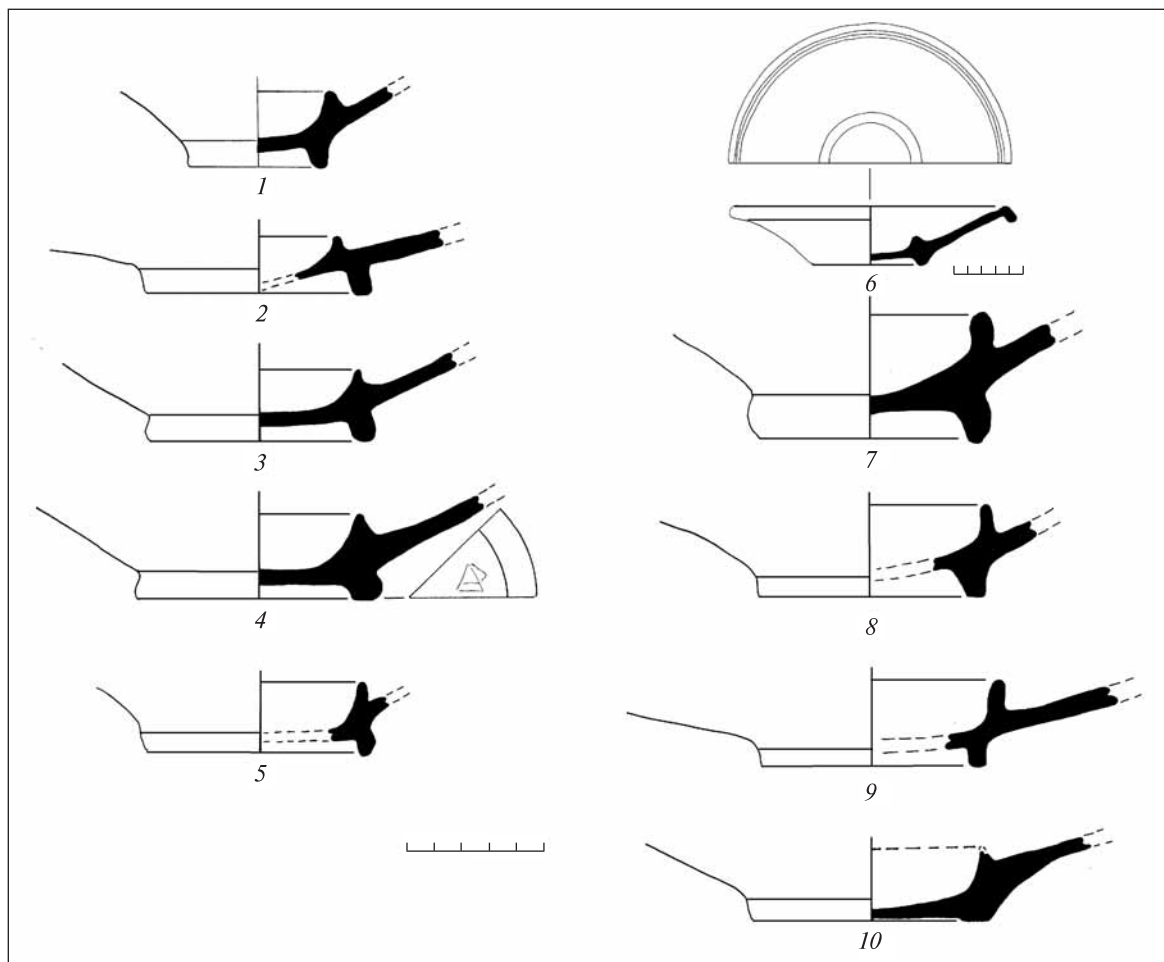

Рис. 1. Маслини. Фрагменти сіролошених рибних блюд (придонні частини)

ходить з західної укріпленої частини поселення. Діаметр денця 8,0 см, висота ніжки 0,5 см, солонка з бортиками заввишки 0,5 см заглиблена на 1,7 см. Посудина виготовлена з червоної глини, в якій помітні домішки недбало подрібненого шамоту. Випал нерівномірний. Блюдо можна датувати останньою чвертю — серединою III ст. до н. е. (Rotroff 1997, fig. 51, 730; Hannestad, Stolba, Blinkenberg Hastrup 2002, p. 147).

Рибне блюдо (2.П.О.—М-79, рис. 1, 6) із західної частини поселення — житлового приміщення О (Латышева 1979, л. 3). Комплекс прибудований до західної башти у зв'язку з розширенням поселення. Матеріал у вигляді клеймованих ручок амфор датується не раніше другої половини III—II ст. до н. е. (Латышева 1980, с. 296). Діаметр блюда 11,0 см, ніжка низька з кільцевим піддоном. Солонка трохи заглиблена в дно і виступає на 0,5 см над внутрішньою поверхнею блюда. Глина сіра, без крупних помітних домішок. Блюдо залощене з обох боків, має неоднотонний сірий колір. Вінце ві-

дгнуте і на місці згину орнаментоване трьома рельєфними смугами, відстань між якими близько 0,2 см. Детальніше на подібній орнаменталії зупинимось нижче.

Знахідки 1983 року пов'язані з відкриттям потужної кам'яної стіни між укріпленою західною частиною Маслин та неукріпленим поселенням на схід від неї, яка, очевидно, була частиною фортифікаційної системи (Латышева 1984, с. 305—306).

Фрагмент рибного блюда (1125—М-83, рис. 1, 7). Збереглося денце з кільцевим піддоном заввишки 1,7 см та солонка, заглиблена на 3,5 см. Посудина виготовлена з сірої глини з помітними домішками піроксену та шамоту. Зовні блюдо залощене, сіре. За аналогіями, зокрема ніжці, з садиби У-6 поселення Панське I, воно може бути датоване останньою чвертю — серединою III ст. до н. е. (Rotroff 1997, fig. 51, 730; Hannestad, Stolba, Blinkenberg Hastrup 2002, p. 147).

Фрагмент (частина денця та солонка) рибного блюда (/123—М-83, рис. 1, 8). Висота денця

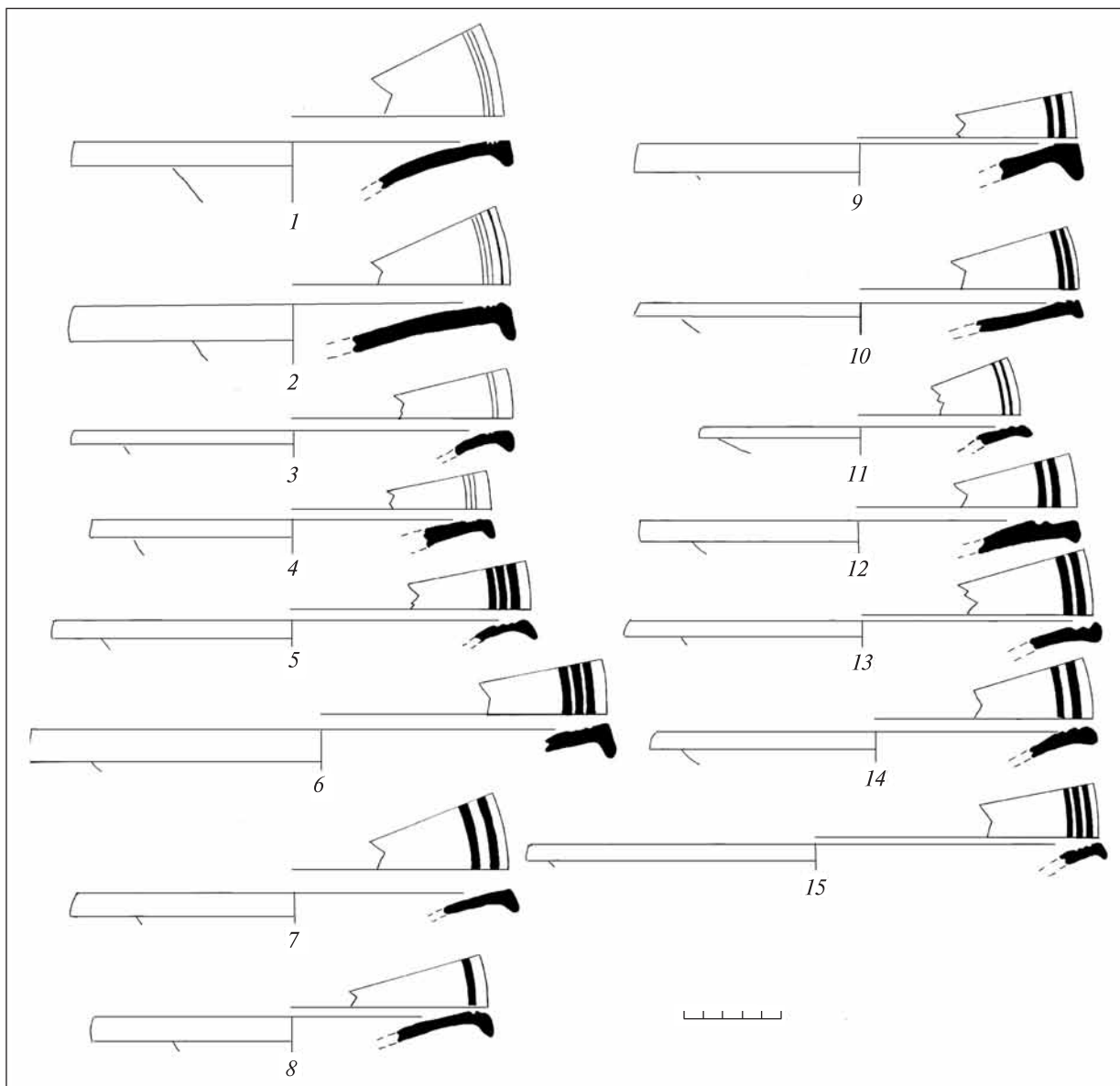

Рис. 2. Маслини. Вінця сіролошених рибних блюд

1,2 см, діаметр 6,4 см, солонка заглиблена на 2,0 см. Тісто сіре. Поверхня залощена, сіра, помітні лущення, що вказує на низьку якість покриття. Посудина може датуватися останньою чвертю — серединою III ст. до н. е. (Rotroff 1997, fig. 725).

Фрагмент рибного блюда (/124—М-83, рис. 1, 9) — нижня частина. Висота денця 0,5 см, діаметр 7,0 см, солонка заглиблена на 1,7 см і виступає на 1,0 см. Тісто сіре, з видимими домішками дрібного шамоту. Поверхня лощена, сіра. Це блюдо також можна віднести до кінця IV — середини III ст. до н. е. (Егорова 2009, с. 247).

Фрагмент рибного блюда (/127—М-83, рис. 1, 10), представлений солонкою з денцем. Піддон діаметром 8,4 см виступає лише на 0,2—0,3 см, солонка заглиблена на 2,0 см і її борти вужчі за

придонну частину посудини. Глина сіра, з домішками слюди і піроксену. Покриття темно-сіре, майже чорне. Прямих аналогій ця посудина з Маслин не має, тож датувати її можна у широких межах: серединою IV — першою третьою III ст. до н. е., тобто часом виготовлення і експорту сіролошеного посуду з Північно-Західного Причорномор'я у Крим (Hannestad, Stolba, Blinkenberg Hastrup 2002, с. 131—132).

Столовий посуд з поселення Маслини дійшов у дуже поганому стані. Цілі форми вкрай рідкісні. Натомість збереглося багато країв рибних блюд, виготовлених з глини різного кольору. Їх поєднує зовнішнє оформлення. Поверхня сіра, залощена, край орнаментований двома—трьома виділеними продряпаними чи пролошеними смугами різної ширини

(0,1—0,5 см). Таке оформлення краю характерне для ольвійського виробництва (Буйських 2010, с. 47). Тож цілком вірогідно припустити, що рибні блюда, від яких збереглася лише придонна частина, також мали цей поширений орнамент. Це підтверджує наявність такої цілої форми (рис. 1, б) та подібний колір і склад тіста численних фрагментів.

Вінце рибного блюда (82/III, 21—М-76, рис. 2, 1), відігнуте на 45°. Діаметр 25,0—27,0 см. Глина червона, у тісті помітні домішки піроксену. Покриття сіре, неоднорідне. Прямих аналогій немає, але така форма простежується з кінця IV до середини III ст. до н. е. (Егорова 2009, с. 247) Поверхня була орнаментована трьома вузькими смужками.

Фрагмент рибного блюда (281/Г'—М-78, рис. 2, 2), представлений вінцем діаметром 20,0—24,0 см, бортик відігнутий майже на 90° на 1,5 см (могло покривати значну частину блюда зовні). Глина червона, погано випалена і містить домішки піроксену. Поверхня залощена, темно-сіра, по краю орнаментована трьома мальованими смугами. Така форма посуду відкритого типу відома в Західному Причорномор'ї з другої половини IV ст. до н. е. (Венедиков и др. 1963, с. 231). Подібні вінця чорнолакових рибних блюд з городища Чайка датуються останньою чвертю IV—III ст. до н. е. (Попова, Коваленко 2005, с. 15).

Вінця від шести рибних блюд (129 (а); 129 (б); 112/П.4'—М-79; 143/П.У'—М-79; 129/9—М-81; 188/128—М-84; рис. 2, 3—8) діаметром 10,0—11,0 см. Бортики відігнуті на 45°. Глина сірого кольору, як і поверхня, часто по сколу вдається простежити низькоякісний випал, а також домішки слюди та піроксену. По краю (з відступом 1,0 см) блюда орнаментовані двома—трьома мальованими чи прокресленими смугами завширшки 0,2—0,5 см, відстань між якими коливається залежно від їхньої ширини. За формою вінця можна датувати кінцем IV—серединою III ст. до н. е. (Егорова 2009, с. 247).

Вінце рибного блюда (6/III, 7—М-73, рис. 2, 9) діаметром 11,0—12,0 см. Бортик масивний, відігнутий майже на 90°. Глина сіра. Поверхня залощена, сіра. Блюдо орнаментоване під вінцем двома мальованими смугами. Такий спосіб орнаментации аналогій не має. За формою посудина може датуватися другою половиною IV—III ст. до н. е. (Буйських 2007, с. 40, рис. 2, 10).

Вінця від п'яти рибних блюд (106/III, 1—М-73; 20/III, 15—М-75; 109/III, 12—М-75; 247/III, 32—М-76; 283/Ж—М-78, рис. 2, 10—14) зі слабо відігнутим бортиком. Зазвичай вони

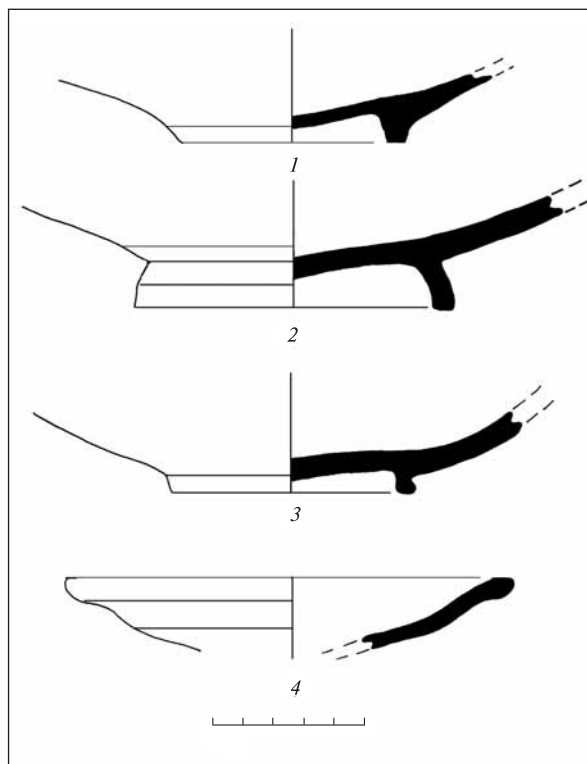

Рис. 3. Маслини. Фрагменти сіролошених мисок

тонкостінніші за попередні, виготовлені з глини різних відтінків — від рожевого до темно-сірого. Тісто має включення піроксену. Поверхня часто покрита темною обмазкою, проступають сліди поступання кисню під час випалу — червонуваті плями на поверхні. По краю блюда орнаментовані двома—трьома смугами різної ширини. Помітно, що чим вужча смуга, тим частіше вона глибша і прокреслена, а не мальована. Датуватися цей матеріал може другою половиною IV—III ст. до н. е. (Буйських 2007, с. 40, рис. 2).

Вінце рибного блюда (5/III, 8—М-74, рис. 2, 15) діаметром 13,0—15,0 см, трохи відігнуте. Посудина виготовлена зі світлої оранжево-рожевої глини, випалена нерівномірно (сіра смуга у товщі тіста). Поверхня добре оброблена — покрита густою чорною матовою обмазкою і залощена. По краю посудина орнаментована трьома мальованими смугами завширшки 0,3—0,5 см. Датується вона аналогічно попереднім формам другою половиною IV—III ст. до н. е.

До відкритих форм сіролошеного посуду відносяться і миски. Їх також використовували у сервіруванні столу в повсякденному житті, і ця форма набула популярності у грецького населення. Зазвичай миски були чорнолакові, сіролошені, гончарні без покриття, а також ліпні.

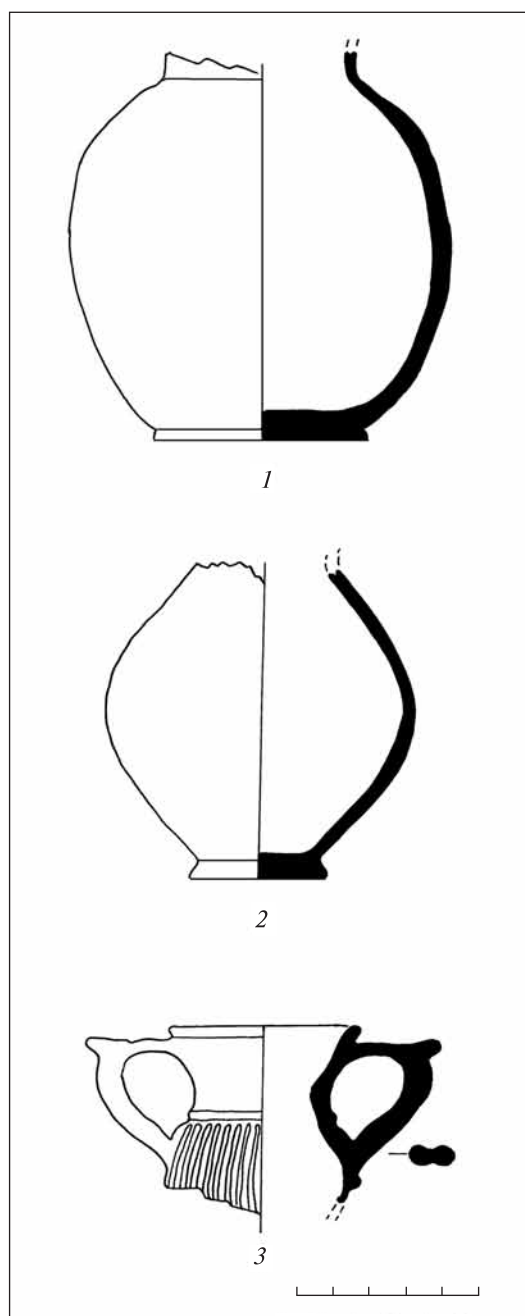

Рис. 4. Маслини. Закриті форми сіролощеного посуду: 1, 2 — глечики; 3 — канфар

У добірці представлено чотири також сіролощені посудини, які походять із західної укріпленої частини поселення Маслини.

Фрагмент миски (112/III, 8—М-74, рис. 3, 1) — придонна частина. Ніжка має висоту 1,0 см, діаметр денця 7,0 см. Глина сіра, у тісті помітні домішки піроксену та шамоту. Поверхня залощена, вкрита темною обмазкою. За формою можна датувати III ст. до н. е. (Rotroff 1997, fig. 48).

Фрагмент миски (/125—М-83, рис. 3, 2). Діаметр у нижній частині становить 10,0 см, ніжка заввишки 1,5 см. Тісто червоне, без поміт-

них домішок. Поверхня залощена і покрита темною густою обмазкою. Датувати посудину можна III ст. до н. е.

Фрагмент миски (195/128—М-84, рис. 3, 3) з низькою ніжкою (0,5 см). Діаметр дна 6,4 см. Тісто червоне, без помітних домішок. Миска залощена і покрита густою темною обмазкою високої якості. Така форма типова для мисок у III ст. до н. е. (Rotroff 1997, fig. 48).

Вінце миски (128, рис. 3, 4) діаметром 7,0 см. Поверхня лощена, має сірий колір. Тісто однорідне, темно-сіре. Такі форми характерні для середини — третьої чверті III ст. до н. е. (Rotroff 1997, fig. 52).

Закриті форми у добірці представлені двома сіролощеними столовими глечиками та канфаром. Глечики є характерною формою сіролощеного посуду для епохи еллінізму.

Глечик (364/III, 3—М-73, рис. 4, 1). Діаметр дна 5,0 см, найбільший діаметр плеча 10,0 см. Посудина тонкостінна — товщина стінки не перевищує 0,5 см. Горло починається на висоті 10,0 см від денця, але його форма не збереглася. Ймовірно, це був глечик з петельчастою ручкою у верхній частині. Глина темно-сіра, тісто неоднорідне, помітні домішки шамоту. Поверхня зовні покрита темною обмазкою. Датувати посудину можна другою половиною IV—III ст. до н. е. (Буйских 2007, с. 40, рис. 2).

Глечик (27/III, 10—М-74, рис. 4, 2). Діаметр дна 3,5 см, найбільший діаметр плічка 8,0 см. Як і попередня, ця посудина тонкостінна (0,3—0,5 см) і візуально являє собою її копію. Глина світло-сіра, без помітних домішок. Поверхня покрита густою темною обмазкою, у верхній частині орнаментована тонкою прокресленою лінією. Форма посудини схожа на попередню і може датуватися другою половиною IV—III ст. до н. е. (Буйских 2007, с. 40, рис. 2).

Канфар (181/129 Я—М-83, рис. 4, 3). Ця унікальна знахідка походить з розкопок 1984 р. на західній частині поселення. Збереглася верхня частина. Діаметр горла 5,0 см, середня частина (5,0 см) орнаментована канелюрами, відстань між якими 0,2—0,3 см. Чаша виготовлена з сірої глини, без помітних домішок у тісті. Сіра поверхня канфара досить ретельно вкрита темною обмазкою. Прямі аналогії невідомі. Така форма була поширена наприкінці IV — середині III ст. до н. е. серед чорнолакового аттичного посуду (див. напр.: Hannestad, Stolba, Blinkenberg Hustrub 2002, p. 129).

Таким чином, сіролощений посуд представлений на Маслинах різноманіттям форм, характерних для періоду еллінізму. Час його ви-

робництва і використання не виходить за раніше встановлені загальні хронологічні межі існування всього поселення: друга половина IV—середина II ст. до н. е. Відкритим лишається питання про центри експорту такого сіролощеного посуду — не лише на Маслини, але й ширше — до Херсонесської держави. Натомість його масовість і паралельні форми простежуються в сусідньому Ольвійському полісі ще від кінця пізньоархаїчного часу. Але дотепер залишається невизначеним остаточно характер цих стосунків і ступінь економічного впливу Ольвії на віддалені поселення хори Херсонеса. В той же час, не можна оминати різноманітні дані про тісні відносини цих двох полісів у IV—II ст. до н. е. (Золотарев 1994).

Незважаючи на питання, які постають під час дослідження цієї групи кераміки і які необхідно вирішувати, очевидно, що залучений матеріал дав інформацію про рівень життя мешканців поселення Маслини. Сіролощений посуд використовувався поряд з чорнолаковим у сервіруванні столу і часто імітував його форму, що може вказувати на його парадність. Подані фрагменти походять з укріпленої частини поселення і пов'язані з приміщеннями баштових комплексів. Це, своєю чергою, підтверджує тезу В.О. Латышевої про те, що західна частина поселення була заселена заможним населенням, побут якого значно відрізнявся від побуту мешканців східної частини, де жили у напівземлянках і використовували здебільшого ліпний посуд.

- Буйских А.В. О начале производства рыбных блюд в Ольвии // Боспорские чтения. — Керчь, 2010. — 9. — С. 46—49.
- Буйских С.Б. Серая керамика как этнопоказатель греческого населения Нижнего Побужья в VI—I вв. до н. э. // БИ. — Симферополь; Керчь, 2006. — 11. — С. 29—57.
- Буйских С.Б. Серая гончарная керамика Ольвии и ее хоры VI—I вв. до н. э. (историографический аспект) // ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ: Антиковедческо-историографический сборник памяти Ярослава Витальевича Доманского (1928—2004). — СПб., 2007. — С. 28—44.
- Венедиков И., Герасимов Т., Дремсизова Ц. и др. Аполония. Разкопките в некрополя на Аполония през 1947—1949 г. — София, 1963.
- Егорова Т.В. Чернолаковая керамика IV—II вв. до н. э. с памятников Северо-Западного Крыма. — М., 2009.
- Зайцева К.И. Ольвийский сероглиняный канфар // СГЭ. — 1971. — 33. — С. 88—90.
- Золотарев М.И. Взаимоотношения Ольвии и Херсонеса в IV—II вв. до н. э. (по материалам херсонесских керамических клейм из Ольвии) // Северо-Западный Крым в античную эпоху. — К., 1994. — С. 123—137.
- Крапивина В.В. Простая столовая керамика // Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. — К., 1987. — С. 71—79.
- Крапивина В.В. Сіроглиняна кераміка Ольвії VI—V ст. до н. е. // Археологія. — 2007. — № 1. — С. 98—106.
- Латышева В.А. Отчеты об археологических исследованиях за 1972 год // Архив МАЭСУ. — Ф. 1. — Оп. 4. — Д. 2.
- Латышева В.А. Раскопки в Северо-Западном Крыму // АО 1973 года. — М., 1974. — С. 298—299.
- Латышева В.А. Отчеты об археологических исследованиях за 1979 год // Архив МАЭСУ. — Ф. 1. — Оп. 4. — Д. 9. — Л. 3.
- Латышева В.А. Раскопки поселения Маслины // АО 1980 года. — М., 1980. — С. 295—296.
- Латышева В.А. Граффити поселения Маслины // ВХУ. — 1983. — 238. — С. 101—110.
- Латышева В.А. Исследования Харьковского университета в Северо-Западном Крыму // АО 1983 года. — М., 1984. — С. 305—306.
- Латышева В.А. Чернолаковая керамика из раскопок херсонесской хоры Маслины // Проблемы истории и археологии Украины. Мат.-лы Междунар. науч. конф. (Харьков, 16—18 мая 2001 г.) — Харьков, 2001. — С. 67.
- Попова Е.А., Коваленко С.А. Историко-археологические очерки греческой и позднескифской культур в Северо-Западном Крыму (по материалам Чайкинского городища). — М., 2005.
- Ушаков С.В., Струкова Е.В. Сероглиняная керамика с черным покрытием из раскопок ХСVII квартала Херсонеса Таврического // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Мат.-лы XII Междунар. науч. конф. — Ростов-на-Дону, 2007. — С. 45—47.
- Шеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978.
- Hannestad L., Stolba V.F., Blinkenberg Hustrup H. Black-Glazed, Red-Figure and Grey Ware Pottery // Panskoye I. — Aarhus, 2002. — Vol. 1.
- Rotroff S.I. Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material // The Athenian Agora. — Princeton, 1997. — Vol. XXIX. — P. 142—168.

Надійшла 15.06.2010

СЕРОЛОЩЕНАЯ КЕРАМИКА С ПОСЕЛЕНИЯ МАСЛИНЫ

Рассмотрена серолощенная керамика с поселения Маслины в Северо-Западном Крыму. На протяжении 1972—1986 гг. здесь проводил исследования отряд Харьковского университета в составе Северо-Крымской экспедиции Института археологии АН УССР под руководством В.А. Латышевой. Определена принадлежность поселения к хоре Херсонеса Таврического, его сельскохозяйственный характер, а также накоплен массовый керамический материал, происходящий преимущественно с укрепленной западной части поселения.

Серолощенная посуда, как и чернолаковая, не является массовым керамическим материалом на поселении. Она относится к простой гончарной керамике и представлена открытыми и закрытыми формами, среди которых встречаются блюда для рыбы, миски, кувшины. В выборке есть серолощенный канфар. Серолощенная керамика, происходящая с поселений хоры Херсонеса, относится к северопричерноморским центрам производства. В публикации сделана попытка определить эти центры, исходя из современных данных. Так, производство серолощенных блюд для рыбы с характерной орнаментацией в виде двух—трех полос разной ширины с большей долей вероятности можно отнести к ольвийскому производству. Остается неясным поступление этой керамики на Маслины — она привозилась непосредственно из Ольвии или другого центра или же поступала на Маслины из Херсонеса.

Хронологические рамки распространения серолощенной керамики на Маслинах не выходят за период существования поселения — вторая половина IV — середина II вв. до н. э. Исходя из того, что данный тип посуды не является массовым на поселении, а его формы подражают чернолаковым изделиям, можно заключить, что серолощенная посуда являлась парадной для жителей поселений херсонесской хоры и могла принадлежать состоятельным гражданам из их числа.

V.V. Kotenko

GREY POLISHED CERAMICS FROM MASLYNY SETTLEMENT

Grey polished ceramics from Maslyny settlement in the north-western Crimea is considered. During the period from 1972 to 1986 a group from the Kharkiv University as a part of the Northern Crimean Expedition of the IA AS USSR under the leadership of V.A. Latysheva conducted the research here. The settlement was referred to chora of Tauric Chersonesos, its agricultural nature was determined, and also a mass ceramic material coming mostly from the western fortified part of the settlement was obtained.

Grey polished ceramics, as well as black-glazed, is not a mass ceramic material at the settlement. It belongs to simple pottery and is presented by open and closed forms, among which fish-plates, dishes, and jugs are found. There is a gray polished cantharos in the set. Grey polished ceramics from settlements of Chersonesan chora originates from the manufacture centres of the north coast of the Black Sea. In the paper, an attempt is made to determine these centres coming from contemporary data. Thus, production of grey polished fish-plates with a peculiar ornaments consisting of two or three lines of various thickness should be referred with a strong possibility to Olbian manufacture. Arrival of this ceramics into Maslyny remains unclear: was it imported directly from Olbia or other centre, or was received from Chersonesos.

Chronological frames of usage of grey polished ceramics at Maslyny do not overstep the limits of the period of life of the settlement: from the second half of the 4th c. to the middle of the 2nd c. BC. Taking into account that this type is not a mass pottery at the settlement and its forms imitate black glazed wares it is possible to conclude that grey polished pottery was ceremonial one for habitants of settlements at Chersonesan chora and could have belonged to its wealthy citizens.

СЮЖЕТИ АМАЗОНОМАХІЇ ТА ГРИФОНОМАХІЇ В АНТИЧНІЙ ТОРЕВТИЦІ

Розглядається серія виробів античного мистецтва зі сценами битви амазонок.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Причорномор'я, скіфо-античне мистецтво, торевтика, амазонки, амазономахія, грифономахія

Міфологічні та історичні сюжети на воєнну тематику належать до числа найпоширеніших у мистецтві античного світу. Вельми популярними і тому часто зображуваними були епізоди Троянської війни, учасниками якої, за свідченнями давніх авторів, були й амазонки. Ці батальні сцени відтворені на фризах багатьох громадських та сакральних споруд, у монументальній скульптурі, на різних за призначенням рельєфах, в оздобленні внутрішніх інтер'єрів приміщень, декорі парадного столового чи церемоніального посуду тощо. Така популярність сюжету амазономахії — битви між амазонками і грецькими героями, що ілюструє загальногрецькі міфи, не могла, очевидно, лишити осторонь і майстрів-торевтів. Останні досить швидко реагували на новітні віяння моди та враховували вподобання замовників. Отже тему битви з амазонками торевти використовували для декорування речей різного характеру та призначення. При цьому треба зауважити, що майстри не працювали на потік — їхні роботи, зазвичай, були оригінальними, і лише іноді вони створювали невеликі серії речей престижного характеру (як, наприклад, золоті обклашки піхов мечів чортотлицького типу чи комплект фаларів від кінських вуздечок з кургану Велика Близниця). На витворах торевтики сюжет битви з амазонками представлений двояко — грифономахії та амазономахії.

Сцени грифономахії. Головними супротивниками амазонок у цих батальних сценах виступають міфологічні істоти, представники нижнього (потойбічного) світу — грифони.

1. Серед добре відомих за публікаціями артефактів слід назвати, перш за все, золоту прикрасу *калафа* з поховання жриці Деметри (склеп 1) у кургані Велика Близниця на Боспорі. Пам'ятка датується другою половиною IV ст. до н. е. (Пругло 1974). Широка орнаментована стрічка (розмірами 10,0 × 26,0 см), що склада-

ється з тридцяти з'єднаних між собою золотих пластин, цілком передає форму цупкої основи (Мирошина 1983, с. 15). Її поверхню вкривають зображення сцени боротьби воїнів варварської подоби з грифонами. Композицію умовно розділено на шість груп — по 2—3 фігури (ОАК 1866, с. 21). У центрі? майже дзеркально розміщені дві пари персонажів — воїни відчайдушно захищаються від монстрів, що вчепилися в них передніми лапами із гострими пазурами (рис. 1). Один з вояків, спираючись лівою рукою на землю, заніс у правиці короткий меч для удару, другий, мабуть не встиг витягти меча, тому вільною лівою рукою ухопив чудовисько за шию, намагаючись задушити його. Між цими парами — постать грифона вліво. Далі по колу — група з трьох персонажів — з обох боків на воїна, що замахується сокирою, наступають дві істоти, причому в них відчувається деяка невпевненість, бо вони оглядаються (рис. 2, 1). На відміну від інших, фігури цих грифонів статичні, позбавлені натиску та агресії, ніби готові відступити. За ними група з вояка, що впав навколішки, проте лівою рукою він намагається ухопити грифона за шию, а правою — нанести знизу удар мечем. За його спиною грифон мчить від вояка, що утримує в руках короткий меч та піхви? (рис. 2, 2). А в протилежний від них бік тікає з поля бою вояк з мечем та маленьким місяцеподібним щитом, за яким женеться грифон (рис. 2, 3). Вбрані вояки в короткі широкі довгорукавні хітони, підперезані на талії, вузькі візерунчасті штани і короткі м'які чобітки, закріплені вузькими ремінцями. Причому хітони по-різному підперезані, різняться і пишній малюнок на штанах. Лише один із персонажів має ще й короткий плащ. Довге кучеряве волосся, розчесане на прямий проділ та сховане під гостроверхою шапкою з довгими клапанами, що розвіваються, ніби підкреслюючи стрімкі рухи персонажів. Зверху композицію обмежує стрічка з ов, знизу — стрічка меандру, прикрашена наклад-

Рис. 1. Золотий калаф з кургану Велика Близниця. Санкт-Петербург, Державний Ермітаж

ними розетками з блакитною емаллю. Прикраса оригінальна не лише за формою (це чи не єдиний випадок із суцільним золотим покриттям поверхні калафа), але й за технікою виконання, бо кожна фігура, зроблена у високому рельєфі, вирізана окремо і потім закріплена на основі золотими цвяшками (ОАК 1866, с. 21—22). При цьому найдрібніші деталі кожного персонажа (і антропоморфного, і зооморфного) ретельно пророблені.

Дійові особи на золотому калафі визначаються дослідниками по-різному. Традиційно сюжет на ньому трактувався як битва арімаспів чи скіфів з грифонами (Артамонов 1966, с. 117; Мирошина 1983, с. 15; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986; Райс 2009). Вбачають у супротивниках грифонів і амазонок (Строганов 1865, с. VI; Мачинский 1978, с. 137—138; Шауб 1987, с. 30; Скржинська 1997, с. 62). Останнє припущення здається більш правомірним через наявність на зображеннях кількох деталей. За сплюсненості рельєфного зображення, на ньому хоча й слабко, але все-таки помітні специфічні риси жіночої фігури. Крім того, в руках у воїнів характерна зброя ближнього бою, в тому числі бойова сокира (Шауб 1987, с. 30). Особливою ознакою, характерною саме для амазонок, вважається і щит у формі півмісяця. Та й пози воїнів знаходять паралелі на численних зображеннях у згадуваних сценах амазономахії, добре проілюстровані вони і у вазописі (Fornasier 2001; Фялко 2010). І, нарешті, найпереконливішим аргументом є той факт, що три фігури, передані у фас, зображені з двома очима (рис. 2, 1—3), в той час як арімаспи були одноокими і саме це вирізняло їх серед інших персонажів. Отже в головних дійових особах на

калафі слід визнати войовничих дів. Сутички амазонок з грифонами або ж вільне зображення протом амазонки, грифона і коня — досить популярний сюжет на боспорських поліхромних пеліках — складової супровідного реманенту, особливо характерного для поховальних комплексів Боспору другої половини IV ст. до н. е. Сюжет боротьби амазонок з грифонами (як власне й арімаспів з грифонами) ніс у собі ідею безсмертя — поразка воїна в сутичці з грифоном символізувала шлях через загинь до безсмертя. Вважається, що певною мірою цей сюжет перегукується зі сценами шматування тварин грифонами, добре відомими у витворах так зв. греко-скіфського мистецтва (Шауб 1983, с. 73).

2. Близька композиція сцени грифономахії прикрашає *таз* із набору бронзових речей, знайдених у насипі кургану Жирний поблизу Теміжбекської станиці (Краснодарський край). Таз, як і весь комплекс бронз, датується IV ст. до н. е. Великий (діаметр 70,0 см) плоский таз з гладенькими стінками та невеличким горизонтальним краєм не мав ручок. Посудина стояла на трьох литих високих (20,0—21,0 см) ніжках, оформлених у вигляді масивних лев'ячих (чи грифона) лап, закріплених бронзовими цвяшками. Зовні стінки посудини прикрашали накладні фігурні пластини (три чи більше), виконані в техніці високого рельєфу. Збереглося лише дві прикраси, вирізані за контуром малюнка (Анфимов 1966, рис. 1—4; Вахтина 2005, рис. 45). На кожній з апікацій представлено по два персонажі. На одній з них зображено людську фігуру, що впала на коліна, голова її трохи закинута, правицею вона спирається на землю (здається, в руці була зброя, можливо, меч), а піднятою лі-

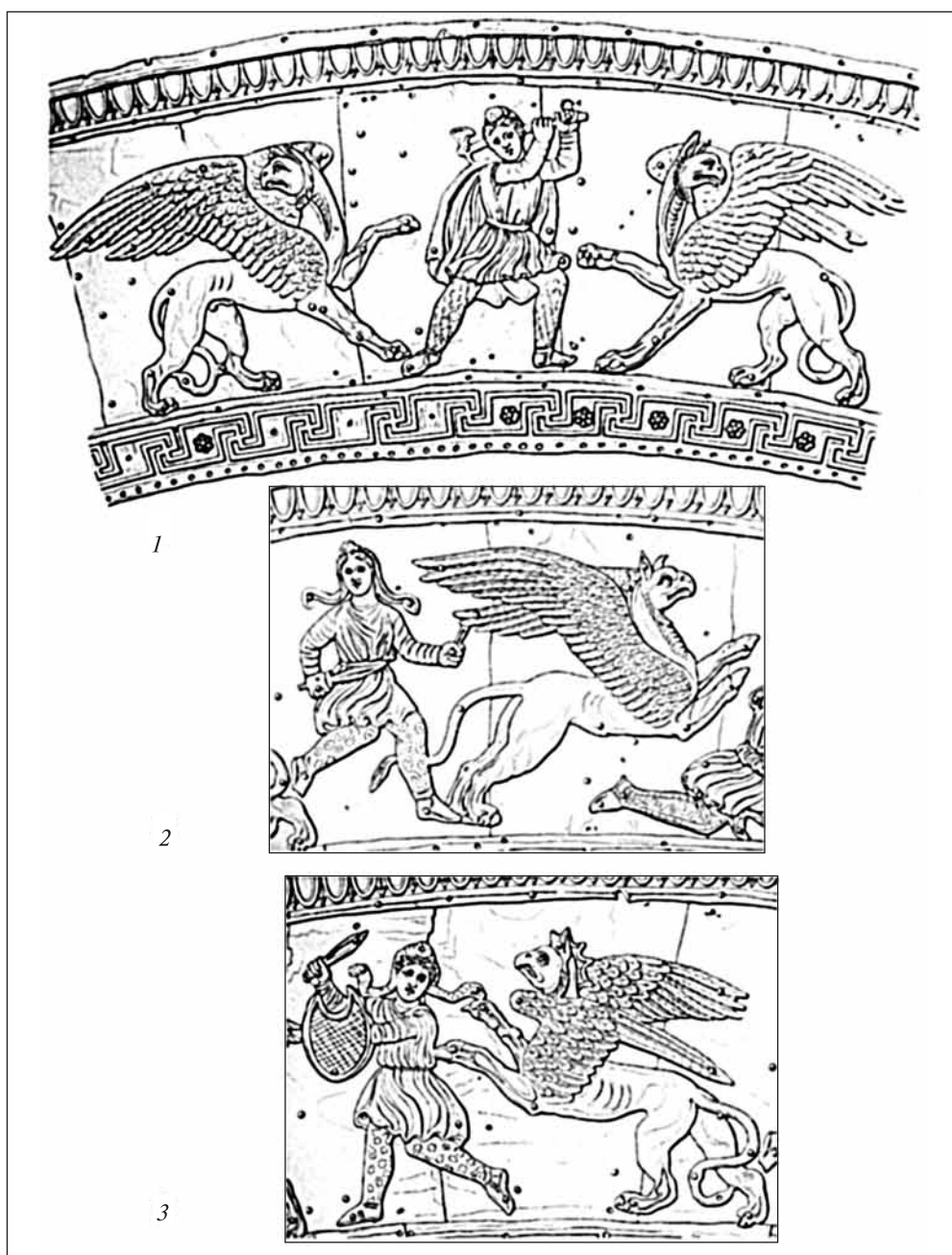

Рис. 2. Фрагменти орнаменту золотої прикраси калафа з кургану Велика Близниця

вою рукою слабо захищається від великого птахоголового грифона, намагаючись ухопити його за горло (рис. 3, 2). Атакуюча істота роззявила гострий дзьоб, розгорнула широкі крила і вп'яла гострі пазури лівої лапи в груди жертви. Вояк представлений босоніж, одягнений в короткий хітон з пишними складками, підперезаний на талії. Головний убір, що нагадує пов'язку, довге волосся, що спадає до плеч, браслети на руках і, нарешті, оголена права грудь не залишають жодних сумнівів у тому, що майстер зобразив жінку. Схожість цього персонажу із зображеннями на калафі з Великої Близниці та на серії розписних ваз дозволяють вбачати в ньому амазонку. На другій аплікації та-

кий самий грифон, стоячи на задніх лапах, шмагує спину загнужданого коня, що встав дибки, закинувши назад довгогриву голову (рис. 3, 1). Обидві пластини нібито складають дві окремі групи, проте явно об'єднані єдиним сюжетом. На відміну від сцен битви, зображених на калафі з Великої Близниці, Теміжбекський екземпляр характеризує певна статичність образів, що ніби підкреслює неминучість загибелі, що невпинно насувається на амазонку, а одночасно і на її коня.

Сцени амазономехії. В них наводяться епізоди воєнних сутичок амазонок із популярними героями давньогрецького епосу — Гераклом і Ахіллом — та грецькими гоплітами.

Рис. 3. Бронзові пластини — прикраси таза з кургану Жирний поблизу Теміжбекської станиці (Краснодарський край)

1. З того ж склепу кургану Велика Близниця, що і калаф, походить серія з двадцяти бронзових *фаларів* — прикрас кінської упряжі. На них теж зображені сцени бою, але тепер супротивниками амазонок виступають греки (Атлас... 1866, табл. 5). Фалари однотипні і трохи різняться розмірами (діаметр 8,7—9,4 см). Кожен з них представляє собою литий диск із загнутим усередину краєм, центральну частину якого прикрашає рельєф, виконаний в колі. На звороті — пара петель для кріплення. Сюжет репрезентований трьома варіантами, кожен з яких повторюється на шести екземплярах певного гарнітуру прикрас.

На *фаларі 1* представлені чотири персонажі — дві амазонки і два грецькі воїни (рис. 4, 1). Зображення умовно поділено на два рівні. У нижньому показані два переможених воїни. Зліва внизу, на спині, лежить амазонка. Її постать із закинutoю за голову правою рукою, зігнутою в лікті, без будь-яких ознак життя. Внизу праворуч — очевидно, поранений грек, який упав, але з останніх сил все ще намагається чинити опір, занісши правицю зі зброєю для удару. Через ліве його плече перекинтий плащ, складки якого створюють своєрідне тло. Майже дві третини сцени займають дві головні фігури — вершниця на загнuzданому коні та грецький воїн. Атлетичної статури молодий воїн оголений. Через ліве його плече перекинтий широкий у складку плащ, груди навскоси перетинає портупейний ремінь, на якому з лівого боку прикріплений меч у піхвах, на голові шолом. Праворуч від його правої ноги стоїть лук. Лівою рукою, на якій закріплений круглий щит, воїн схопив амазонку за волосся і намагається стягти її з коня. Поранена амазон-

ка сидить верхи на коні, який ще продовжує рух, оглядаючись на хазяйку. Правою рукою дівка намагається вирвати стрілу, що втрапила їй у правий бік, а піднятою лівою рукою схопилася за руку супротивника. Грек лівою ногою майже топче вбиту амазонку. Обидві амазонки одягнені в легкі підперезані хітони, що підкреслюють струнку статуру. На ногах високі чобітки зі шнурівкою спереду. У вершниці оголена права грудь, кругла фібула скріплює плащ. Тлом для центральних фігур є широкі складки плащів, що розвіваються за їхніми спинами, і гілки з довгастим листям.

На двох інших варіантах блях усі воїни піші. На *фаларі 2* представлені три персонажі — дві амазонки і грецький гопліт (рис. 4, 2). Чоловіча фігура займає центральну частину зображення. Воїн у шоломі, хітоні, поверх якого одягнена кіраса, ноги наче захищені кнемідами; за спиною широкими складками спадає плащ. Він наступає на амазонку, яка зображена в лівій частині поля. У лівій, трохи відведений назад руці він тримає круглий щит, права рука з мечем занесена над головою для удару. Амазонка відступає, корпус її розвернутий в протилежний від супротивника бік. Ніби озирнувшись, вона прикривається від удару щитом, піднятим у лівій руці, у правиці — спис, спрямований вістрям до супротивника. Дівка вдягнена в м'який гостроверхий головний убір з довгими бічними клапанами, що розвіваються, легкий короткий хітон, підперезаний на талії, і високі чобітки. Через ліву руку перекинтий плащ. У нижній правій частині пластини, фактично в ногах чоловічої постаті, розпростерта на землі друга амазонка. Вона наче намагається підвестися на лікті лівої руки, в якій тримає щит.

Рис. 4. Бронзові фалари з кургану Велика Близниця: 1—3 — відповідно фалари 1—3

Правиця, ймовірно, піднята, проте, погана збереженість фалара не дозволяє стверджувати це напевно. Одягнена ця амазонка так само, як і її подруга. Акцент у цьому випадку зроблений на фігуру воїна, що перемагає, а вся сцена розгорнута вліво.

На фаларі 3, як і в попередньому випадку, теж представлені три персонажі — дві амазонки і грецький воїн (рис. 4, 3). Композиційний ряд практично повторюється, але сцена цієї пластини розгорнута дзеркально (праворуч). У центрі — оголений воїн. Його могутній торс навскіс перехоплює портупейний ремінь, за спиною розвівається довгий у складки плащ. У лівій руці він тримає перед собою круглий щит з емблемою, у піднятій правиці — спис, націлений на амазонку, що опинилася практично під його ногами. Вона ще намагається підвестися, спираючись на ліву руку, чинить опір — права рука стискає короткий меч, занесений над головою для удару. За спиною грека друга амазонка. Позиція її фактично повторює поставу лівої амазонки на попередньому фаларі, але тут вона показана майже в горизонтальному положенні. Одяг воїнів однаковий — м'які головні убори з довгими клапанами, красиво драпіровані легкі короткі хітони, підперезані на талії, плащі та високі чоботи. Всі екземпляри вирізняє ретельне опрацювання дрібних деталей. Коло аналогій (типологічних і стилістичних) дозволяє визначити час виготовлення цих прикрас кінської зброї другою половиною IV ст. до н. е. (Трейстер 2001, с. 252—256). Композиція, моделювання та стилістичні особливості зображень на фаларах дозволяють вбачати в них руку одного майстра.

2. Співзвучна з фаларами і серія з трьох ідентичних золотих обкладок піхов мечів з курганів Чортотлик, Чаян і Восьмого П'ятибратнього із зображеннями багатофігурних батальних сцен. Ці знахідки датуються 340—320 рр. до н. е.

(Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 105, кат. 191; The Metropolitan... 1987, fig. 59—60). Зображення трактується як ілюстрація епізоду греко-перської битви при Марафоні (Мальмберг 1914) або Троянської війни (Раевский 1980). На пластині представлені 11 персонажів — дев'ять піших і два вершники, які скомпоновані в чотири або п'ять (якщо вважати окремо полеглого вершника з конем у кінці пластини) груп (рис. 5, 1). У цьому контексті цікаві для нас дві групи. У центрі пластини розташована пара воїнів (рис. 5, 2) — ліворуч атакуючий го-пліт в широкому плащі, у випростаній вперед лівій руці він тримає великий округлий щит, у відведений назад для удару правиці стискає короткий меч. Праворуч від нього — впала на коліна амазонка. Корпус її трохи відкинутий назад, лівою рукою вона спирається на землю, очевидно намагаючись утримати рівновагу, в піднятій правій руці затиснуте руків'я сокири, занесеної для удару. Незважаючи на шалений натиск супротивника, амазонка відчайдушно обороняється. Трактуючи персонажа ґрунтуються не лише на позі воїна і зброї — сокирі з тонким руків'ям, характерним для передачі жіночих образів у батальних сценах, а й на іконографії цього образу. Йдеться про витончену фігуру з підкресленими грудьми (останні риси навмисно акцентовані в єдиного персонажа).

Замикає композицію фігура коня під сидлом, що скаче шодуху і тягне по землі пораненого (чи мертвого) вояка, який стискає ще в лівій руці повід (рис. 5, 3). Голова воїна знесилено повисла, правиця волочиться по землі. Вбрання цього персонажа таке саме як і в амазонки — короткий у складках хітон і м'яка шапка з довгими клапанами. Ця особа, очевидно, представляє повержену амазонку. Місцем виробництва золотих накладок піхов мечів так званої троянської серії вважається Боспор. Цілком вірогідно, що невелика серія цих

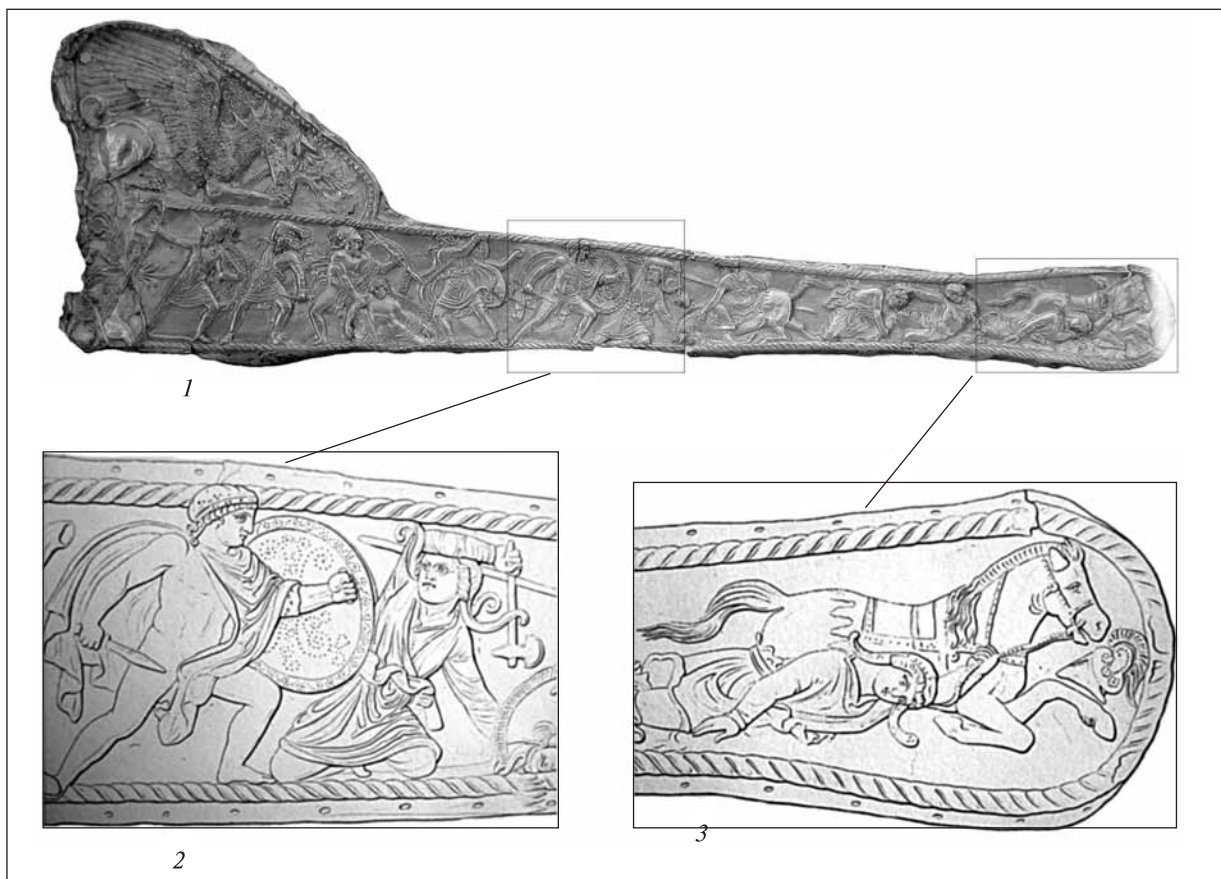

Рис. 5. Золота обкладка піхов меча із скіфського кургану Чортомлик, Санкт-Петербург, Державний Ермітаж: 1 — загальний вигляд; 2 — фрагмент центральної частини орнаментального фризу; 3 — фрагмент закінчення

золотих піхов була виготовлена за спеціальним замовленням чи то для подарунка високим особам, чи для церемонії нагородження представників воїнської верхівки, що особливо відзначилися в бою.

3. Рельєфні накладки зі сценами амазономхії прикрашали також деякі деталі захисного обладунку. В Античному зібранні Базеля, Британського музею, Археологічного музею Палестрини другої половини IV — початку III ст. до н. е. зберігається кілька екземплярів бронзових пластин, що оздоблювали *наплічники кірас* (Walters 1899, pl. VIII, 39—40; Трейстер 2001, рис. 4—6; Treister 2004, рис. 4). Всі вони являють собою видовжені, близькі за розмірами пластини (іноді з фігурним краєм) з орнаментом, виконаним у високому рельєфі. Композиція побудована вертикально.

Пара пластин з Британського музею належить, вірогідно, до одного комплекту. Їхня висота 17,0 см, зображення дзеркально розгорнуті. На кожному рельєфі пара вояків (Галанина 1969, с. 100—101, рис. 4, 3, 4; Трейстер 2001, с. 258, рис. 5, 6). На прикрасі лівого наплічника (рис. 6, 2) більшу частину поверхні займає фігура в фас бородатого оголеного вояка

з атлетичним торсом рельєфно підкреслених м'язів. Голова в шоломі повернута до амазонки, яку він міцно вхопив за волосся. Лівою рукою чоловік тримає щит. Зображена праворуч амазонка в легкому вбранні з оголеною груддю, високих чобітках, простоволоса. Вона ніби намагається вирватися з рук супротивника, захищаючись щитом у піднятій лівій руці. Щит її чи не вдвічі менший за чоловічий. Корпус амазонки різко нахилений вперед, хоча й розвернутий у бік ворога. Під ногами амазонки валяються щит та лев'яча голова. Можливо, остання деталь за задумом майстра має позначати Геракла. На пластині правого наплічника схоже зображення (рис. 6, 1) — оголений бородатий вояк у шоломі та широкому плащі, що розвівається за спиною, лівим коліном упирається в корпус амазонки, а лівою рукою із закріпленим щитом ухопив її за волосся. Амазонка без зброї, в легкому підперезаному хітоні та високих чобітках.

Схожий настрій передає пластина з Античного зібрання Базеля (рис. 7), втім її відрізняють і розміри (12,0 × 9,2 см), і композиція з трьох фігур — грек б'ється з двома амазонками (Treister 2004, p. 213, fig. 4). Молодий ого-

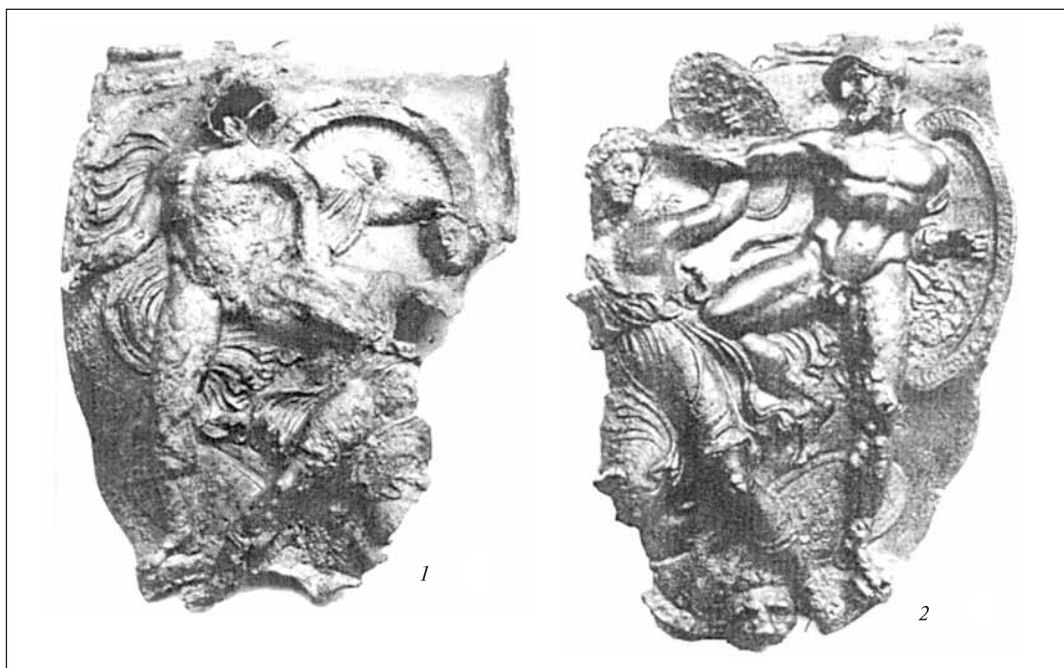

Рис. 6. Бронзові пластини наплічників кіраси із Сиріса (за: Трейстер 2001)

лений вояк у закинутому за спину плащі лівою рукою тягне за волосся амазонку, яка впала на коліна, а правою стискає меч. Обличчя його випромінює одночасно рішучість і презирство. Амазонка, впираючись правою ногою в землю, лівою рукою намагається послабити хватку нападника. Проте зброя її — щит і бойова сокира — та шапка валяються під ногами. Захистити подругу в цій скрутній ситуації намагається друга дівка, постать якої розташована на другому плані. Вона атакує грека — права рука з бойовою сокирою занесена над головою для удару, ліва тримає щит. Обидві жінки вдягнені в схоже довгорукавне коротке підперезане вбрання, вузькі штани та чоботи. Його доповнює гостроверха шапка. Вигляд персонажів інакший ніж на попередніх екземплярах, в той же час він перегукується з зображеннями на розписних вазах, особливо другої половини IV ст. до н. е. (Тугушева 2001, рис. 2; 3; 12).

Композицію сцен на пластинах наплічників, де задіяні два—три персонажі, зумовлювала форма доволі вузьких прямокутних пластин. Цікаво, що практично в усіх випадках грецькі воїни показані в атаці, а амазонки — в позі захисту. Крім того, на них присутній так зв. «мотив хапання за волосся», покликаний, очевидно, підкреслити безнадійність становища поверженої амазонки і неминучий результат сутички.

4. Близьке до попередніх зображення прикрашає срібну скриньку, що зберігається в Античному зібранні Базеля (Blome 1999). Невеличка циліндрична коробочка (висота 4,7 см, діаметр

9,3 см) із дископодібною покришкою з золотим плакуванням. Зображення розміщене в круглому медальйоні, що вкриває майже всю опуклу поверхню покришки (рис. 8). Майстер зобразив фінальну сцену двобою амазонки й грецького вояка. Ліворуч — фігура оголеного молодого чоловіка в шоломі, з-під якого вибилися кучері, за спиною хвилями розвівається плащ. Воїн із зігнутою в коліні лівою ногою нахилився вперед до своєї супротивниці. В правиці він тримає однолезовий меч, лівою рукою вхопив дівчину за волосся. Амазонка впала навколішки, хоча лівою ногою вона намагається відштовхнутися від землі і встати. Голова її закинута назад, стан вигнутий. Лівою піднятою рукою вона тримає місяцеподібний щит, яким ще намагається захищатися. Правою рукою вона вхопилася за праву руку вояка. Легкий хітон амазонки в запалі сутички зісковзнув до її ніг і ледь тримається на лівому плечі, довгі кучері розметались навколо обличчя. Ця сцена демонструє, з одного боку, відверту зневагу і зарозумілість грека до супротивниці, з іншого — рішучість амазонки битися до кінця. Завершеності сцені надає виноградна лоза з пишним листям та важкими гронами, що оточує сюжет по колу.

Персонажі цієї сцени трактуються як Ахілл та цариця амазонок Пенфесілея (Fornasier 2010, р. 56). Шкатулка датується 230—220 рр. до н. е.

5. Схожі до оздоб обладунку та скриньки за трактовкою батальних сцен штамповані накладні рельєфи дзеркал. Один із них (діаметр 16,2 см) зберігається в колекції Державного Ермітажу (Галанина 1969, с. 102, рис. 5; Трейстер 2001, с. 260).

Рис. 7. Бронзовий наплічник кіраси з Античного зібрання Базеля (за: Трейстер 2001)

У правій частині рельєфу зображена фігура оголеного грецького воїна з плащем за спиною та великим щитом на лівій руці. Правою рукою він тягне за волосся амазонку, яка стоїть на колінах праворуч від нього. Корпус діви вигнутий, бо вона намагається вирватись, ухопившись лівою рукою за руку супротивника. На люстрі з Британського музею (діаметр 22,6 см) ліворуч зображений оголений воїн із щитом у лівій руці та коротким мечем у піднятій правиці. Праворуч від нього — амазонка з піднятими руками, в правиці вона тримає бойову сокиру. Діва вдягнена в короткий легкий підперезаний хітон, перевитий навколо ший плащ, ковпак та високі чоботи (Walters 1899, № 296; Трейстер 2001, с. 259).

Більш оригінальною є накладка з колекції Античного музею в Берліні (діаметр 18,0 см). Цього разу майстер представив, імовірно, епізод дев'ятого подвигу Геракла, і його супротивницею виступає вершниця. Ліворуч зображений оголений герой, який замахується палицею на амазонку. Кінь її став дибки, а сама вершниця впала на землю. Всі екземпляри люстер, прикрашених сценами бою з амазонками, датуються в межах середини — другої половини IV ст. до н. е. (Züchner 1942, s. 52; Трейстер 2001, с. 259—260). Цікаво, що вико-

ристання цих рельєфів в якості накладок люстер вторинне.

6. Міфологічний сюжет, пов'язаний з дев'ятим подвигом Геракла, прикрашає чудовий *срібний глек*, що входив до складу сервізу срібного посуду із славнозвісного Рогозенського скарбу в Болгарії (Фол и др. 1988, с. 119, № 154). Високий глек (висота 14,3 см, діаметр тулуба 7,5 см) з відігнутими назовні вінцями, широкою петельчастою ручкою, що завершується атташем у вигляді віялоподібної пальметки, та широким дном (Николов 1986, рис. 154). Декор виконаний у невисокому рельєфі на широкому орнаментальному фризі, що вкриває майже весь тулуб посудини. Зверху його обмежують дві рельєфні стрічки ов, знизу — пара гладеньких валиків (рис. 9). Дно зовні прикрашене вигравійованою 16-пелюстковою розеткою. По суті, тут представлені чотири персонажі — Геракл та Іполіта, загнуданий кінь і рогатий грифон, розміщені по колу. Людські постаті становлять перший план, а сцена битви повторюється тричі. На другому плані — протоми здиблених тварин, якими фактично заповнено вільний простір між основними фігурами. Геракл зображений безбородим оголеним юнаком, спину якого, вочевидь, прикриває плащ з лев'ячої шкури, що проглядає під зігнутою лівою рукою із затиснутою палицею з кривим закінченням. Правою рукою він намагається зірвати з Іполіти пасок. Фігура героя передана в русі вліво (від амазонки), хоча він ще ніби озирається на неї, проте мета поєдинку вже досягнута — пасок у нього в руці. Цариця в короткому легкому хітоні, боса, з розпущеним розсипаним за спиною довгим волоссям, двома руками тримає короткий спис, спрямований на супротивника. Її фігура, ніби відкинута назад, спирається на праву ногу, зігнута в коліні ліва нога піднята. Таким чином майстер, імовірно, намагався передати динамізм і напругу поєдинку. При цьому фігура і голова Іполіти повернуті до глядача (в бік від супротивника). Як аналогію з кола фракійських пам'яток можна навести близьке зображення Геракла, що прикрашало бронзовий шолом IV ст. до н. е., знайдений поблизу с. Гърло (Брезнішко) (Велков 1938, с. 434). В Несебрі знайдено фігуру амазонки, що б'ється, яку датовано III ст. до н. е. (Фол и др. 1988, с. 124). Орнамент рогозенської посудини підтверджує, що міфи про амазонок були добре відомі на периферії грецького світу і за його межами (Маразов 1985, с. 117). В цьому випадку йдеться про територію Фракії, де міфологічні сюжети, зокрема й описаний,

Рис. 8. Покришка срібної з позолотою скриньки з Античного зібрання Базеля

часто використовувалися місцевими майстрами (Маразов 1985а, с. 28; Николов 1986, с. 21). Розглянута срібна ваза з Рогозена, безумовно, належить до робіт фракійських майстрів IV ст. до н. е. і репрезентує варіант грецького міфу про викрадення паска Іполіти в місцевій фракійській інтерпретації.

7. Серед числа нещодавніх знахідок можна згадати *бронзову накладку* зі сценою амазономхії, випадково виявлену в 2004 р. в Єлизаветівському могильнику, в районі курганної групи П'ять Братів. Нині зберігається в Ростовському обласному музеї краєзнавства. Знахідка являє собою прямокутну пластину розмірами 11,8 × 9,0 см з горизонтальним розміщенням зображень. Нижній край та верхній лівий кут обірвані і втрачені. На пластині представлені дві пари воjákів, розташовані дзеркально (рис. 10). У нижній частині лівої половини зображена амазонка, що під напором грецького воїна впала на праве коліно. Проте діва відчайдушно захищається від нападника — вона ніби прикривається піднятою лівою рукою (зі щитом?), щоб нанести знизу удар коротким ме-

чем, стиснутим у правиці. Над нею буквально нависає оголений воїн у шоломі й з перекинутим через ліву руку коротким плащем. У лівій руці він тримає круглий щит, а праву руку зі зброєю (очевидно, мечем) заніс для фінального удару. У правій частині накладки симетричне зображення — вражена амазонка фактично в такій самій позі, що і перша (корпус її відкинутий назад, з упором на ліву руку), з тією лише різницею, що занесений для удару меч вона тримає в правій руці. Чоловіча фігура з піднятою правою рукою подалася вперед у пориві атаки. Воїн одягнений у короткий хітон та металевий панцир на зразок «мускульної кіраси» поверх нього і плащ. Голову його захищає коринфський шолом. Захисний обладунок доповнює великий круглий щит, який воїн тримає в лівій руці. Обидві амазонки вдягнені в однакові легкі короткі хітони з довгими рукавами, підперезані на талії, які добре підкреслюють стрункі фігури. Стиль і характер батальної сцени дозволив визначити час її виготовлення другою половиною IV ст. до н. е. (Копылов 2008, рис. 1, 2, с. 92). Асиметрич-

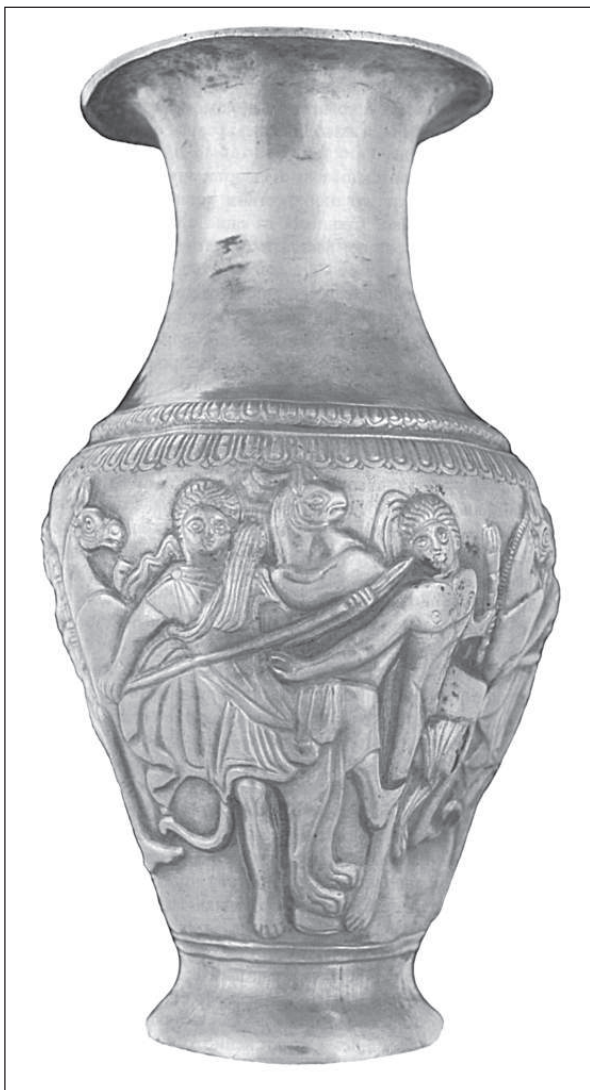

Рис. 9. Срібна посудина з Рогозенського скарбу, Болгарія

ність пластини, її нерівні краї і недбалість розташування отворів для прикріплення наводять на думку про повторне використання, можливо, пошкодженого предмета. В.П. Копилов висловив думку, що пластина вирізана з більшого бронзового листа, декорованого багатопігурною композицією. Через це окремі деталі рельєфних зображень (частина голови лівої амазонки, кисть правої руки правої амазонки і зброя в правій руці оголеного грецького воїна) ніби «не вмістилися» в межах орнаментального поля пластини.

На підставі умов знахідки пластина інтерпретована як деталь парадного кінського оздоблення, точніше, накладка на нагрудний ремінь коня (Копылов 2008, с. 93), що потрапила на цю територію як політичний дарунок скіфам від правителів Боспору (Копылов 2008, с. 96; 2009, с. 32). Дозволю не погодитися з таким ви-

значенням використання розглянутої пластини з кількох причин. По-перше, розміри пластини (11,8 × 9,0 см) явно не відповідають розмірам ремня — пластина мала б бути принаймні довшою, дорівнюючи приблизно ширині грудей коня, і дещо вужчою (дорівнюючи ширині ремня, чи навпаки ширшою, якщо йдеться про нагрудник). По-друге, пластина знайдена разом із сімома бронзовими круглими бляхами з отворами вздовж їхніх країв, призначеними для прикріплення до цупкої основи. Такі бляхи добре відомі в поховальних пам'ятках скіфів. Існує достатньо надійно аргументована думка, згідно якої подібні бляхи співвідносяться з пологами возів (Болтрик, Савовский 1991, с. 107). До того ж складені пологи возів, разом із металевим декором, зазвичай приховували десь у підніжжі насипу чи неподалік могили (можливо, на рівні тогочасної денної поверхні). По-третє, по периметру пластини щільно пробита значна кількість дрібних та нерегулярних отворів. Це наводить на думку, що спочатку вона була закріплена на якійсь не дуже міцній і в той же час рухливій поверхні, що призводило до проривання дірочок і, вірогідно, нитки. Для закріплення в пластині робили нові отвори, а з часом її перенесли на іншу, міцнішу і товсту поверхню, до якої приладнали бронзовими заклепками (рис. 10, 2). Тож, імовірно, елізаветівська пластина була частиною декору воза, де її помістили чи то у верхній («парадний») частині пологів, чи (що ймовірніше) на дерев'яну лагу повоза.

У сценах амазономехії торевти, втім як і майстри інших напрямів художньої культури, представляли учасників батальних сцен у різному вбранні. Амазонки завжди вдягнені. Частіше їхній костюм становить короткий хітон (іноді з оголеною груддю і плечем), підперезаний на талії паском. Іноді легкий одяг доповнюють шолом, полотняний панцир і високі зашнуровані чобітки. Рідше (переважно в елліністичний період) їхнє вбрання нагадує чоловіче східного (скіфського) типу. Статура воїновниць ідеальна, без будь-яких фізичних вад і з досить розвиненими м'язами. Чоловічі персонажі часто показані оголеними. Вважається, що в бою грецькі воїни таким способом демонстрували ворогові свою мужність і презирство до смерті, але часто в одній батальній сцені поруч б'ються оголені і вдягнені вояки (рис. 10). Вбрання останніх, як правило, складають характерний довгий хітон і захисний обладунок: полотняний або металевий панцир, металевий шолом. Захисний обладунок доповнює вели-

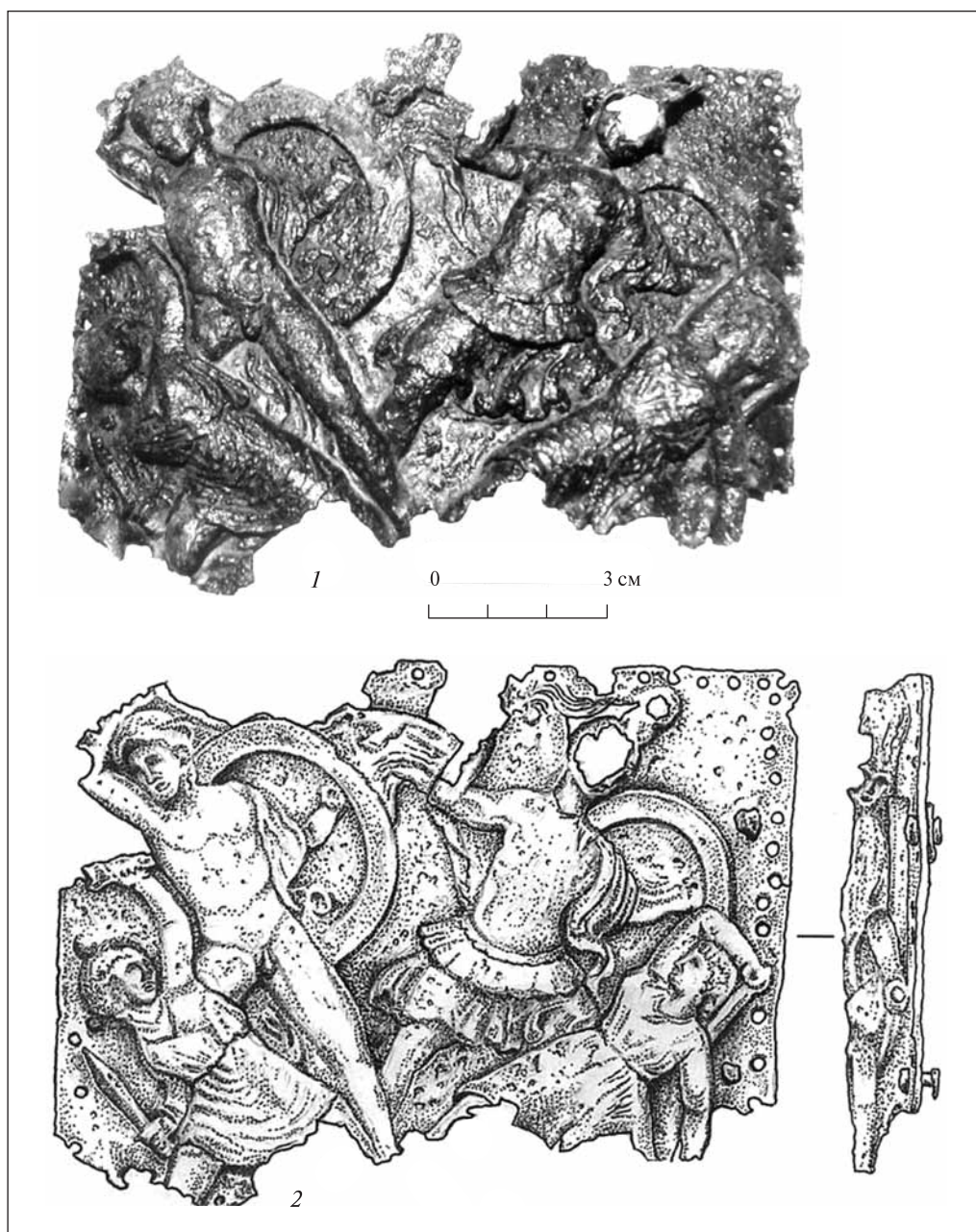

Рис. 10. Бронзова накладка з Єлизаветівського могильника (за: Копылов 2009)

кий округлий щит (Никулина 1994, рис. 2—14). Підходити до такого змішування оголених і вдягнених воїнів тільки з позиції героїзації на-вряд чи можливо. Цікаві в цьому зв'язку зображення беотійських воїнів останньої чверті V — перших десятиліть IV ст. до н. е. На надгробних рельєфах і розписному посуді гопліти показані напівоголеними, їхній одяг складають лише плащ і шолом. Однак вони взуті. Оскільки предмети спорядження на зображеннях цих персонажів докладно деталізовані, можна розглядати їх як відтворення реальної дійсності. Ймовірно, так була споряджена тільки найздатніша частина гоплітів, тоді як решта була

одягнена. У той же час греки зневажали варварів, які, на відміну від них, не надавали такого великого значення красі і досконалості тіла і тому не займалися загартовуванням і фізичними вправами (Хен. Ages. 1, 28). Через це вважалося, що оголені грецькі гопліти упевненістю в собі могли вселяти страх у супротивників-азіатів (Нефедкин 2003, с. 164—170).

Як видно з розглянутих творів торевтики, зображеннями амазонок, що б'ються, прикрашалися не тільки речі, безпосередньо пов'язані з чоловіками-воїнами, — зброя, обладунок і вуздечки коней, але й, безперечно, жіночі речі — головні убори, дзеркала, парадний столовий

посуд. Отже, йдеться про предмети, без сумніву, престижного характеру. Добре відомі й випадки вторинного використання рельєфів зі сценами амазономехії (внаслідок їхнього пошкодження або з інших причин). Прикладом цього можуть бути згадувана бронзова накладна пластина з Єлизаветівського могильника, серія люстер, покришок і футлярів, прикрашених рельєфними пластинами (Sahn 1989, S. 25) та ін., що відносяться до періоду раннього еллінізму. Невелика добірка таких предметів опублікована М.Ю. Трейстером (Трейстер 2001, с. 245).

З урахуванням композиційної побудови, зображення сцен амазономехії на творах античної торевтики представлені двома основними варіантами — двофігурними і трьохчотирихфігурними композиціями (Treister 2004, p. 197). У той же час вибір варіанта композиції обумовлювали форма і розміри рельєфів, які, безумовно, залежали від призначення прикрашеного ними виробу.

Хронологія і географія розповсюдження творів мистецтва з сюжетами грифonomехії та ама-

зономехії дещо різняться. Сцени грифonomехії більш характерні для творів художньої культури периферії античного світу. Тут амазонок сприймали як служительок Великої богині, і вони уособлювали зв'язки з потойбіччям (Шауб 1993, с. 85; Мачинский 1998, с. 114). Імовірно, ці зображення ілюстрували якісь місцеві варіанти міфів про амазонок. Схоже, тут існував сюжет, в якому амазонки (поряд з арімаспами) намагалися відібрати золото у грифонів, що його стерегли (Скржинская 2010, с. 228). На жаль, в літературних джерелах цей сюжет не зберігся. Проте такі зображення відомі на розписних вазах так зв. керченського стилю. Серед пам'яток материкової Греції мотив грифonomехії відсутній.

Сцени амазономехії мали широке розповсюдження і відображали художні орієнтири і вподобання і еллінів, і римлян, і варварського (у нашому випадку скіфського) населення. Ці мотиви приваблювали майстрів різних напрямів мистецтва і, відповідно, були відтворені в різних матеріалах і розмірах — від дрібних речей і малюнків до великих статуй і фризів.

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (скифский царский курган 4 в. до н. э.). — К., 1991.

Анфимов Н.В. Комплекс бронзовых предметов из кургана близ ст. Темижбекской // *Культура античного мира*. — М., 1966. — С. 19—23.

Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. — Ленинград; Прага, 1966. *Атлас к ОАК за 1865 г.* — СПб., 1866.

Болтрик Ю.В., Савовский И.П. Курган Плоская Могила // *Курганы Степной Скифии*. — К., 1991. — С. 98—107.

Вахтина М.Ю. Греческое искусство и искусство Европейской Скифии в 7—4 вв. до н. э. // *Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху*. — СПб., 2005. — С. 297—399.

Велков И. Новооткрыти старини. — София, 1938 (ИБАИ. — 12).

Галанина Л.К. Античный бронзовый таз из Курджипского кургана // *АСГЭ*. — 1969. — 11. — С. 92—103.

Копылов В.П. Накладка со сценой амазономехии из Елизаветовского могильника // *РА*. — 2008. — № 4. — С. 91—96.

Копылов В.П. Нижне-Донской культурно-исторический район в системе международных отношений (VII — первая треть III в. до н. э.) // *Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время*. — Ростов-на-Дону, 2009. — С. 28—38.

Мальмберг В.К. Воин, защищающий павшего товарища, на чертомлыцких ножнах и других памятниках греческого искусства // *Сб. Харьковского историко-филологического общества в честь проф. В.П. Бузескула*. — Харьков, 1914. — С. 1—10.

Маразов И. Амазонката и самодивата // *Митология, изкуство, фолклор*. — София, 1985. — 1. — С. 90—117.

Маразов И. Опит за реконструкция на хипомита в древна Тракия // *Изкуство*. — 1985а. — № 3. — С. 20—30.

Мачинский Д.А. Пектораль из Толстой Могилы и Великие женские божества Скифии // *Культура Востока. Древность и раннее Средневековье*. — Л., 1978. — С. 131—150.

Мачинский Д.А. Страна аримаспов, простор ариев и «скифские» зеркала с бортиком // *Проблемы археологии*. — СПб., 1998. — 4. — С. 102—118.

Мирошина Т.В. Греческие головные украшения Северного Причерноморья // *КСИА*. — 1983. — 174. — С. 11—17.

Нефедкин А. Нагота греческого воина: героика или реальность? // *Проблемы античной истории. Сб. научных статей к 70-летию со дня рождения проф. Э.Д. Фролова*. — СПб., 2003. — С. 151—170.

Николов Б. Фракийский клад из Рогозена. — София, 1986.

Никулина Н.М. Искусство Ионии и Ахеменидского Ирана. — М., 1994.

- ОАК за 1864 г. — СПб., 1865.
- ОАК за 1865 г. — СПб., 1866.
- Пругло В.И. К вопросу о дате кургана Большая Близница // СА. — 1974. — № 3. — С. 64—77.
- Раевский Д.С. Эллинские боги в Скифии? (к семантической характеристике греко-скифского искусства) // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 49—71.
- Райс Т.Т. Скифы. Строители степных пирамид. — М., 2009.
- Скржинська М.В. Боспорські міфи в ілюстраціях античних вазописців IV ст. до н. е. // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 58—66.
- Скржинская М.В. Фантастические существа в культуре, искусстве и религии античных государств Северного Причерноморья // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2010. — XXIV. — С. 193—290.
- Строганов С. Доклад о дѣйствіяхъ Императорской Археологической Комиссіи за 1864 годъ // ОАК за 1864 г. — СПб., 1865. — С. I—XX.
- Трейстер М.Ю. Тема амазомахии в тореутике поздней классики и раннего эллинизма (к вопросу о фаларах из кургана Большая Близница) // Боспорский рельеф со сценой сражения. — М., 2001. — С. 243—283.
- Тугушева О.В. Сцены амазомахии на боспорских пеликах // Там же. — С. 216—229.
- Фиалко Е.Е. Амазонки в памятниках античного искусства // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2010. — XXIV. — С. 152—192.
- Фол А., Николов Б., Машов С., Иванов П. Тракийското съкровище от Рогозен. — София, 1988.
- Шауб И.Ю. Религиозно-мифологические представления жителей Боспорского царства (некоторые сюжеты боспорских пелик) // Consilium Eirene XVI. — Praha, 1983. — Vd. 2. — С. 72—75.
- Шауб И.Ю. Погребения кургана Большая Близница как источник по истории религиозных представлений жителей Боспорского царства // КСИА. — 1987. — 191. — С. 27—33.
- Шауб И.Ю. Амазонки на Боспоре // Скифия и Боспор. Мат-лы конф., посвященной памяти академика М.И. Ростовцева. — Новочеркасск, 1993. — С. 79—88.
- Blome P. Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig. — Genf, 1999.
- Cahn D. Waffen und Zaumzeug: Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig. — Basel, 1989.
- Fornasier J. Jagddarstellungen des 6.—4. Jhr. v. Chr. Eine ikonographische und ikonologische Analyse. — Münster, 2001.
- Fornasier J. Ein Sieg wie kein anderer? — Athens Triumph über die Amazonen // Amazonen. Geheimnisvolle Kriegerinnen. — Speyer, 2010. — S. 53—57.
- Piotrovsky B., Galanina L., Grach N. Scythian Art. — Leningrad, 1986.
- Treister M. The Theme of Amazonomachy in Late Classical Toreutics. On the Phalerae from Bolshaya Bliznitsa // Pontus and the Outside World. Studies in Black Sea History, Historiography and Archaeology. — Brill; Leiden; Boston, 2004. — P. 195—223 (Colloquia Pontica. — Vol. 9.).
- The Metropolitan Museum of Art. Greece and Rome (ed. J. O'Neill). — New York, 1987.
- Walters H.B. Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman and Etruscan, in the Department of Greek and Roman Antiquities in the British Museum. — London, 1899.
- Züchner W. Griechische Klappspiegel // JDAI. — 1942. — 14.

Надійшла 15.06.2010

Е.Е. Фиалко

СЮЖЕТЫ АМАЗОНОМАХИИ И ГРИФОНОМАХИИ В АНТИЧНОЙ ТОРЕВТИКЕ

Среди большого разнообразия художественных произведений античного искусства изделия торевтов составляют относительно небольшую серию. Как правило, эти вещи достаточно оригинальны и яркие. Особую группу составляют металлические образцы, в орнаментике которых использованы мифологические и исторические сюжеты на военную тематику. Среди самых любимых и популярных персонажей античные мастера часто отдавали предпочтение изображению амазонок.

На произведениях торевтики сюжет битвы с амазонками представлен в двух разновидностях — грифономехия и амазономехия. Первый передан на хорошо известном золотом калафе из Большой Близницы и аппликации из кургана Жирный; второй — на серии однотипных украшений конской узды из Большой Близницы, обкладках ножен мечей из курганов Чертомлык, Чаян и Восьмого Пятибратнего, серебряном сосуде из Рогозенского клада и орнаментальных пластинах и накладках различного назначения, происходящих из разных памятников. Украшенные сценами амазономехии и грифономехии предметы, несомненно, имели престижный характер, хотя хорошо известны случаи вторичного использования рельефов со сценами амазономехии (вследствие их поломки или по иным причинам).

Хронология и территория распространения произведений искусства с сюжетами грифономехии и амазономехии несколько различны. Сцены грифономехии более характерны для художественных произведений периферии

античного мира, где амазонки воспринимались как служительницы Великой богини и олицетворяли связи с загробным миром. Вероятно, эти изображения иллюстрировали какие-то местные варианты мифов об амазонках, не сохранившиеся в литературных источниках. Сцены амазономачии имели широкое распространение и отображали художественные ориентиры и предпочтения как эллинов и римлян, так и варварского населения.

O.Ye. Fialko

SCENES OF AMAZONOMACHY AND GRIFFINOMACHY IN ANCIENT GREEK TOREUTICS

Among a large variety of Ancient Greek works of art production, the works of toreutists form a relatively small series. Usually, these items are quite original and outstanding. Particular group is comprised by metal specimens with mythological and historic scenes on military themes in their ornamentation. Among the most favourite and popular personages the ancient craftsmen often preferred images of the Amazons.

Scenes of fight with the Amazons are presented in works of toreutics in two variants: griffinomachy and amazonomachy. The former is depicted on the well-known golden kalathos from Velyka Blyznytsya and on the overlay from Zhyrnyi barrow; the latter is depicted on the series of identical decorations of a horse bridle from Velyka Blyznytsya, on sheaths of swords from Chortomlyk, Chayan, and Vosmyi Pyatybratnyi barrows, on the silver pot from Rohozenskyi heard, and on the ornamental plates and overlays of various purpose found in diverse sites. Items decorated with scenes of amazonomachy and griffinomachy undoubtedly were prestigious, though there are well known instances of secondary usage of relieves with scenes of amazonomachy (because of breakage or for other reasons).

The chronology and the territory of dissemination of works of art with scenes of griffinomachy and amazonomachy are somewhat different. Scenes of griffinomachy are more typical for artworks of the periphery of Ancient Greek world where the Amazons were perceived as priestesses of the Great Goddess and embodied the relations with the other world. Perhaps, these depictions illustrated some local versions of myths about the Amazons which have not preserved in the written sources. Scenes of amazonomachy were common and reflected artistic guidelines and preferences of both the Hellenes and the Romans, and the barbaric population.

В.С. Аксьонов

ПОХОВАННЯ 472 НЕТАЙЛІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Публікація подає матеріали одного з поховань Нетайлівського могильника салтівської культури, котре містило імітацію золотого візантійського соліда.

К л ю ч о в і с л о в а: салтівська культура, Нетайлівський могильник, поховання, візантійський солід.

У старожитностях салтівської культури другої половини VIII — першої половини X ст. доволі часто трапляються куфічні арабські срібні монети, здебільше перетворені на підвіски з пробитим отвором або припаяним вушком (Иченская 1983, с. 145—146, табл. 5, 6; Жиронкина, Цитковская 1996, с. 367—368, табл. 2). Візантійські золоті монети та їхні індикації характерніші для пам'яток, що передують салтівським старожитностям, типу Соколовської балки, котрі датуються серединою VII — серединою VIII ст. (Безуглов, Науменко 1999; Иванов 2000, с. 13; Комар 2009, с. 303—304, рис. 3, 1), хоча іно-

ді трапляються в ямних похованнях — 164 Б і 249 Нетайлівського могильника (Жиронкина, Цитковская 1996, с. 367, табл. 2; Крыганов 1998, с. 10, табл. VIII) і катакомбах — поховання 14 Старо-Салтівського та 69, 92 і 131 Дмитріївського могильників (Плетнева 1989, с. 111, рис. 58; Аксенов 1999, с. 141) лісостепового варіанту салтівської культури. Тож кожна нова подібна знахідка викликає інтерес у вчених.

У 2008 р. при розкопках Нетайлівського могильника (с. Металівка Вовчанського р-ну Харківської обл.) спільною експедицією Харківського історичного музею, Харківської державної академії культури та Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонова університету під

© В.С. АКСЬОНОВ, 2011

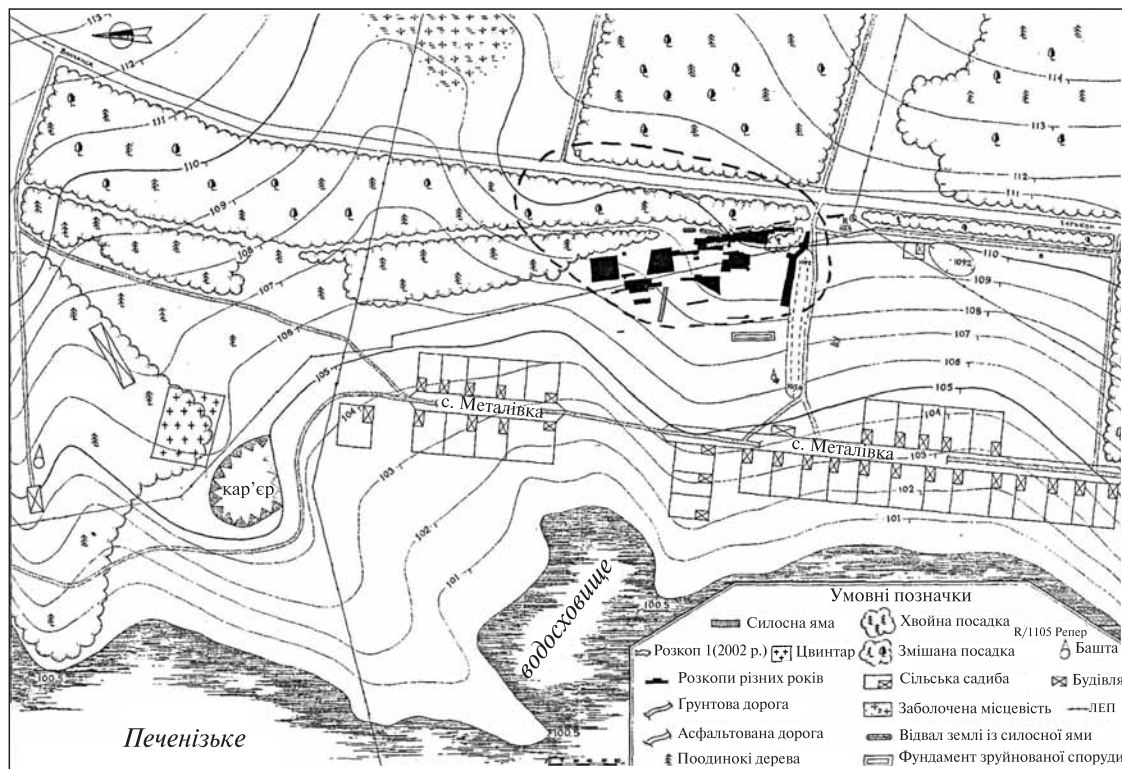

Рис. 1. Нетайлівський могильник. Ситуаційний план

керівництвом автора досліджене поховання 472, інвентар котрого дуже важливий для висвітлення проблеми формування салтівського культурного комплексу.

Нетайлівський могильник розташований на краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сіверський Донець (сучасне Печенізьке водосховище) за 100 м від східної околиці с. Металівка та за 500 м на схід від берега водосховища (рис. 1). Його відкрили 1959 р. і досліджувала у 1959—1961 рр. експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д.Т. Березовця (Березовец 1962), а у 1991—2002 рр. — експедиція під керівництвом харківського археолога А.В. Криганова (Крыганов 1993; 1993а; Крыганов, Чернигова 1993; Жиронкина, Цитковская 1996; 2004). У 1993 р. охоронні роботи на могильнику провадила експедиція Харківського історичного музею під керівництвом автора (Аксенов 2006), а в 2002 і 2003 рр. одночасно з експедицією А.В. Криганова тут працювала експедиція Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонова університету та Міжнародного центру хозарознавства під керівництвом В.К. Міхеєва. У 2004 р. вивченням пам'ятки одночасно займалися експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом О.В. Комара (Комар 2008), під керівництвом А.В. Криганова та Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонова університету та Міжнародного цен-

тру хозарознавства під керівництвом В.К. Міхеєва (Аксенов, Михеев 2005; Аксенов, Хоружая 2005, с. 182—198). Загальне керівництво двома останніми експедиціями здійснювалося доцентом Харківського педагогічного університету ім. Г. Сковороди В.В. Колодою (Колода, Крыганов 2005). Від 2006 р. роботи на могильнику провадяться спільною експедицією Харківського історичного музею та Харківської державної академії культури. Загалом на могильнику (враховуючи 124 могили, досліджені експедицією Д.Т. Березовця) відкрито 498 поховань.

Поховання 472 здійснене в ґрунтовій ямі, контури якої зафіксовані на глибині 0,75 м від рівня сучасної поверхні. Західна частина могили потрапила в розкоп «чорних» археологів. Грабіжники майже сягли дна поховання (глибина розкопу 2,5—2,7 м). На момент дослідження він використовувався мешканцями с. Металівка як смітник. Заповнення розкопу та західної частини могили було представлене змішаним чорно-сірим суглинком з вмістом сучасного сміття — пластикові та скляні пляшки, пластикові пакети тощо. Встановлено, що верхня частина могили мала в плані форму овала, орієнтованого вздовж лінії схід—захід з незначним відхиленням — азимут 100° (рис. 2, 1). Розміри незруйнованої сучасними грабіжниками частини ями становили 1,9 × 1,9 м. Запо-

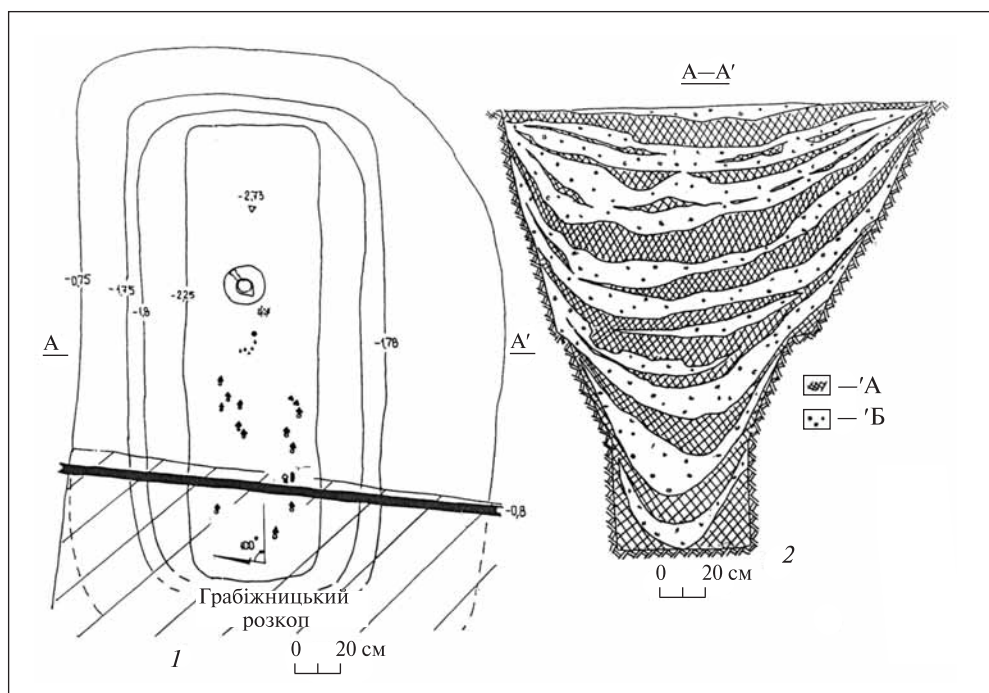

Рис. 2. Поховання 472: 1 — план; 2 — профіль могили (А — темно-сірий супісок; Б — світло-жовтий пісок з домішкою світло-сірого супіску)

внення її складалося з шарів темно-сірого супіску, що чергувалися поміж собою (рис. 2, 2), і суміші світло-жовтого материкового піску з незначними домішками темно- і світло-сірого супіску. Потужність шарів від 0,50 до 20,0 см. Спостерігалось прогинання шарів у напрямку дна могили. Біля дна шар темно-сірого ґрунту розташовувався вздовж бортів могили, центральна ж частина ями вздовж була заповнена шаром світло-жовтого піску з незначною домішкою світло-сірого супіску. В заповненні могили, що складалося переважно з темно-сірого супіску, знайдені фрагмент стінки салтівського кухонного горщика та фрагмент стінки ранньосередньовічної амфори (рис. 3, 1, 2). Стратиграфія заповнення могили не вказує на сліди навмисного проникнення до неї в давнину.

Стіни могили були скошені до дна. На глибині 1,75—1,78 м від сучасної поверхні вздовж стін ями простежені заплечики завширшки 0,06—0,12 м. Від рівня розташування заплечиків і до глибини 2,25 м стіни могили так само були скошені до дна. На глибині 2,25 м вони переходили в поховальну камеру з вертикальними стінами. В плані вона мала форму прямокутника з заокругленими кутами розміром 2,04 × 0,58 м. Дно на глибині 2,73 м від сучасної поверхні.

Решток кістяка людини не зафіксовано (рис. 2, 1), що пов'язано з гідрологічною ситуацією на території могильника (Аксенов 2006,

с. 59—60). Поховальний інвентар представлений: за 0,64 м від східної стіни ями, майже в центрі, стояв столовий глек, розвернутий носиком-зливом у південно-західний кут могили (рис. 3, 9); на захід від нього зафіксовано дерев'яний тлін, серед якого були фрагменти металевої оббивки вінець дерев'яної посудини (рис. 3, 3, 4); на відстані 0,12 м на захід від глека знайдена золота імітація візантійської монети з пробитим отвором для підвішування (рис. 4); поряд з нею зафіксовано кілька людських зубів дуже поганої збереженості, а на захід від них, уздовж обох бокових стін ями, на відстані 0,15—0,20 м (північна стіна) та 0,07—0,10 м (південна стіна), були розкидані металеві деталі від паска (15 екз.). Набір складався з пряжки (рис. 3, 5), наконечника паска (рис. 3, 8) і 13 бляшок — двох серцеподібної форми (рис. 3, 6) та одинадцяти з рухомих кільцем у нижній частині щитка (рис. 3, 7). Наконечник паска та пряжка розташовувалися поряд, за 1,56—1,57 м від східної та 0,13—0,16 м від південної стін могили. За 0,08 м на захід від них лежав залізний черешковий ніж (розсипався при вийманні), спрямований вістрям до західного краю могили.

Інвентар поховання 472 нечисленний, проте дуже показовий.

Глек має кулястий тулуб, високе горло та відігнуті вінця з коротким носиком-зливом (рис. 3, 9) і еліпсоподібну в перетині ручку. Зовнішня поверхня сірого, місцями світло-бурого

кольору, заглажена у вертикальному напрямі. Перехід тулуба до горла прикрашений рельєфним орнаментом у вигляді широкої смуги з трьох гранованих горизонтальних пружків. Посередині тулуба проходить горизонтальна канелюра. Висота глека 24,5 см, максимальний діаметр тулуба 20,5 см, дещо — 13,5 см. Глек має численні аналогії, поширені в салтівських старожитностях басейну Сіверського Дінця (Аксенов 1999, рис. 8, 6; Хоружая 2009, рис. 14, 1, 6).

Пряжка від паска — срібна, лита, трикутно-рамчата з язичком на шарнірному з'єднанні та щитком п'ятикутної форми (рис. 3, 5). Поле щитка прикрашене рослинним орнаментом з трьох квіток лотоса, розташованих послідовно від рамки до кінчика щитка. На зворотному боці щитка за допомогою шпеника прикріплена тонка неорнаментована пластина п'ятикутної форми. Висота пряжки 4,1 см, ширина рамки 2,1 см, щитка — 1,5 см. Подібні пряжки знайдені в катакомбах 23 і 143 Дмитрівського могильника (Плетнева 1989, рис. 86), у катакомбі 4 (розкопки 1948 р.) Верхньо-Салтівського могильника (Семенов-Зусер 1948, с. 38), у катакомбі 55 Верхньо-Салтівського могильника IV (Аксенов 2000, табл. XVI, 16), у похованнях 166 могильника Червона Гусарівка (Михеев 1998) і 252 та 273 могильника Суха Гомольша (Аксенов, Михеев 2006, рис. 65, 1; 69, 39).

Бляшки (2 екз.) — срібні, литі, серцеподібної форми (рис. 3, 6). Їхнє тло прикрашене зображенням квітки лотоса з двома парами нижніх пелюсток і центральною трипелюстковою квіткою на довгій трикутній стеблині. На зворотному боці — три шпеника для прикріплення до м'якої основи. Висота бляшок 1,5 см, ширина — 1,4 см. Бляшки цього типу знайдені в катакомбах 21, 55, 72 і 119 Дмитрівського могильника (Плетнева 1989, рис. 85; 86; 88), у похованні 52 Нетайлівського некрополя (Пархоменко 1983, рис. 7, 5), похованні 166 могильника Червона Гусарівка (Михеев 1998). Штамповані бляшки, подібні до знайдених у похованні 472, виявлені в катакомбі 12 Старо-Салтівського могильника (Аксенов 1999, рис. 2, 17).

Бляшки (11 екз.) — срібні, литі, фігурні з масивною петелькою в нижній частині щитка, в яку вставлене рухоме кільце (рис. 3, 7). Поле щитка прикрашене зображенням квітки лотоса з двома парами нижніх пелюсток і центральною трипелюстковою квіткою на довгій трикутній стеблині. На зовнішньому нижньому краї рухомого кільця знаходиться невелич-

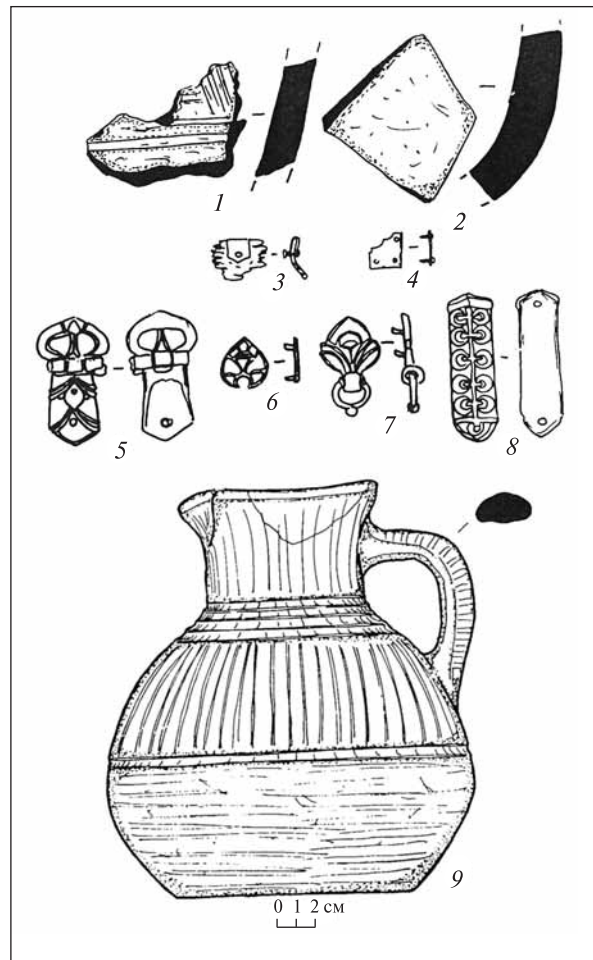

Рис. 3. Інвентар поховання 472: 1, 2 — фрагменти кераміки з заповнення могили; 3, 4 — окуття вінець дерев'яної посудини; 5 — пряжка до паска; 6, 7 — бляшки від паска; 8 — наконечник паска; 9 — глек (1, 2, 9 — глина, 3—8 — срібло)

кий виступ кулястої форми. Загальна висота бляшок 3,2 см, щитка — 2,3 см, ширина щитка 1,8 см, діаметр рухомого кільця 1,1 см. Литі бляшки цього типу походять з катакомб 72, 108, 155 і 157 Дмитрівського могильника (Плетнева 1989, рис. 87, 88), катакомбі 108 Маяцького некрополя (Флеров 1993, с. 131, рис. 54, 2), з поховань 52, 171, 216 і 221 Нетайлівського могильника (Пархоменко 1983, рис. 7, 10) і 166 некрополя Червона Гусарівка (Михеев 1998). Кулястий виступ у нижній частині рухомого кільця є на бляшках з катакомбі 155 Дмитрівського некрополя (Плетнева 1989, рис. 87) і поховання 166 могильника Червона Гусарівка (Михеев 1998).

Наконечник паска срібний, литий, має вигляд продовгуватої пластини (рис. 3, 8). З одного кінця пластина закінчується фігурним гладеньким пружком, з протилежного — заокруглена. Зовні наконечник прикрашений

Рис. 4. Імітація золотого візантійського соліда Лева III

рослинним орнаментом у вигляді довгої стеблини по центру, від якої в боки відходять п'ять пар квіток лотоса овальної форми. Закінчується стеблина також квіткою лотоса такої само форми. На зворотному боці наконечника — тонка неорнаментована пластина, що повторює його форму. Вона прикріплена до наконечника двома шпениками на верхньому й нижньому кінцях). Висота виробу 4,7 см, ширина — 1,3 см. Наконечник паска з подібним орнаментом походить з поховання 54 Нетайлівського могильника (Пархоменко 1983, рис. 7, 8).

У цілому орнамент і його окремі елементи, репрезентовані на бляшках, щитку пряжки та наконечнику паска з поховання 472, відповідають ознакам орнаментальної групи I, виділеної Н.О. Фоянковою (Фоянкова 1986, с. 39, рис. 1, 4). Дослідниця вважає, що ця група ознак характеризує початковий етап застосування салтівськими майстрами «лотосоподібного» орнаменту на виробках і датує цей період кінцем VIII — початком IX ст. (Фоянкова 1986, с. 41, 45). На думку О.В. Комара, пряжки, бляшки та наконечники від паска, подібні типологічно та за орнаментальними мотивами до елементів гарнітури з поховання 472 Нетайлівського могильника, характерні для хронологічного горизонту I/II і II салтівських старожитностей, котрі датуються 780—800 рр. (горизонт I/II) і 790 — початком IX ст. (горизонт II) (Комар 1999, с. 130, табл. 4; с. 132). На те, що знайдені в похованні 472 бляшки відносяться до початкового етапу освоєння салтівцями «лотосоподібного» орнаменту (кінець VIII — початок IX ст.), на нашу думку, свідчить їхній більший розмір на тлі аналогічних салтівських бляшок, що датуються IX — першою половиною X ст. Якщо розмір «класичних» салтівських серцеподібних бляшок становить у середньому 1,2 × 1,2—1,4 см, то аналогічні бляшки з поховання 472 сягають 1,5 × 1,4 см. Висота бляшок з рухомим кільцем звідси дорівнює 3,2 см, тоді

як цей показник у «класичних» салтівських аналогічних бляшок не більший за 2,7 см. За розмірами бляшки на пасок із дослідженого поховання займають проміжну позицію між бляшками ранньосалтівського хронологічного горизонту Столбіще—Старокорсунська (740—790 рр.) та власне «класичними» салтівськими бляшками IX — першої половини X ст. (Комар 1999, с. 125—128, табл. 3, 1—64, 70—72, 125—127). На нашу думку, ознакою належності до ранньої групи салтівських старожитностей на бляшках з рухомим кільцем з поховання 472 є наявність кулястого виступу на нижньому краї кільця. Саме так оформлені рухомі кільця бляшок від паска з катакомби 155 Дмитрівського могильника, що датується другою половиною VIII ст. (Плетнева 1989, рис. 87).

Таким чином, поховання 472 за прикрасами паска слід датувати останньою чвертю VIII ст. Не перечить, на наш погляд, такому датуванню дослідженого поховання і знайдена в ньому золота монета, перетворена на підвіску.

Монета золота, діаметр 2,1—2,2 см (рис. 4). Аверс: бюст імператора анфас. На голові — діадема з хрестом; одягнений він у дівітісій, застебнутий на правому плечі фібулою з трьома перлинними підвісками. У правій руці імператор тримає сферу, котру вінчає хрест. По колу погано вцілілий напис латиною?: ...V—...N(?)OIV.... Реверс: таке саме зображення бюста імператора анфас. По колу погано вцілілий напис латиною?: ...PI...V — Ч...VЧU. За визначенням В.В. Гурульової¹, монета є імітацією соліда Лева III (717—741) класу III (чекан 732—741 рр.), за Ф. Грінсоном. Обидві сторони монети імітують лицьовий бік соліда Лева III. Легенду на монеті розібрати практично неможливо — це просто набір літер.

Новітні дослідження показують, що надходження візантійської золотої монети до Хозарії припиняється після 757—760 рр. (Круглов 2002, с. 90). У 759/760 р. був укладений шлюбний союз арабського намісника Східного Закавказзя Йазіда ас-Саламі з донькою хозарського кагана Хатун (Артамонов 1962, с. 241—242), що призвело до політичного розриву між каганатом і Візантією. З відновленням війни з халіфатом у 764 р. хозаро-візантійські відносини вже не відновилися. Хозари, витиснені з Західного Закавказзя, вже не були зацікавлені у збереженні союзу з Візантією. Саме відтоді розпочинається інтенсивне надходження до Хозарії та Східної Європи (через територію каганату) арабської

¹ Висловлюю щире подяку В.В. Гурульовій за співпрацю.

срібної монети (Комар 1999, с. 132). Цінність та рідкість візантійської золотої монети на території Хозарії призвели до того, що в степових поховальних комплексах другої половини VIII ст. трапляються або дуже потерті (Баранівка 13), або дефектні (Чистякове, поховання 249 Нетайлівського могильника) екземпляри. З цим же періодом пов'язане випадіння золотих солідів Лева III і Костянтина V (Планерське, Нетайлівський некрополь, поховання 164 Б і 249, Таманське) та імітацій візантійських монет (Валовий, 31/2, Дмитрівський катакомбний могильник, Мощева Балка, Старо-Салтівський катакомбний могильник, Чуфут-Кале) (Круглов 2002, с. 91). Таким чином, імітація соліда Лева III з поховання 472 є своєрідним відображенням кінця територіально-хронологічної групи 3В (за Є.В. Кругловим) обігу золотої візантійської монети на теренах Східної Європи. Тож імітація візантійської золотої монети з поховання 472 вказує, що воно було здійснене в межах другої половини VIII ст., найвіро-

гідніше, у 780—800 рр., і відноситься до хронологічного горизонту I/II (за О.В. Комаром: 1999, с. 132). Інші нетайлівські поховання з золотими візантійськими монетами — 164 Б (солід Костянтина V 751—757 рр.) і 249 (половинка соліда Костянтина V 751—757 рр.) — відносяться до фази 2 ранньосалтівського горизонту (164 Б) і до фази 3 та горизонту I/II (249) і датуються 760—770 та 770—790 рр., відповідно (Комар 2009, с. 307).

Наявність у одному поховальному комплексі, з одного боку, речей, характерних для ранньосалтівського хронологічного горизонту (імітація золотого соліда Лева III), а, з іншого — таких, що відображають становлення «класичної» салтівської матеріальної культури (срібні прикраси паска, глек), вказують на своєрідний, перехідний, характер поховального комплексу 472 і належність його до групи ранніх поховань Нетайлівського могильника (132, 134, 139, 164 Б, 215, 249—250, 267, 380 і 413), що датуються другою половиною VIII ст.

- Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник // *Vita Antiqua*. — 1999. — № 2. — С. 137—149.
- Аксенов В.С. Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского IV катакомбного могильника в 2000 г. // Архив ХИМ. — 2000.
- Аксенов В.С. Погребальный обряд Нетайловского могильника (VIII—IX вв.) // *РА*. — 2006. — № 2. — С. 51—63.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Исследования Нетайловского могильника в 2002—2004 гг. экспедицией Международного Соломонова университета // *Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, археологія, краєзнавство*. — Харків, 2005. — С. 134—156.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Могильник Сухая Гомольша // *Хазарский альманах*. — 2006. — Т. 6.
- Аксенов В.С., Хоружая М.В. Новые раннесредневековые захоронения Нетайловского могильника (раскопки 2002—2004 гг.) // *Хазарский альманах*. — 2005. — Т. 4. — С. 199—215.
- Артамонов М.И. История хазар. — М., 1962.
- Безуглов С.И., Науменко С.А. Новые находки византийских и иранских импортов в степях Подонья // *Донская археология*. — 1999. — № 1. — С. 35—43.
- Березовец Д.Т. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959—1960 гг. // *КСИА*. — 1962. — 12. — С. 18—22.
- Жиронкина О.Ю., Цитковская Ю.И. Новые данные о погребальном обряде Нетайловского могильника // *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* — Самара, 1996. — С. 353—368.
- Жиронкина О.Ю., Цитковская Ю.И. Несколько интерпретационных стереотипов в свете стратиграфических и иных наблюдений на Нетайловском могильнике // *Древности 2004*. — Харьков, 2004. — С. 205—224.
- Иванов А.А. Раннесредневековые подкурганые кочевнические захоронения второй половины VII — первой половины IX вв. Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Волгоград, 2000.
- Иченская О.В. Особенности погребального обряда и датировка некоторых участков Салтовского могильника // *Вопросы хронологии и периодизации памятников Украины*. — К., 1983. — С. 140—148.
- Колода В.В., Крыганов А.В. Исследования 2004 г. на Нетайловском могильнике // *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.* — Запоріжжя, 2005. — С. 173—175.
- Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы // *Vita Antiqua*. — 1999. — № 2. — С. 111—136.
- Комар А.В. К вопросу о процедуре обряда «обезвреживания покойников» в Нетайловском могильнике // *Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южно-русских степей в эпоху раннего средневековья*. — Воронеж, 2008. — С. 45—46.

- Комар А.В. Курганы VIII в. у села Астахово // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2009. — Т. 7. — С. 295—314.
- Крыганов А.В. Нетайловский могильник // Археологічні дослідження на Україні 1992 року. — К., 1993. — С. 93—94.
- Крыганов А.В. Раскопки в Харьковской области Нетайловского и Пескирадьковского могильников салтовской культуры // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. — Луцьк, 1993а. — С. 54—56.
- Крыганов А.В. Отчет об археологических раскопках Нетайловского могильника в 1998 г. // Архив Музея археологии и этнографии Слободской Украины. — 1998.
- Крыганов А.В., Чернигова Н.В. Новое исследование Нетайловского могильника салтовской культуры // Вестник ХГУ. — 1993. — 374. — С. 35—42.
- Круглов В.Е. Некоторые проблемы анализа особенностей обращения византийских монет VI—VIII вв. в восточно-европейских степях // Хазарский альманах. — 2002. — Т. 1. — С. 79—93.
- Михеев В.К. Отчет о раскопках могильника салтовской культуры в с. Червоня Гусаровка Балаклейского района Харьковской области в 1997 г. // Архив Музея археологии и этнографии Слободской Украины. — 1998.
- Пархоменко О.В. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII—IX ст. // Археологія. — 1983. — 43. — С. 75—87.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Семенов-Зусер С.А. Отчет о раскопках катакомбного могильника у с. Верхний Салтов в 1948 г. // Архив Музея археологии и этнографии Слободской Украины. — 1948.
- Флеров В.С. Погребальные обряды на севере Хазарии (Маяцкий могильник). — Волгоград, 1993.
- Фонякова Н.А. Лотос в растительном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой культуры VIII—IX вв. // СА. — 1986. — № 3. — С. 36—47.
- Хоружая М.В. Катакомбные захоронения главного Верхне-Салтовского могильника (раскопки 1984 г.) // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2009. — Т. 7. — С. 259—294.

Надійшла 15.04.2010

В.С. Аксенов

ПОГРЕБЕНИЕ 472 НЕТАЙЛОВСКОГО МОГИЛЬНИКА САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Представлены материалы погребения 472 Нетайловского могильника салтовской культуры (Волчанский р-н Харьковской обл.). Погребальный инвентарь захоронения, представленный серебряными элементами поясной гарнитуры (пряжка, 13 поясных бляшек, наконечник пояса) и имитацией золотого византийского солида Льва III, чеканенного в 732—741 гг., дает представление о начальном сложении материальной культуры салтовского населения в бассейне Северского Донца. За составом инвентаря погребение следует датировать последней четвертью VIII в., вероятно, 770—790 гг.

V.S. Akhunov

BURIAL 472 AT NETAYLIVSKYI BURIAL GROUND OF SALTIVSKA CULTURE

Materials of burial 472 at Netaylivskiy burial ground of Saltivska culture are presented (Vovchansk Region of Kharkiv Oblast). Funeral inventory of the tomb is represented by silver elements of belt set (a buckle, 13 belt plates, and a belt ending) and by an imitation of golden Byzantical solidus of Leo III minted from 732 to 741. The inventory gives an idea of an initial development of material culture of Saltivska culture population inhabiting the basin of the Siverskyi Donets River. According to the composition of inventory the burial should be dated by the last quarter of the 8th c., apparently by the period from 770 to 790.

«СКАРБ» ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ ЗНАРЯДЬ З ПОЛТАВЩИНИ

Публікується «скарб» знарядь, виявлений 2004 р. неподалік с. Старий Калкаєв на Полтавщині, який можна датувати давньоруським часом.

К л ю ч о в і с л о в а: Лівобережжя Дніпра, давньоруський час, «скарб», наральник, серп, рільництво.

Умови знахідки. Весною 2004 р. на околиці с. Старий Калкаєв Оржицького р-ну Полтавської обл. знайдено «скарб» землеробських знарядь. Він виявлений на дюнному підвищенні в заплаві лівого берега р. Сула (рис. 1), а саме в південно-східній частині села, на північ від цвинтаря за таких обставин. У піщаному кар'єрі місцевий мешканець О. Ломакін помітив заглиблення з конічними стінками завширшки 30,0 см, орієнтоване по осі північ—південь. На дні, на глибині 0,6 м від денної поверхні, був «скарб», що складався з поламаного навпіл наральника та серпа (Білоусько, Супруненко, Мироненко 2004, с. 190). Серп знаходився між двома половинами наральника (рис. 2). У заповненні заглиблення виявлені дрібні маловиразні фрагменти кружального давньоруського посуду.

Місце знахідки «скарбу» лежить за 1,5 км на південний схід від відомого давньоруського городища, що знаходиться в центральній частині с. Тарасівка того ж району і області й ототожнюється з давньоруським літописним «містом» Горошин (Моргунов 1996, с. 105).

Опис знахідки. Серп відноситься до знарядь з черешковим типом кріплення, поставленим під кутом до початку дуги леза. Кінець вістря дещо потовщений, що додавало міцності виробу. Загальна довжина серпа 37,6 см, черешка — 11,2 см, леза — 27,0 см, дуги леза — 36,3 см, відстань від початку леза до його максимальної висоти 8,7 см, максимальна висота вигину леза 9,5 см, ширина леза 1,5—3,0 см. Цікаво, що кінець черешка був загнутий (рис. 3, 1). Отже, серп має пропорції, що максимально наближають його до знарядь сучасного типу.

Загалом серпи з черешком, поставленим під кутом до початку дуги леза, відомі від початку I тис., але вироби аналогічних пропорцій з'явилися в останній його чверті. Для території України цей період цілком можна вважати часом виникнення такого знаряддя шляхом емпі-

ричного добору землеробом оптимальних форми леза і типу кріплення. Це підтверджують численні знахідки серпів такого типу і їх широка географія. Аналогічні серпи добре відомі з таких волинцевсько-роменських пам'яток, як Битиця, Обмачів, Веселе, Новотроїцьке (добірку та посилання на джерела див.: Горбаненко 2007), а також із синхронних їм матеріалів із суміжних територій Правобережжя (добірку та посилання на джерела див.: Михайлина 2007) й ареалу розповсюдження носіїв салтівської культури (добірку та посилання на джерела див.: Михеев 1985). Археологічні джерела свідчать, що, остаточно сформувавшись у VIII—X ст., ця досконала форма стала єдиною за часів Київської Русі.

Отже, така форма серпа могла бути притаманна і для останньої чверті I тис. (але не раніше), і для періоду Київської Русі.

Наральник зі «скарбу», за класифікацією Ю.О. Краснова (Краснов 1987), відноситься до типу I B 2. Він має незізмнену втулку та незначну асиметрію плечиків. Загальна довжина 36,4 см, довжина леза 25,3 см, втулки — 11,1 см, ширина робочої частини 18,3 см, втулки — 13,6 см (рис. 3, 2).

Аналогії наральникам такого типу добре відомі з волинцевсько-роменських пам'яток. Схожі наральники типу I B 2, іноді зі слабо вираженою асиметрією, походять з пам'ятки поблизу с. Волинцеве, Битиці, Новотроїцького, Водяного та ін. (добірку та посилання на джерела див.: Горбаненко 2007). Такі само форми є і в синхронних волинцевсько-роменським матеріалах правобережних слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. (добірку та посилання на джерела див.: Михайлина 2007), а також в ареалі розповсюдження салтівської культури (добірку та посилання на джерела див.: Михеев 1985).

Перші наральники на території України з'явилися на початку I тис. і продовжували побутовувати в його другій—третьій чвертях. Але наральники типу I B 2 широко розповсюджуються лише наприкінці I — початку II тис. Такими формами

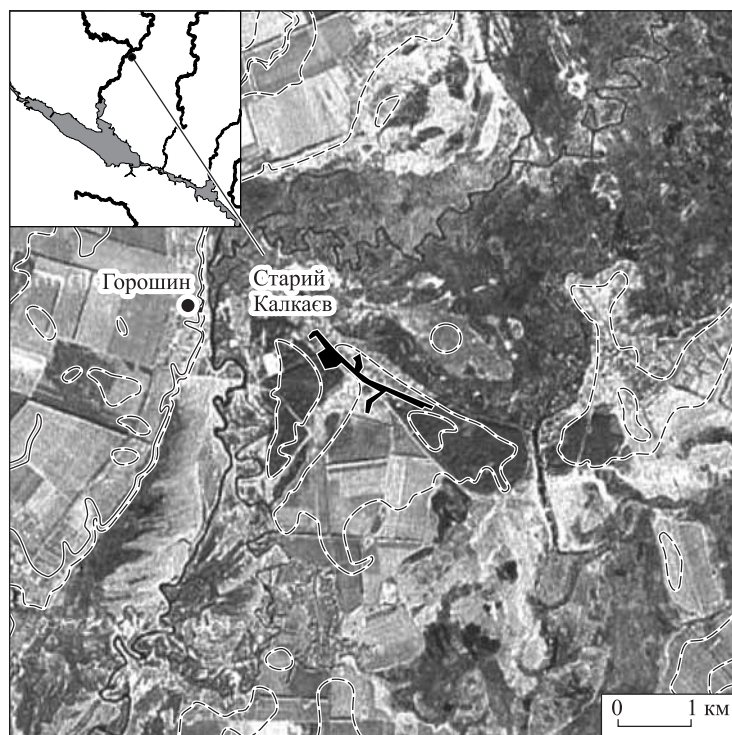

Рис. 1. Місце знахідки «скарбу» землеробських знарядь, вигляд з космосу (<http://www.wikimapia.org/>), суцільні ізолінії (100 м над рівнем моря) проведені через 20 м (за: Карта України)

користувалися на Лівобережжі Дніпра від кінця I тис. впродовж існування Київської Русі. Варто лише зауважити, що розміри волинцево-роменських наральників поступаються знайденому поблизу с. Старий Калкаєв. Окрім того, розвиток наральників типу I B 2 призвів до збільшення їхніх розмірів за збереження пропорцій. Отже, за цими показниками наральник має бути датований давньоруським часом.

Інтерпретація «скарбу». Втулка наральника розімкнена, що вказує на спосіб його кріплення на знарядді. Нральник з такою втулкою можна було застосувати лише на ралі з полозом, тоді залізний наконечник займав горизонтальне положення. Отже, його можна було використовувати на кривоградильному ралі з горизонтально поставленим ральником або знарядді плужного типу — кривоградильному ралі з так само поставленим ральником, череслом і відвальною дошкою (Горбаненко 2007, с. 43—44).

Зважаючи на те, що наральник знайдений в окремому комплексі, найімовірніше, спеціально закопаному в давнину, важко припустити, що чересло не поклали випадково. Отже, слід зупинитися на варіанті використання наральника на ралі з поставленим горизонтально ральником без чересла (рис. 4, I).

На підтвердження цього наведемо кілька прикладів знахідок скарбів землеробських зна-

рядь. Один з них знайдений у Глухові, і до нього входили наральник і чересло (Приймак 1990), інший — на городищі Мохнач. Тут під насипом валу, датованого X — початком XI ст. і інтерпретованого як вал роменського городища, виявлена унікальна знахідка лемеша і двох чересел. Автор розкопок, В.В. Колода, пов'язує цю групу речей і сусідню з місцем її знахідки пропечену глиняну площадку в один комплекс. Єдину аналогію дослідник вбачає в Плутарха, в розділі «Про Ромула», де описане оборювання меж майбутнього міста плугом з подальшим закопуванням його. Отже, В.В. Колода інтерпретував комплекс як обряд закладної жертви перед будівництвом нової (слов'яно-роменської) оборонної лінії в середині X ст., а характер предметів — як такий, що відповідає основному напрямку господарської діяльності нових поселенців (Колода 2002).

В обох описаних випадках у скарбах було чересло, що, без сумніву, вказує на використання наконечників на орні знаряддя разом із плужними ножами. У нашому ж випадку чересла не було, і це підтверджує, що наральник з околиць Старого Калкаєва використовували не на знарядді плужного типу, а на ралі. Додамо, що на Лівобережжі Дніпра відомо чимало пам'яток, де знайдені наральники і окремо, і з череслами.

Отже, зважаючи на те, що давнє населення, безперечно, знало і користувалося різними ти-

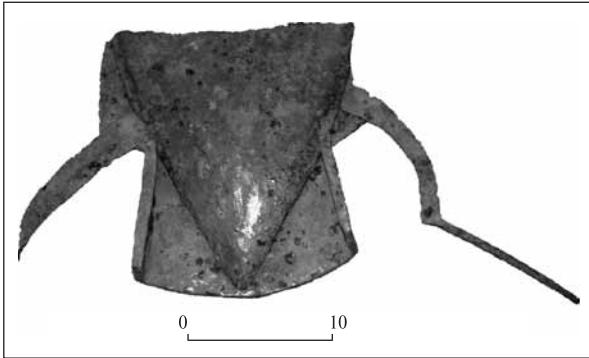

Рис. 2. Старий Калкаєв. «Скарб» землеробських знарядь. Фото

пами орних знарядь (у цьому разі — ралом з полозом, укріпленим залізним наконечником, і знаряддям плужного типу з череслом), слід наголосити, що в тих природних умовах в знаряддях плужного типу не було потреби. Скарб виявлений у заплаві Сули (рис. 1), де родючість ділянок залежить від розливів річки, а, отже, не потребує заходів для штучної її підтримки (приміром, через внесення добрив тощо). Окрім того, ґрунти на таких ділянках досить легкі для оранки, і на них можна використовувати найпримітивніші знаряддя для обробки ґрунту. Цим цілком можна пояснити відсутність у «скарбі» плужного ножа. Отже, маємо чи не перше достовірне свідчення того, що: 1) заплавні землі були в користуванні для землеробських потреб принаймні за слов'яно-руського часу; 2) на таких ділянках застосовували не найскладніші знаряддя для обробки ґрунту.

Привертає увагу ще один факт. Наральник виявлений у фрагментованому стані. Це не перша знахідка зламаних наконечників. Однак наральники, що походять з пам'яток другої чверті I тис. (Брайчевський 1964, с. 33; Максимов, Терпиловський 1978), ймовірно, належали до вузьколопатевих. Як небезпідставно вважають дослідники, їх використовували на прямогрядильних ралах з ральником, поставленим під кутом 45° (Брайчевський 1964, с. 33). У такому положенні максимальне навантаження повинно припадати на умовну лінію поєднання робочої частини наральника з втулкою. Тож не дивно, що наконечник ламався саме по цій лінії. Але широколопатеві наральники типу I В 2 в такому положенні використовувати було непродуктивно і незручно — адже наконечник із незімкненою втулкою не міг триматися в такому положенні. Отже, наральник був зламаний навмисно перед тим, як його поклали до «скарбу».

Серп зі «скарбу», окрім деяких цікавих конструктивних особливостей, додатково інфор-

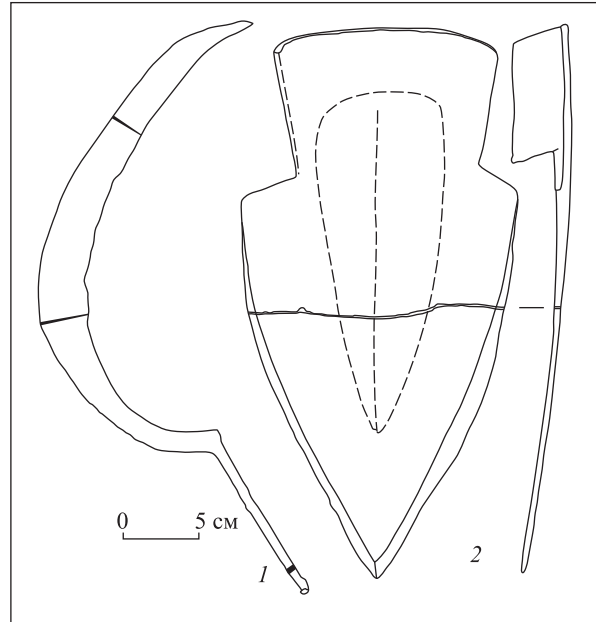

Рис. 3. Графічне зображення речей зі «скарбу»: 1 — серп, 2 — наральник

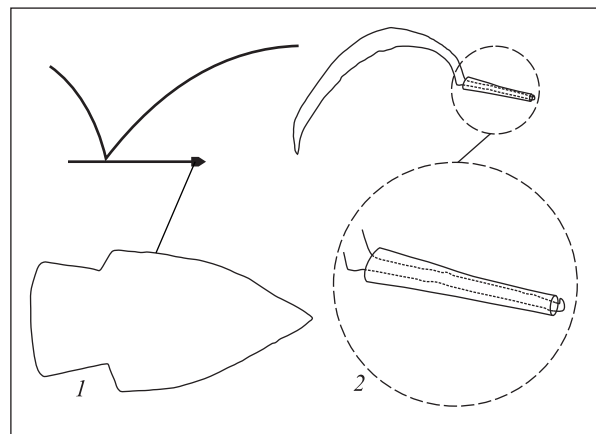

Рис. 4. Графічна реконструкція знарядь: 1 — рало, 2 — серп

мації щодо хронології практично не несе. Однак звернемо увагу на те, що на кінці черешка був невеликий гачок, який, очевидно, був утворений після насадки руків'я на черешок — його кінчик з протилежного боку загнули для кращої фіксації знаряддя (рис. 4, 2).

Знахідка «скарбу» землеробських знарядь поблизу літописного «міста» Горошин вказує на освоєння за давньоруського часу лівого берега Сули для господарських потреб. Цікаво, коли міг бути захований «скарб». Появі «міста» Горошин передував складний процес освоєння давньоруською людністю нижньої течії Сули. Наприкінці X — початку XI ст. тут існувало відкрите поселення, що розкинулося за «змійовим» валом, який проходив правим корінним

берегом Сули. Роль того поселення, як і інших, полягала в перекриванні можливих шляхів кочівників до внутрішніх районів Русі. І тільки в другій половині XI ст. тут з'явилися укріплені городища, серед яких і Горошин (Моргунов 1998, с. 35, 54).

Отже, для XI ст. навряд чи можна говорити про освоєння мешканцями Горошина заплави

лівого берега Сули. Найвірогідніше, це могло статися на початку XII ст., коли вдалі походи руських князів у Степ і створення лінії оборони на нижній Сулі перемістили основні шляхи нападів кочівників на середню, а потім і верхню течію цієї річки, що створило сприятливі умови для тривалого господарського освоєння її лівого берега. Це й ілюструє описаний «скарб».

Білоусько О.А., Супруненко О.Б., МIRONENKO К.М. Середньовічна історія Полтавщини (V — перша половина XVI століття): Підручник для 7 класу загальноосвітньої школи. — Полтава, 2004.

Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності. — К., 1964.

Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007.

Карта Украины // <http://ukrmap.org.ua/Ukraine.htm>

Колода В.В. Мохначанская находка: клад или закладная жертва? // Клады: состав, хронология, интерпретация. Мат-лы тематич. науч. конф. — СПб., 2002. — С. 112—116.

Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.

Максимов Е.В., Терпиловский Р.В. Поселение киевского типа близ Чернигова // Проблемы этногенеза славян. — К., 1978. — С. 91—107.

Михайлина Л.П. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами — К., 2007.

Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.

Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996.

Моргунов Ю.Ю. Посульская граница: этапы формирования и развития. — Курск, 1998.

Приймак В.В. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 69—72.

<http://www.wikimapia.org/>

Надійшла 16.06.2009

К.Н. МIRONENKO, С.А. Горбаненко

«КЛАД» ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИХ ОРУДИЙ С ПОЛТАВЩИНЫ

Представлен «клад» земледельческих орудий из околос. Старый Калкаев Полтавской обл. (р. Сула), случайно обнаруженный весной 2004 г. Он состоял из серпа и поломанного наральника. Черешковый серп имеет обычные формы и пропорции, максимально приближающие его к орудиям для уборки урожая современного типа. Серпы с таким типом крепления известны с начала I тыс., но аналогичные пропорции более характерны, начиная с последней его четверти. Наральник, по классификации Ю.А. Краснова, относится к типу I B 2. Он имеет несомкнутую втулку и незначительную асимметрию. Такой наконечник (без чересла) можно было использовать на кривогибильном рале с ральником, поставленном горизонтально. Аналогии ему в большом количестве и на значительных территориях известны, начиная с последней четверти I тыс. Оба предмета достаточно характерны для периода с VIII в. и до Киевской Руси включительно. Учитывая общую тенденцию заселения региона, а также форму и пропорции наральника (несколько большие, чем во времена до Киевской Руси), «клад» можно датировать древнерусским временем.

К.М. Myronenko, S.A. Horbanenko

«HOARD» OF AGRICULTURAL TOOLS FROM POLTAVA REGION

Represented is a «hoard» of agricultural tools from the outskirts of Staryi Kalkayiv village of Poltava Oblast (the Sula River) accidentally found in spring 2004. It contained a sickle and a damaged ard tip. A haft sickle is of typical form and proportions which ultimately make it close to tools for harvesting of a contemporary type. Sickles with such type of bonding are known since the beginning of the 1st millennium, but similar proportions are more typical since the last quarter of the millennium. According to the classification by Yu.A. Krasnov, the ard tip belongs to I B 2 type. It has an unclosed hub and insignificant asymmetry. Such tip (without a coulter) could be used in an ard with horizontally fixed ploughshare. Its analogies are numerous and known at wide territories since the last quarter of the 1st millennium. Both items are quite peculiar for the period since the 8th c. to the Kyiv Rus period. Taking into consideration a general tendency of settling the region and the form and proportions of an ard-tip (some larger than in the period before Kyiv Rus), the «hoard» can be dated by the Ancient Rus period.

В.А. Ромашко

З ПРИВОДУ ПРИЗНАЧЕННЯ ТАК ЗВАНИХ «КІШОК»

Розглядається один із варіантів призначення рідкісних для зрубної культури знарядь із кістки, так званих «кішок».

К л ю ч о в і с л о в а: доба бронзи, зрубна культура, знаряддя, функція, кістка.

Матеріальний комплекс поселення Богуслав 1 у Середньому Присамар'ї, на якому виділено два культурно-хронологічні горизонти — зрубний (БМЗК) та зрубно-білозерський (ЗБК), містить значну кількість виробів з кістки, зокрема такі, що трапляються в пам'ятках пізнього бронзового віку Східної Європи дуже рідко. Тут ітиметься про знаряддя, яке в археологічній літературі традиційно називають чотиризубою «кішкою» (Качалова 1974, с. 9). На нього звернув нашу увагу О.П. Журавльов, який виявив артефакт у 2001 р., опрацьовуючи остеологічну колекцію зі святилища 1, дослідженого в 1986—1987 рр. (Ромашко 1993). Враховуючи те, що виріб, як і всі кістки тварин з пам'ятки, був маркований, його належність до верхнього стратиграфічного шару святилища, репрезентованого матеріалами ЗБК, не викликає сумнівів.

Знаряддя виготовлене з лівої таранної кістки свійського бика. Підрізкою металевим ножом передньої і задньої частин верхнього та нижнього країв кістки сформовані чотири загнуті всередину шипи, один з яких був зламаний у давнину. В центральній частині виробу, поміж шипами, є трапецієподібний виступ. Сліди додаткового шліфування та лискування відсутні. Розміри виробу визначені природною величиною таранної кістки тварини, з якої виготовлене знаряддя. Довжина 4,6 см, товщина в центральній частині 2,9 см, ширина по верхньому краю 2,6 см, по нижньому — 2,8 см (рис. 1, 1).

Аналогії богуславському знаряддю відомі тільки в пам'ятках зрубної культури: на поселенні Лук'янівка (рис. 1, 2) в басейні р. Оскол (Старо-

Оскольський район... 1941, с. 168, рис. 41; Качалова 1974, с. 9, рис. 5, 9) і похованні 1 кургану 1 Ново-Орловського могильника (рис. 1, 3) (Васильєв, Кузьміна, Семенова 1985, с. 87, рис. 3, 15). Незважаючи на деякі відмінності, приміром, наявність на лук'янівській «кішці» насічок на боках центрального виступу і наскрізного отвору в центрі екземпляра з Ново-Орловського могильника, ці аналогії можна вважати за абсолютні. Для виготовлення всіх трьох знарядь використаний той самий матеріал, усі вони виконані в єдиній манері — мають центральний трапецієподібний виступ і чотири загнуті всередину шипи.

Формально-типологічна і функціонально-типологічна подібність цих виробів безсумнівна. На думку А.Д. Пряхіна, до цього типу знарядь також доцільно долучити уламок з котловану 20 Мосоловського поселення (Пряхин 1996, с. 111, рис. 70, 5). Але цей виріб виготовлений з іншої кістки тварини, не має трапецієподібного виступу в центральній частині, його шипи відведені назовні, а не всередину (рис. 1, 4). Реконструкція його у вигляді Н-подібного у фас і напівовального в перетині предмета розглядається А.Д. Пряхіним як одна з можливих.

Відомі три доволі гіпотетичні думки щодо функціонального призначення цієї групи знарядь.

Першу висловили автори довоєнних розкопок Лук'янівського поселення і Н.К. Качалова ще при термінологічному визначенні знаряддя, яке за наявністю шипів було назване «кішка» (Старо-Оскольський район... 1941, с. 168; Качалова 1974, с. 9), ймовірно, за аналогією з сучасними металевими пристроями, призначеними для закидання мотузки на скелю, дерево, паркан чи для витягання з води різноманітних предметів — відер, сіток тощо.

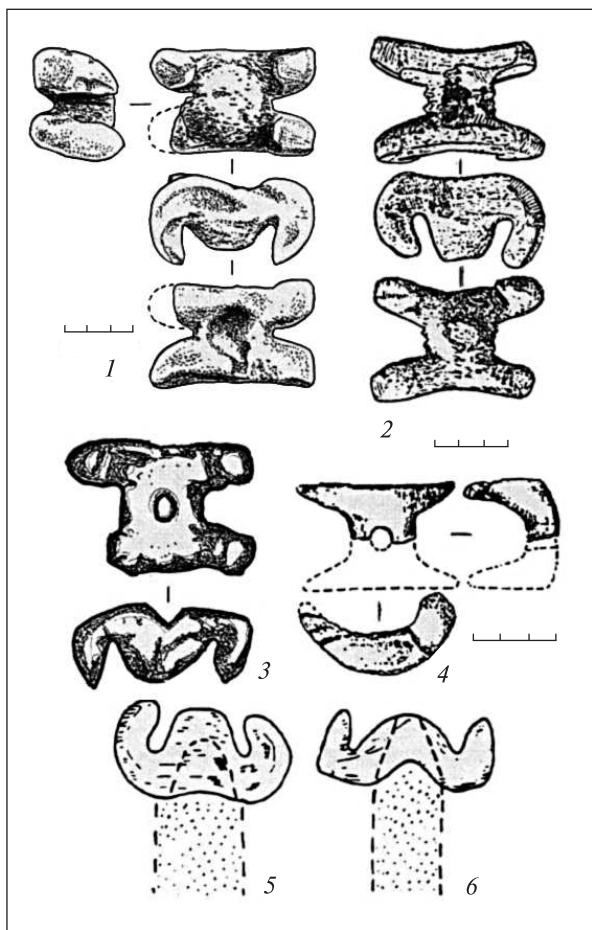

Рис. 1. Кістяні «кішки» з пам'яток пізнього бронзового віку: 1 — поселення Богуслав 1, святилище 1; 2 — поселення Лук'янівка (за: Качалова 1974); 3 — поховання 1 кургану 1 Ново-Орловського могильника (за: Васильев, Кузьмина, Семенова 1985); 4 — котлован 20 Мосоловського поселення (за: Пряхин 1996); 5, 6 — реконструкція «жезлів» за лук'янівською (5) і ново-орловською (6) «кішками» (за: Отрощенко 1993)

Натомість А.Д. Пряхін розглядає мосоловське, лук'янівське та новоорловське знаряддя як деталі зброї, призначеної для тренінгу коней (Пряхин 1996, с. 111). Однак здається, що ні лук'янівська, ні богуславська знахідки таким чином використовуватися не могли, оскільки не мають наскрізних отворів, які б дозволили з'єднати їх з вудилами, як це показано на світлинці вудил середини II тис. до н. е., наведеній В.Б. Ковалевською (Ковалевская 1977, с. 56), на яку посилається автор.

Нарешті В.В. Отрощенко вважає, що ці знаряддя були наконечниками «жезлів» (рис. 1, 5, 6), тобто інсигніями влади (Отрощенко 1993, с. 103, рис. 2; 2002). Сприймаючи таку інтерпретацію як один з можливих варіантів, зауважимо, що лук'янівський, а тим паче богуславський екземпляри надійно з'єднати з руків'ям «жезла» навряд чи можна. Запропонована до-

слідником реконструкція системи кріплення лук'янівського «наконечника» (Отрощенко 1993, рис. 2, 1) не була б така переконлива, якби зображувала реальну, а не схематичну форму перетину таранної кістки. Йдеться про те, що її внутрішня поверхня має ввігнуту форму, через що товщина виробу в центральній частині становить близько 1,0 см. Відповідно, глибина втулки, про яку пише автор, не могла бути більша за 0,5–0,8 см, що недостатньо для насадки на руків'я «жезла». Окрім того, всі відомі нам «кішки» виготовлені досить грубо. Вирізані ножем поверхні зазвичай додатково не зашліфовані і не заполіровані, тож не відповідають ні сучасним, ні давнім уявленням про парадні атрибути влади — «клейноди». На екземплярах із Лук'янівського та Мосоловського поселень відмічені сліди спрацьованості та зализкованості, що підтверджує їхнє використання як знарядь.

Таким чином, слід визнати, що призначення «кішок» лишається нез'ясованим або, як зауважує В.В. Отрощенко, загадковим.

У пошуках відповіді на це запитання автор безрезультатно переглянув значний масив видань, присвячених народним промислам, а також консультувався з представниками різних професій, зокрема художниками і майстрами традиційного декоративно-вжиткового мис-

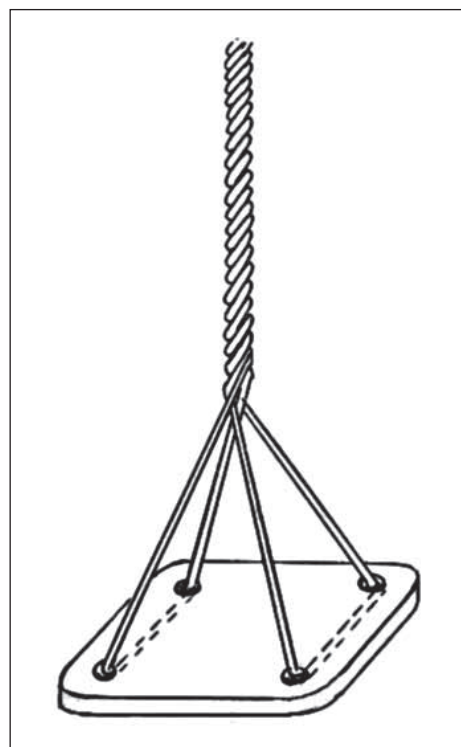

Рис. 2. Інструмент, який використовується в народних промислах для звивання шнурів та мотузок

тецтва. Зацікавленість викликали два запропонованих нами припущення.

Перше — «кішку» могли прикріплювати шипами догори до сволока приміщення або до жердини критого візка. На шипи накладали зашморги мотузок чи ременів, до яких підвішувалася дитяча колиска. До речі, привертає увагу те, що з трьох «кішок» дві зламані на шипах (рис. 1, 1, 3). Останнє свідчить, що головне навантаження при експлуатації знарядь припадало саме на шипи. Підвішена на петлях-зашморгах колиска полегшувала нагляд за дитиною, оскільки люльку можна було легко зняти і так само знову підвісити. Наявність у пам'ятках раннього бронзового віку Євразії моделей колисок і дитячих поховань, здійснених у плетених чи берестяних колисках (Соколова 1995; Ковалева 1998, с. 40—42, рис. 1, 2—4), дозволяє припустити, що їх використовували й зрубні племена.

Згідно другого припущення, «кішки» могли використовувати як інструмент для звивання мотузок або шнурів. Найпростіший пристрій, який використовується за цим призначенням і в наш час, являє собою прямокутну або квадратну дошку з чотирма наскрізними отворами по кутах (рис. 2). Звивання забезпечується наданням дошці обертового руху. Використання «кішок» таким чином цілком імовірне. В цьому випадку нитки із зашморгами на кінцях накидалися на шипи. Якщо погодитися з такою інтерпретацією, то ці знаряддя належали до інструментарію ремісників пізнього бронзового віку, які спеціалізувалися на обробці вовни і сировини рослинного походження. Доказом виготовлення звитих шнурів носіями зрубної культури є значна кількість глиняного посуду, орнаментованого їхніми відбитками.

Доводиться констатувати, що трасологічний аналіз не надає додаткової інформації щодо призначення «кішок». Як уже відмічалось, на поверхах богуславського екземпляра відсутні будь-які сліди спрацьованості. Не прояснюють ситуацію і трасологічні дослідження лук'янівського зразка, здійснені В.В. Кілейниковим (Кілейников 1989, с. 119, 125).

Невизначеність функціональної належності знарядь, про які йдеться, не перечить висновкові про те, що за відносної їх нечисленності, вони були необхідним інструментом, який використовувався в господарстві і побуті племен пізнього бронзового віку. Варто зауважити, що пам'ятки, з яких походять кістяні чотиризубі «кішки», займають значну територію — від лісостепоного Поволжя на сході до Подніпров'я на заході. Показово, що ці знаряддя використовувалися зрубними племенами протягом усього часу існування зрубної культурно-історичної спільноти. До богуславської знахідки комплекси, з яких вони походять, репрезентували виключно ранні етапи покровської зрубної культури (ПЗК). Матеріали Лук'янівського поселення Н.К. Качалова віднесла до першого періоду розвитку зрубної культури, за О.О. Кривцовою-Граковою (Качалова 1974, с. 11). Першим періодом зрубної культури лісостепоного Поволжя визначений час курганів біля с. Ново-Орловка (Васильев, Кузьмина, Семенова 1985, с. 87). Наявність «кішки» в комплексі верхнього стратиграфічного шару святилища 1 на поселенні Богуслав 1 дозволяє припустити, що цими знаряддями користувалися до кінця другого періоду БМЗК і її трансформації в ЗБК, тобто вже в постзрубний час.

Васильев И.Б., Кузьмина О.В., Семенова А.П. Периодизация памятников срубной культуры лесостепного Поволжья // Срубная культурно-историческая общность (проблемы формирования и периодизации). — Куйбышев, 1985. — С. 60—94.

Качалова Н.К. Лукьяновское поселение и некоторые вопросы срубной культуры // АСГЭ. — 1974. — 16. — С. 5—18.

Кілейников В.В. Орудия труда Лукьяновского поселения эпохи поздней бронзы // Проблемы археологического изучения Доно-Волжской лесостепи. — Воронеж, 1989. — С. 119—126.

Ковалева И.Ф. Мир детства ямных племен Приднепровья // Проблемы археологии Поднiпров'я. — Днепропетровск, 1998. — С. 37—47.

Ковалевская В.Б. Конь и всадник (пути и судьбы). — М., 1977.

Отрощенко В.В. Клейноды зрубного суспільства // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 101—109.

Отрощенко В.В. Історія племен зрубної спільноти. — Рукопис дис. ... докт. істор. наук. — К., 2002.

Пряхин А.Д. Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы. — Воронеж, 1996. — Кн. 2.

Ромашко В.А. Святилища и жертвенники на поселениях срубной культуры Украины // Проблемы археологии Поднiпров'я. — Днепропетровск, 1993. — С. 79—91.

Соколова Л.А. Погребение в колыбели Окуневского могильника Уйбат // Археологические вести. — СПб., 1995. — С. 44—51.

Старо-Оскольский район // Археологические исследования в РСФСР в 1934—1936 гг. — М.; Л., 1941. — С. 164—169.

Надійшла 09.02.2010

В.А. Ромашко

К ВОПРОСУ О ПРЕДНАЗНАЧЕНИИ ТАК НАЗЫВАЕМЫХ «КОШЕК»

Из верхнего стратиграфического горизонта святилища 1 на поселении Богуслав 1 происходит изготовленное из таранной кости быка костяное орудие, традиционно называемое в литературе четырехзубой «кошкой». Аналогии находке из Богуслава известны исключительно в памятниках срубной культуры: на поселении Лукьяновка, в погребении 1 кургана 1 Ново-Орловского могильника и, возможно, в котловане 20 Мосоловского поселения.

В литературе известны три достаточно гипотетические точки зрения относительно предназначения этих орудий. Их рассматривают в качестве «кошки» — инструмента на конце веревки для зацепа, предмета конской упряжи и навершия «жезла» — инсигнии власти. Однако аргументация этих положений представляется недостаточной. Возможны еще как минимум два предположения, согласно которым «кошки» могли использоваться для подвешивания детской колыбели и как инструмент для изготовления шнуров и веревок.

Неопределенность назначения рассматриваемых орудий не противоречит выводу о том, что, при относительно немногочисленности, они были необходимым инструментом, который использовался в хозяйстве племенами позднего бронзового века. Достаточно отметить, что памятники, в которых найдены «кошки», занимают территорию от Поволжья на востоке до Поднепровья на западе. До богуславской находки все известные подобные изделия представляли ранние этапы срубной культуры. Присутствие «кошки» в комплексе верхнего стратиграфического горизонта святилища 1 (XIII—XI вв. до н. э.) позволяет констатировать, что эти орудия использовали до конца второго периода бережновско-маевской срубной культуры и ее трансформации в срубно-белозерскую культуру, т. е. уже в постсрубное время.

V.A. Romashko

TO THE ISSUE OF THE PURPOSE OF SO-CALLED «CATS»

From the upper stratigraphic horizon of the sanctuary 1 at Bohuslav settlement, comes a bone tool, traditionally called in the literature a four-tooth «cat», which is made of a talus bone of a bull. Analogies of the find from Bohuslav are known exclusively from the sites of Zrubna culture: from Lukyanivka settlement, from the tomb 1 in the barrow 1 at Novooslivka burial ground, and possibly from the foundation pit 20 at Mozolivka settlement.

In the literature there are three quite hypothetic points of view on the purpose of these tools. They are considered as «cats»: instruments on the endings of lashings for hooking, elements of horses harness, and «rod»-heads, insignia of power. However, argumentation of these theses appears to be not sufficient. At least two presumptions are also possible according to which «cats» could be used for hanging baby cradles or as tools for making cords and ropes.

Uncertainty as to the purpose of tools under the study does not contradict the conclusion that being relatively few they were indispensable instruments used in households by tribes of the Late Bronze Age. It should be noted that sites where «cats» were found are localized on the territory from the Volga River region in the east to the Dnipro River region in the west. Before the find at Bohuslav all the known such items represented the early stages of Zrubna culture. Discovery of a «cat» in the complex of the upper stratigraphic horizon of sanctuary 1 (13th—11th centuries BC) allows the author to state that these tools were used till the end of the second period of Berezhnivsko-Maivska Zrubna culture and its transformation into Zrubna-Bilozerska culture, i.e. into post-Zrubna culture period.

ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ ЗАЛІЗНИХ РЕЧЕЙ З БРАЦЛАВСЬКОГО ЗАМКУ

Подано результати структурного аналізу залізних речей з розкопок у Брацлавському замку на Вінниччині.

Ключові слова: XVI ст., Брацлавський замок, залізо, технологія.

Смт Брацлав, розташоване на р. Південний Буг у Немирівському р-ні Вінницької обл., веде свою історію від XIV ст. Саме тоді, в другій половині XIV ст., для захисту своїх володінь від нападів монголо-татар литовський князь Ольгерд збудував нові фортеці в Брацлаві, Вінниці, Сокольцях та інших містах. Вперше Брацлав згадується під 1362 р. у зв'язку з розгромом татарських військ литовцями на чолі з князем Ольгердом. У 1497 р. місто спустошили татари, але того ж року замок відбудували.

У середині XVI ст. в Брацлаві існували цехи ремісників — шевців, ковалів, кушнірів. У XVII ст. Брацлав був одним з великих міст Правобережжя, ремісничим і торговим центром (Історія... 1972, с. 481).

Під час розкопок у 2003 р. замчища у Брацлаві Вінницькою експедицією в центральній частині відкрито фрагмент наземної споруди стовпкової конструкції з дерев'яними стінами, обмазаними товстим шаром глини (Виногородська 2004, с. 80). Деякі шари долівки мали сліди пожежі. На долівці виявлено шар горілого дерева та обгорілої обмазки, а також три великі вкопані камені з гладенькою поверхнею (ймовірно, ковадла) і два невеликі горна з невисокими бортами.

Серед численних залізних речей — меч, шаблі, цвяхи, кистилі, ножі, кілька наконечників стріл, кресало тощо. Найцікавішою та унікальною знахідкою є 37 залізних заготовок у вигляді циліндрів діаметром близько 3,0 см і заввишки близько 4,0 см. Їхня вага в середньому становить 350,0 г. На торцевих частинах чітко розрізняється багатошарова структура, тобто вони складаються з кількох шарів металу. Для встановлення внутрішньої структури заготовок одна з них була розрізана вздовж напів на фрезерному верстаті. Потім площа перетину була зашліфована та заповірована для металографічного дослідження. Зовнішній вигляд заготовки показано на рис. 1.

Дослідження мікроструктури речей провадилося за традиційною методикою, неодноразово описаною в працях, присвячених дослідженню давніх технологій.

Результати аналізів (рис. 2). При зовнішньому огляді меча (ан. 1184) відмічені три складові. Наймасивніша і добре збережена серцевина на двох бічних поверхнях мала повністю кородовані накладки. Метал серцевини містить значну кількість включень шлаку різних розмірів. Структура її феритна з мікротвердістю 135—170 кг/мм². На повздовжній осі зразка видно тонкий зварювальний шов. Стосовно бічних накладок можна тільки припустити наявність наварених на бічні поверхні основи сталевих смуг. Технологію виготовлення меча можна реконструювати таким чином: основа меча викувана з кричного заліза невисокої якості, а для досягнення необхідного об'єму металу смужка була зігнута напів по повздовжній осі. На обидві бічні поверхні основи, можливо, були наварені дві сталеві смужки. Встановити наявність термообробки неможливо.

Шабля (ан. 1185) виготовлена так само. В основі вона має кричне залізо зі значним вмістом включень шлаку та мікротвердістю 135—221 кг/мм². Однак у цьому випадку для виготовлення основи використали суцільну заготовку кричного заліза. Можливо, на основу також наварені сталеві смужки.

Дуже значною твердістю відзначається кресало (ан. 1186), через що взяти зразок звичним методом було неможливо. Шліф був виготовлений безпосередньо на поверхні виробу. Метал має середню кількість включень шлаку. Після травлення на робочій поверхні виявлено тонкий шар з мартенситною структурою та мікротвердістю 946 кг/мм². Після глибокого травлення виявлена багатошарова феритна структура основи з дуже тонкими зварювальними швами. Кресало виготовлене з пакетованої заготовки, робоча частина була цементована та загартована «насухо», тобто без відпуску.

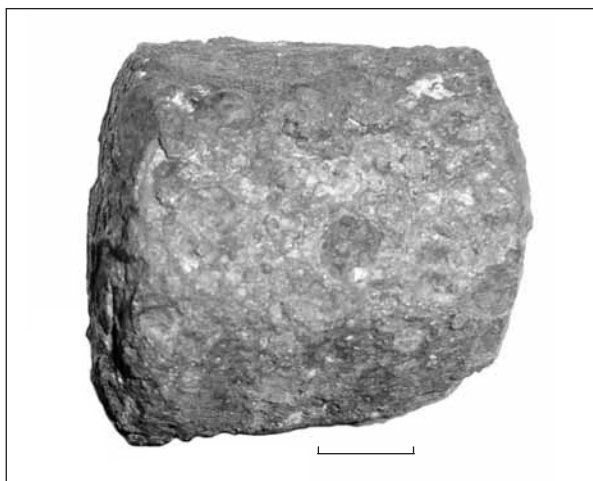

Рис. 1. Брацлавський замок. Залізна поковка з кузні

Метал наконечника стріли (ан. 1187) має незначну кількість включень шлаку. Структура ферито-перлітна з мікротвердістю 206—221 кг/мм². Зерна фериту дуже витягнуті. Наконечник викуваний з кричного заліза середньої якості та зміцнений за допомогою холодного наклепу.

Метал ще одного наконечника стріли (ан. 1188) має значну кількість включень шлаку. Основна структура феритна з мікротвердістю 135 кг/мм². У центрі зразка є смужка сталі з вмістом вуглецю близько 0,4 % та мікротвердістю 206 кг/мм². Наконечник викуваний з кричного заліза невисокої якості.

З чотирьох досліджених цвяхів два мають феритну структуру. Один (ан. 1192) має серед-

ню кількість включень шлаку і мікротвердість 151 кг/мм². Інший (ан. 1194) має значну кількість шлаків та мікротвердість 116 кг/мм². Ці цвяхи викувані з кричного заліза.

У двох інших цвяхах основна структура феритна з мікротвердістю 221 кг/мм² (ан. 1191) і 135 кг/мм² (ан. 1193). В обох зразках усередині є смужка ферито-перліту з вмістом вуглецю 0,3—0,4 % і мікротвердістю 151—170 кг/мм². Можливо, ці цвяхи були викувані з середньовуглецевої сталевих заготовок, але внаслідок дії зовнішнього нагріву вуглець з поверхні вигорів.

Фрагмент ланцюга (ан. 1195) виготовлений з металу зі значною кількістю шлаків. Структура феритна з мікротвердістю 116 кг/мм². Ланцюг викуваний з кричного заліза низької якості.

Найцікавішою знахідкою є циліндричні залізні поковки (ан. 1196). Їхня поверхня вкрита шаром окислів, що не дає можливості скласти уявлення про внутрішню структуру поковки. Її встановлено після повздовжнього розрізання поковки та полірування поверхні перетину. На нетравленому шліфі спостерігається значна кількість шлаків. Після травлення 25 % розчином соляної кислоти виявлено шаристу структуру металу. Вона складається приблизно з 24 шарів заліза та сталі, останніх більшість. Деякі смужки не мають виходу на торці поковки, що може вказувати на використання заготовок різних розмірів. Смужки в основному зварені якісно, шви тонкі, чисті, але є кілька несповарених.

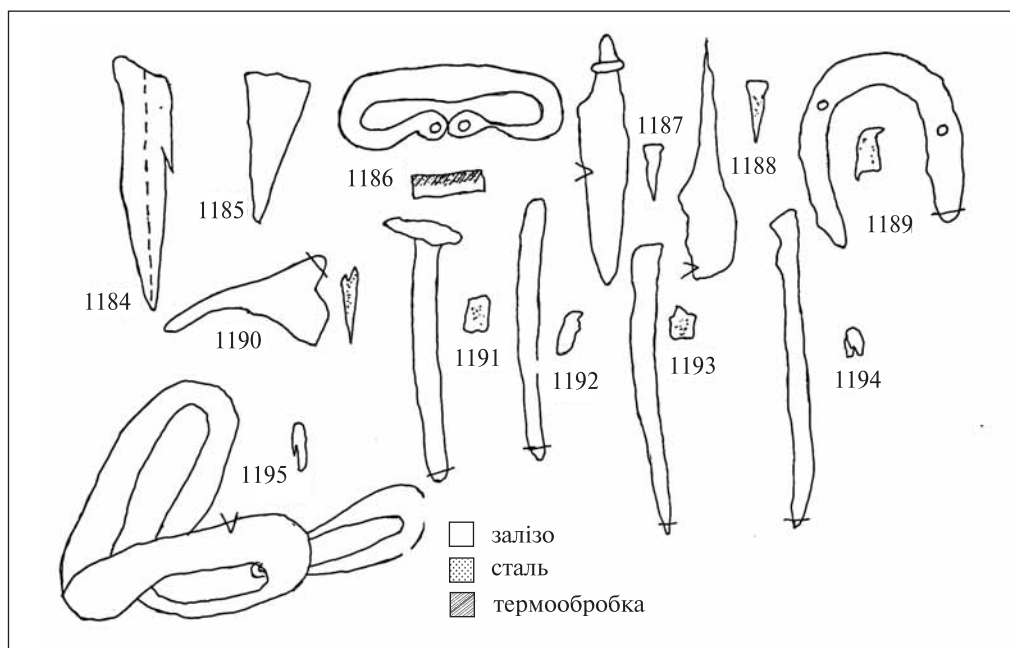

Рис. 2. Брацлавський замок. Технологічні схеми залізних виробів із кузні

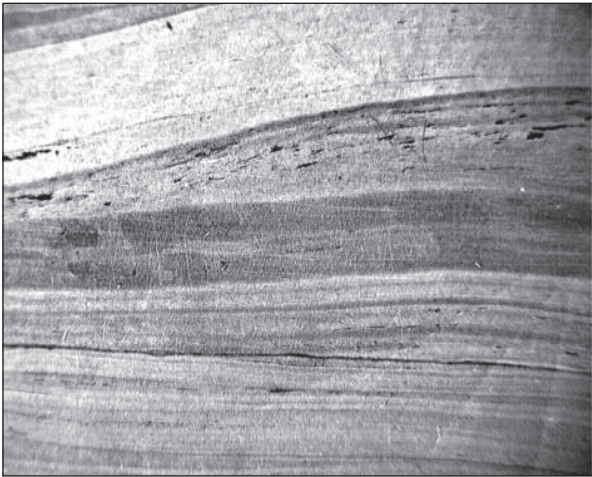

Рис. 3. Мікроструктура залізної поковки (збільшення $\times 70$)

Структура сталевих смужок ферито-перлітна з різноманітним вмістом вуглецю. Мікротвердість фериту становить 91 кг/мм^2 , перліту — $143\text{—}170 \text{ кг/мм}^2$. Така низька твердість фериту може свідчити про дію на метал високих температур. На рис. 3 показана мікроструктура повздовжнього перетину поковки при збільшенні в 70 разів. Широка світла смужка — практично чисте залізо. Темніші смужки являють собою сталь з різною кількістю вуглецю: що темніша смуга, то більше вона містить вуглецю. На рисунку видно, що в поковці є смужки і низько-, і високовуглецевої сталі.

На рис. 4 показано фрагмент мікроструктури поковки при збільшенні в 70 разів. Світла смужка відповідає якісному зварювальному шву, темна показує непроварений шов.

Загалом якісно виконати ковальське зварювання такої значної кількості різноманітних смужок заліза і сталі досить складно, тому можна говорити про достатньо високий рівень майстерності ковалів брацлавської кузні при виготовленні пакетованого металу. Отже, поковки виготовлені шляхом зварювання значної кількості смужок заліза і сталі. Їх можна розглядати як товарні заготовки, придатні для виготовлення різноманітних виробів.

Здійснено розрахунок можливої кількості залізних виробів, які можна було отримати з однієї такої поковки. За основу взято вагові характеристики кількох добре збережених виробів з колекції часів Давньої Русі з Нижнього Подніпров'я. Черешковий наконечник стріли завдовжки $7,5 \text{ см}$ важить $11,0 \text{ г}$, черешковий наконечник завдовжки $5,6 \text{ см}$ — $7,0 \text{ г}$, чотиригранний завдовжки $5,5 \text{ см}$ — теж $7,0 \text{ г}$. Невелика мотичка має вагу $122,0 \text{ г}$, а ніж з вигнутою спинкою завдовжки $10,0 \text{ см}$ — $12,0 \text{ г}$. Наведені дані

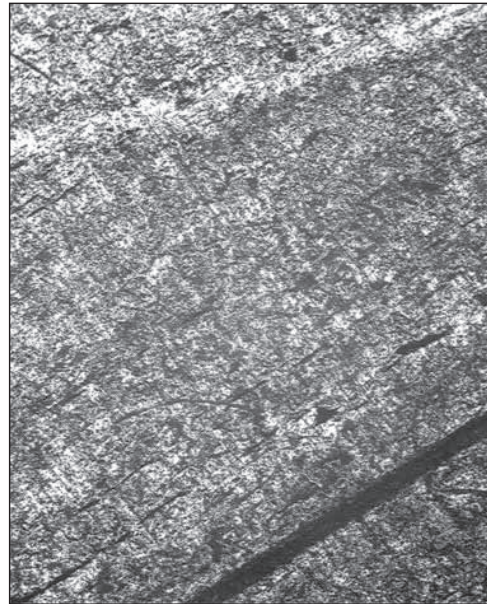

Рис. 4. Мікроструктура залізної поковки (збільшення $\times 70$)

можуть мати відхилення від істинних величин через наявність незначних окисних шарів.

Отже, з поковки вагою $350,0 \text{ г}$ можна виготовити 31 наконечник стріли завдовжки $7,5 \text{ см}$, або 50 наконечників завдовжки $5,6 \text{ см}$, або 70 чотиригранних завдовжки $5,5 \text{ см}$. Ножів завдовжки $10,0 \text{ см}$ можна було викувати 29, а мотички — тільки дві. Наведені результати, очевидно, треба трохи зменшити, враховуючи обов'язкові втрати при ковальській обробці. І все ж, виходячи з кількості знайдених поковок, отримуємо досить значну кількість виробів.

Висновки. Перш за все відмітимо значну забрудненість металу шлаками. Тільки при виготовленні одного наконечника стріли (ан. 1187) використаний чистий метал. Це свідчить про досить низький технологічний рівень залізобробних горнів.

Складно реконструювати технологію виготовлення меча (ан. 1184) і шаблі (ан. 1185). Найвірогідніше, це наварювання сталевих смужок на залізну основу, технологічні деталі якого встановити неможливо. Основа меча виготовлена шляхом згинання навпіл залізної штаби. Технологія наварки сталевих робочих частин мечів у різних варіантах характерна для давньоруського зброярства (Колчин 1953, с. 132—134; Вознесенська, Недопако, Паньков 1996, с. 122) і збереглася до XVI—XVIII ст. (Вознесенская 1991, с. 80—81).

Структура наконечника стріли (ан. 1187) має сліди холодного наклепу. Така технологія досить часто використовувалась у давньоруські часи (Колчин 1953, с. 144—145). Однак слід

враховувати конструктивні особливості наконечників стріл. Гострий край наконечників досить тонкий, тож після нагріву для кування він охолоджується швидше за інші товстіші частини. Проковка цієї частини стріли могла відбуватися при зниженій температурі, що спричиняло появу деформованої структури.

Наконечник стріли (ан. 1190) і підкова (ан. 1189) виготовлені з середньовуглецевої сталі. З нерівномірно навуглецьованої сталі викувані два цвяхи (ан. 1191 і 1193).

Найскладніша технологія застосована при виготовленні кресала. Вироби такого зразка характерні для давньоруських пам'яток X—XI ст. (Колчин 1953, с. 165). Їхньою особливістю є наявність у внутрішній частині «язичка». Кресало виготовлене з пакетованого металу, робоча частина була цементована і загартована.

Отже, в цілому можна відзначити досить високий технологічний рівень обробки металу, доцільне застосування технологій. У деяких випадках простежуються загальноєвропейські технологічні традиції.

І зовнішня, і внутрішня ситуації навколо міст-фортець вимагали значної кількості залізних виробів. Щоб боронитися від ворожих навал, потрібно було багато якісної зброї, а для відбудови замку після нападу ворогів, а також у сільському господарстві, деревообробці, ковальській справі тощо — різний інструментарій. Після монголо-татарського нашествия в XIII ст., у XIV—XV ст. починає відроджуватися виробництво заліза. Спочатку залізо видобували в примітивних сиродутних горнах з ручним приводом для міхів. Але така конструкція горнів була малопродуктивна і фізично затратна. Тому на зміну їй приходять так зв. рудні. Рудня була вже невеликим підприємством з елементами механізації виробничого процесу. До

її складу зазвичай входили два горна і три водяні колеса. За допомогою водяних коліс приводили в дію міхи для нагнітання повітря в горн, подрібнювали болотяну руду, а також проковували крицю.

Піч для відновлення заліза з руди (димарка) мала чотирикутну форму та димар. Задня частина димарки була піднята. Через верхній круглий отвір до неї шарами завантажували руду, деревне вугілля та негашене вапно, яке полегшувало процес відновлення заліза. Протягом 8—12 год. у димарку безперервно подавали повітря. Шлак, який накопичувався в нижній частині печі, кілька разів випускали. По мірі осідання вихідних матеріалів (шихти) додавали нові порції. В горні накопичувалася крихка тістоподібна маса з суміші заліза та шлаку — криця.

На відміну від криці, отриманої в сиродутному горні, криця з димарки містила менше шлаку. Однак і в цьому випадку криця була крихка і не придатна для виготовлення речей. Для одержання товарної криці (з якої вже можна було виробляти необхідну продукцію) її проковували в гарячому стані молотом для видалення шлаку. З димарки отримували 5—6 пудів криці, після проковки вага товарної криці становила близько 4 пудів (Развитие... 1980, с. 32—36).

Така висока продуктивність димарки забезпечувала залізом не тільки найближчі поселення, а й надавала можливості торгувати ним з віддаленими територіями.

Значна кількість шлаків у досліджених зразках свідчить про недостатньо інтенсивний процес видалення їх з криці шляхом проковуванням. Можливо, застосування водяного приводу обмежувалося лише подачею повітря в димарку. Відзначимо, що в кузні з Брацлава ковадла виготовлені з каменю, а не з металу. Очевидно, це було економічно вигідніше.

Виногородська Л.І. Археологічні дослідження на замчищі у смт Брацлав Вінницької області в 2003 р. // АДУ 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 79—83.

Вознесенская Г.А. Результаты металлографического изучения коллекции кузнечных изделий из раскопок 1979—1980 гг. в Путивле // Археология славянского юго-востока. — Воронеж, 1991. — С. 80—81.

Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення Східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян та Київської Русі (друга половина I тис. — перша чверть II тис. н. е.). — К., 1996.

Історія міст і сіл УРСР. — К., 1972. — С. 481.

Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси. — М., 1953 (МИА. — 32).

Развитие металлургии в Украинской ССР. — К., 1980.

Надійшла 30.07.2009

ТЕХНОЛОГИЯ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ЖЕЛЕЗНЫХ ВЕЩЕЙ ИЗ БРАЦЛАВСКОГО ЗАМКА

В статье приведены результаты технологических исследований коллекции железных изделий, полученных в результате раскопок в Брацлавском замке XVI в. возле пгт Брацлав Немировского р-на Винницкой обл. В центральной части замка обнаружен фрагмент наземного сооружения столбовой конструкции, которая была обмазана глиной и имела следы пожара. В пределах сооружения найдены три большие камня с гладкой поверхностью, вкопанные в пол (очевидно, наковальни) и два небольших горна.

Металлографически исследованы меч, сабля, ножи, гвозди, наконечник стрелы, кресало и др.

Меч и сабля изготовлены по аналогичным схемам — на железную основу наваривали лезвия. Из-за сильной коррозии определить материал наваренных частей не удалось, можно только предполагать, что это была сталь.

Кресало изготовлено из пакетированной заготовки с последующей цементацией рабочей части и ее закалкой. Наконечники стрел изготовлены из кричного железа невысокого качества, в одном видны следы холодного наклепа.

Наиболее интересна находка 37 железных заготовок цилиндрической формы. На торцах видна слоистая структура. На протравленном продольном разрезе заготовки видна структура, состоящая из ферритных и феррито-перлитных полос. Содержание углерода в перлите колеблется в широком интервале. Вес заготовки составляет 350 г. Такие изделия можно рассматривать как товарные, пригодные для изготовления разнообразных изделий.

D.P. Nedopako

TECHNOLOGY OF MANUFACTURE OF IRON PRODUCTION FROM BRATSLAV CASTLE

In the article are presented results of technological research of a set of ironmongery obtained during the excavations at the 16th c. Bratslav castle near Bratslav urban type settlement of Nemyriv Region in Vinnytsya Oblast. At the central part of the castle there was identified a fragment of a surface structure of a pillar construction which was coated with clay and had traces of fire. Within the borders of a structure there were found three large stones with smooth surface dug into the floor (apparently anvils) and two small furnaces.

A sword, a sabre, knives, nails, an arrowhead, a flint, etc. were put under metallographic study.

A sword and a sabre were manufactured by similar schemes: blades were welded onto the iron base. Due to heavy corrosion it was not possible to determine the material of welded-on elements; it can only be presumed that it was steel.

A flint was made of packaged work-piece with further cementation of a body and its tempering. Arrowheads were made of bloomery iron of a low quality; one of them is with traces of cold work hardening.

The most interesting is a find of 37 iron half-finished products of cylindrical form. Foliated structure is seen on the ends. On the etched longitudinal section of a work-piece a structure is seen which contains ferrite and ferrite-pearlite stripes. Content of carbon in pearlite fluctuates within a wide interval. Weigh of a work-piece is 350 g. Such products can be considered as commodity suitable for manufacture of diverse products.

І.В. Черновол

СПАДЩИНА ФЕДОРА ВОВКА В ІНСТИТУТІ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

Йдеться про особовий архівний фонд та книжкове зібрання визначного вітчизняного вченого Ф. Вовка, що зберігаються в архіві та бібліотеці Інституту археології НАН України. Досліджується історія їхнього надходження в Україну та історія створення Музею антропології та етнології ім. професора Хв. Вовка.

К л ю ч о в і с л о в а: історія науки, історія археології, персоналії, Федір Вовк, особовий архівний фонд, книжкове зібрання.

Вивчення життєвого шляху та наукового доробку діячів, які своєю багатогранною діяльністю сприяли становленню і розквіту національної культури і науки, займає чільне місце в історичних студіях. Дослідження внеску окремих осіб у розвиток науки і культури сприяє, з одного боку, персоніфікації історичного процесу, а з іншого — реконструкції діяльності особистості в контексті епохи. До таких діячів, безперечно, належить один з найкращих представників наукової еліти кінця ХІХ — початку ХХ ст. — етнограф, антрополог, археолог, історик, музеєзнавець, громадсько-політичний діяч Федір Вовк.

Федір (Хведір) Кіндратович Вовк (Волков) народився 17 березня 1847 р. в с. Крячківка (нині Пирятинський р-н Полтавської обл.). Життя його було непросте й бурхливе. Закінчивши Університет Св. Володимира, Ф. Вовк став членом Київської громади, брав активну участь в археологічних експедиціях на Київщині та Волині, в роботі Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства, а також співпрацював з П. Чубинським, був одним з помічників В. Антоновича в організації і проведенні ІІІ Археологічного з'їзду, з О. Русовим підготував до друку «Кобзар» Т. Шевченка.

Через переслідування Ф. Вовк змушений був виїхати з України і понад чверть століття перебував у еміграції: в Румунії (1879—1882 рр.), Швейцарії (1883—1887 рр.), Франції (1887—1905 рр.), де студіював антропологію, порівняльну етнографію та археологію. Він захистив

дисертацію в Паризькому університеті, співпрацював з визначними вченими, викладав антропологію (Франко 2001). У 1905 р. вчений отримав можливість повернутися, проте в'їзд до України лишився забороненим, і він зупинився в Санкт-Петербурзі, де працював хранителем у Руському музеї. Наукові ступені, отримані у Франції, не визнавалися в Росії, тому становище Ф. Вовка було нелегким. І лише в 1907 р. він за рекомендацією О.О. Іностранцева починає викладати в Петербурзькому університеті курс антропології та доісторичної археології, отримавши звання приват-доцента (Тихонов 2003, с. 117). З часом Петербурзький університет почав клопотатися про присудження Ф. Вовкові ступеня доктора антропології та етнографії, проте тому чинився опір. Вченому знадобилося докласти дуже багато зусиль, аби нарешті 1917 року, наприкінці життя, підтвердити докторський ступінь і звання професора.

У 1918 р. Ф. Вовка запросили до Києва на посаду завідуючого кафедри географії та етнографії Київського університету (НА ІА НАНУ, ф. 1, оп. 1, спр. 429е; Франко, Франко 1990, с. 93), а також до Комісії для вироблення законопроекту щодо заснування Української академії наук, працювати над статутом якої він почав ще в Петрограді (НА ІА НАНУ, ф. 1, оп. 1, спр. 304). Ф. Вовк дуже хотів повернутися в Україну, працювати для української науки, тож на початку червня 1918 р. він полишив Петроград. Проте подорож на Батьківщину стала для нього фатальною. Застудившись дорогою, Федір Кіндратович помер 29 червня (Франко 2001, с. 128), за іншими джерелами — 30 черв-

ня 1918 р. (НА ІА НАНУ, ф. 1, оп. 1, спр. 429). Його поховали біля білоруського м. Жлобин, на березі Дніпра.

Матеріали вченого лишилися в Петрограді, він не віз їх із собою. Серед них були колекції, зібрані під час археологічних та етнографічних експедицій, значна кількість документів, що накопичувалися впродовж життя й діяльності Ф. Вовка, бібліотека, яку вчений почав збирати ще в Парижі та продовжував у Петербурзі.

Ще за життя Федір Вовк виказував бажання передати свої особисті книги, матеріали й колекції в Україну. У заповіті він зазначив: *«мои рукописные заметки и научные материалы, если они не будут поручены еще при жизни моей кому-нибудь для обработки и издания, все книги моей библиотеки, за исключением не относящихся к антропологии, археологии, истории, этнографии, фольклору и Украине, и коллекции доисторических предметов и амулетов — завещаю предоставить в пользование для научных целей какому-нибудь ученому учреждению г. Киева по выбору и усмотрению лиц, которым поручается исполнение этого завещания. Таким учреждением могла бы быть основанная каким-нибудь из Киевских ученых обществ Антропологическая лаборатория, или Украинский антропологический институт для независимых от государственных и административных органов научных работ и исследований в области антропологических наук, главным образом в применении их к Украине и по возможности для доступного преподавания этих наук»* (НА ІА НАНУ, ф. 1, оп. 1, спр. 429).

Душоприказчики вченого С. Єфремов і П. Стебницький вирішили, що це міг би стати заклад, створений у межах УАН. У листі до комісії з організації УАН від 19 липня 1918 р. вони зазначили:

«1. Ми передамо зазначені в заповіті проф. Вовка матеріали, книжки та колекції Українській академії наук, якщо при ній буде утворено Інститут антропології та етнографії для наукових дослідів переважно в пристосованні до України.

2. В цій інституті бібліотека, наукові матеріали і колекції проф. Вовка повинні складати собою особливий кабінет чи лабораторію імені проф. Хв. Вовка, призначений для наукової праці дослідників по антропології та етнографії.

3. Академія наук, з свого боку, бере на себе клопіт по організації можливо негайного вивозу заповідженого наукового майна проф. Вовка з Петрограду до Києва, для чого має бути командирований в порозумінні з нами і з удовою небіж-

чика один з його учнів або взагалі фаховий чоловік» (Історія... 1993, с. 141).

Голова комісії В. Вернадський звернувся з проханням до голови Української мирної делегації С. Шелухіна про можливе сприяння щодо перевезення книг і колекцій Ф. Вовка до Києва (Історія... 1993, с. 50). Поза тим, на прохання П. Стебницького було прийняте звернення до Неодмінного секретаря Російської академії наук С. Ольденбурга з Академії щодо заходів з охорони бібліотеки і колекцій Ф. Вовка (Історія... 1993, с. 34). Російською академією наук було видане посвідчення на ім'я Ф. Вовка про недоторканність його квартири, *«де знаходяться рукописи і анкетні листи по племінному складу населення Росії, єдині в своєму роді (уніки) і бібліотека з спеціально підібраними відділами»*. Останній рік родина вченого жила в квартирі при Російському музеї на Інженерній вулиці (Франко 2001, с. 127). Можливо, саме тому є відомості, що бібліотека Ф. Вовка до перевезення її в Україну (близько двох з половиною років) зберігалася в Російському музеї (НА ІА НАНУ, ф. 1, оп. 1, спр. 430а, арк. 2).

Для перевезення до Києва бібліотеки і колекцій Ф. Вовка до Петрограда мали відрядити спеціаліста, яким міг бути О. Алешо, учень покійного. А при пакуванні речей була потреба в присутності Олександри Юріївни Вовк, вдови покійного. Витрати на поїздку до Петрограда мала взяти на себе Академія наук (Історія... 1993, с. 50).

Того ж 1918 р. до комісії для вироблення законопроектів щодо організації і програми Музею антропології й етнології при УАН надійшли записки від М. Кашенка та О. Алешо (Історія... 1993, с. 86—92) з викладом програми і пропозиціями стосовно організації музею. Проте лише в листопаді 1920 р. на Спільному зібранні ВУАН було прийняте рішення *«видати акад. М.В. Птусі, який їде в наукове відрядження через Москву до Петербурга 200 тис. крб. на перевезення тих книгозбірень, які належать Українській Академії наук, а саме — колишньої бібліотеки А.Ю. Кримського... та бібліотеки покійного Ф.К. Вовка в Петербурзі»* (Історія... 1993, с. 460) та відрядити до Росії академіка М. Птуху, професора М. Макаренка та О. Алешо для перевезення спадщини Ф. Вовка до Києва (Історія... 1993, с. 461).

Серед матеріалів архіву зберігається детальний звіт О. Алешо про відрядження до Петрограда. З нього бачимо, що наукові матеріали Ф. Вовка зберігались одночасно за кількома адресами. Їх привозили з різних кінців міс-

та й ретельно упаковували протягом декількох місяців (грудень—лютий), чимало часу зайняло і їх перевезення (лютий—березень) (НА ІА НАНУ, ф. 1, оп. 1, спр. 433). Нарешті, в березні 1921 р. О. Алешо привіз спадщину вченого до Києва, а вже наприкінці березня того ж року при Академії наук був заснований Музей антропології та етнології ім. проф. Хв. Вовка. В документах Президії зазначено: «*Головна його основа — це той музей із книгозбірнею, який Академія наук дістала по заповіту од шановного професора Хв.К. Вовка*» (Історія... 1993, с. 300). Музей (пізніше Кабінет) розташовувався за адресою вул. Жертв революції (тепер Трьохсвятительська). Очолив його вже згаданий О. Алешо, а після його смерті (1922 р.) директором музею став А. Носов, теж учень Ф. Вовка. Книгозбірнею Музею керував Є. Дзбановський (Історія... 1993, с. 472), він же опікувався і бібліотекою Інституту археології АН УРСР до 1954 р., пройшовши разом з установою кризу усі структурні перебудови.

Спочатку Музей перебував у безпосередньому підпорядкуванні Спільного зібрання ВУАН. У 1933 р. Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка був переданий до II відділу ВУАН (АП НАНУ, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 55). У тому ж році Кабінет разом зі Всеукраїнським археологічним комітетом та низкою інших установ гуманітарного профілю став структурною частиною Секції історії матеріальної культури (СІМК) (НА ІА НАНУ, ВУАК — СІМК, № 451). Як перехідна структура СІМК існувала не довше року. 1934 р. був створений Інститут історії матеріальної культури (ІМК) (АП НАНУ, Протокол № 1 засідання Президії ВУАН від 14.01.1934 р.). Виявлено документи, які підтверджують, що і бібліотека, і архів ІМК увібрали в себе бібліотечні зібрання установ, які увійшли до її складу. Так, у «Короткому звіті за роботу Інституту історії матеріальної культури ВУАН в 1934 р. йдеться: «*Бібліотека скупчила розрізнені раніш книжкові фонди Етнографічної комісії ВУАН, Кабінету антропології й деяких інших ліквідованих установ II-го відділу ВУАН. З бібліотечною роботою пов'язана й робота над науковим архівом. Архів цей складається з архівних наукових матеріалів майже всіх бувших компонентів Інституту: ВУАК, Етнографічна комісія тощо*» (НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 618). У 1938 р. ІМК був реорганізований в Інститут археології АН України (Історія... 2003, с. 39), під цією назвою він існує й нині.

Сьогодні наукова спадщина Ф. Вовка зберігається в кількох установах. Проте саме в На-

уковій бібліотеці Інституту археології НАН України знаходиться найвагоміша частина книжкового зібрання Ф. Вовка, а в Науковому архіві Інституту зберігається його особовий фонд, що був зібраний впродовж життя і діяльності вченого. Джерелознавчий аспект цих матеріалів досі не був предметом спеціального дослідження.

Книжкове та архівне зібрання Ф. Вовка є одним з оптимальних для здійснення книгознавчо-археографічних досліджень. Воно включає не лише матеріали його власної багатогранної діяльності, але й містить численні документи, що характеризують історико-культурний розвиток України кінця XIX — початку XX ст. Архівний і бібліотечний фонди є достовірним джерелом інформації про життєвий і творчий шлях ученого, його світогляд, наукові зв'язки та родинні взаємини. Загальний комплекс зібрання становить близько 10 тис. одиниць зберігання (бібліотека — понад 3 тис., архів — понад 6 тис.).

У 2008 р. в бібліотеці ІА НАНУ розпочалося дослідження з метою виокремити видання, які в минулому належали до книжкового зібрання Ф. Вовка, і надати йому статус окремої колекції. На цей час уже встановлений фонд вітчизняних видань, триває дослідження зарубіжних видань, вітчизняної та зарубіжної періодики, на черзі — опрацювання особового фонду вченого, що зберігається в архіві ІА НАНУ. Крім того, вже досліджено історію створення бібліотеки ІА НАНУ (Колеснікова та ін. 2008), історію надходження до України книжково-рукописних матеріалів Ф. Вовка, їхню долю, низку фондovласників книжкового зібрання.

В ході дослідження виявлені нотатки Є. Дзбановського — коротка довідка про бібліотеку Ф. Вовка, де він характеризує її як книжкове зібрання, в якому «*багато іноземних видань, комплектів іноземних журналів і рідкісні монографії*». З-поміж іншого він вказує, що бібліотека Ф. Вовка при переїзді нараховувала 3804 книжкові одиниці, з них 2215 становили журнали і серійні видання, з антропології — 420 примірників, археології — 280, етнографії — 615, історії України — 90, «*varia*» (тобто, інших) — 284 примірники (НА ІА НАНУ, ф. 1, оп. 1, № 430а, арк. 3).

Є. Дзбановський зазначав, що «*книжки Хв. Вовка мають на собі прикмети його власної праці: підкреслення, риси /дві/ на полях, іноді короткі позначення змісту на полях. Книжок з такими позначками є близько 300 із загальної кількості книжок, що залишилися. Є 406 книжок з присвятами Хв. Вовку різних західньо-*

європ., америк. та вітчизняних авторів. З вітчизняних авторів назвемо: Анучин Д., Ковалевський М., Шахматов О., Третьяков Д., Багалій Д., Хвойко В., Ляскоронський В., Іванівський О., Біляшівський М., Єфименко П., Данилевич В., Новицький О., Макаренко М., Шероцький К., Криштафович Н., Бяльницький-Бируля Ф., Яцута К., Арсеньєв В., Федоровський А. і багато інших. З іноземних авторів відзначимо: Huernes M., Dechelette I., Deniker J., Manowrier L., Niederle L., Mategka, Montelius, Mortillet A., Sebillot ..., de Baye, Andree R., Stolyhwo K., Fiala F., Tylor E., ... Talko-Hryniewicz J. ... і багато інших» (НА ІА НАНУ, ф. 1, оп. 1, № 430а, арк. 5—6).

Тож видання, що відносяться до книжкового зібрання Ф. Вовка, в бібліотеці ІА були виявлені за низкою ознак, а саме: екслібрисом, автографом власника чи дарувальника книги, власницьким знаком на корінці книжки «Х. В.» або «Т. В.», помітками на полях, які є цінним матеріалом для реконструкції книжкового зібрання Ф. Вовка. Поза тим, на книжках має бути штамп фіолетового кольору з написом по центру «Книгозбірня», а по колу — «Музей Антропології та Етнології ім. проф. Хв. Вовка», оскільки після перевезення бібліотеки вченого до Києва саме ця інституція стала першим фондодержателем його книжкового зібрання.

Таким чином, у фонді вітчизняних виявлено 311 видань з книжкового зібрання вченого: книжки, відбитки, навіть статті з газет, опрацьовані в палітурку в ході подальшого користування. В зібранні — монографії, збірки наукових праць, довідкові видання, словники, навчальні посібники. Є в ньому і власні роботи Ф. Вовка, видані за життя автора під власним прізвищем (Вовк або Волков) чи псевдонімами (в нашому випадку — Кондратович), або криптонімами, а також праці, які вчений редагував чи перекладав.

Основну частину фонду становлять видання з етнографії — 129 примірників, антропології — 55, історії та археології — 81, вказуючи на наукові інтереси Ф. Вовка. Книжки містять дарчі написи на форзацах, титульних аркушах і посторінкові записи, які свідчать про особисті контакти власника з вченими різних країн світу, з якими Ф. Вовк мав нагоду працювати чи був знайомий. Завдяки науковим контактам бібліотека вченого поповнювалася: він не лише купував книги, а й отримував їх у дарунок, авторськими примірниками міг обмінюватися з колегами.

Зосереджена в автографах книжкового зібрання інформація засвідчує широкі науко-

ві контакти Ф. Вовка з вченими багатьох країн. Їхні дарчі написи розміщені на форзацах чи титульних аркушах видань. У виокремленій частині книжкового зібрання виявлено імена 44 автографодателів, що дещо відрізняється від такого ж списку, складеного Є. Дзбановським (НА ІА НАНУ, ф. 1, оп. 1, № 430а). Проте саме завдяки складеному ним переліку стає зрозуміло, що вдалося виокремити не всі видання та в яких напрямках продовжувати пошук.

Комплектуючи свою книгозбірню, Ф. Вовк не обійшов увагою дослідження В. Антоновича, Д. Анучина, О. Спіцина, М. Драгоманова, В. Ляскоронського, Г. Вейса, Л. Нідерле, Г. Обермайера. Також до його зібрання ввійшли такі видання як багатотомна праця «Этнографическое обозрение», «Труды этнографическо-статистической комиссии в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом» за редакцією П. Чубинського, «Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук», «Труды Восточно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества», «Записки Императорского Русского географического общества по отделению этнографии» та багато інших.

Аналіз книжкового зібрання Ф. Вовка, здійснений на основі фонду вітчизняних видань бібліотеки ІА НАНУ, допомагає зрозуміти рушійні сили творчого наукового процесу вченого, висвітлити деякі сторони його світогляду. Спроба реконструкції книжкового зібрання дає можливість чітко розділити книжкову спадщину за напрямками професійної діяльності вченого, яскраво доводить своєрідність і значимість цієї книгозбірні в історико-культурній та науковій спадщині.

Архівний особовий фонд Ф. Вовка, як уже зазначалося, зберігається в архіві Інституту археології НАН України (фонд 1). Цей основний масив документів охоплює період від 1870-х рр. до 1918 р. (рік смерті Ф. Вовка). Окрім того, фонд містить документи, пов'язані з історією надходження спадщини вченого, організацією Музею (Кабінету) та документи, пов'язані з діяльністю Музею в 1920-х рр. і різних інституцій того часу — вітчизняних і міжнародних. Цей особовий фонд нараховує 6085 од. зберігання. Зібрані документи містять інформацію про особистість Ф. Вовка та його діяльність. У ньому зберігаються особисті документи вченого, матеріали інших осіб, установ, товариств, творчі та біографічні матеріали, документи службової та громадської діяльності, листування.

В основу систематизації особистих архівних фондів і матеріалів, виробленої на початку 1950-х рр., покладений принцип розподілу матеріалів за їхніми родо-видовими характеристиками: творчі матеріали, особисті документи, листування, матеріали інших діячів. Документи були укладені за принципом походження — всі вони були зібрані як особовий архів, що утворився в результаті діяльності вченого впродовж життя.

Архів Ф. Вовка описаний дуже поверхово. Споріднені матеріали, пов'язані з його працею, опинилися в різних частинах фонду, а родо-видова класифікація без предметного визначення змісту ускладнює вивчення його біографії та напрямів діяльності вченого і практично повністю виключає використання його архіву за категоріями. Археографічний опис документів іноді не відображає їхній зміст. Опис архівного фонду має винятково обліковий характер. Саме тому в наукових роботах, одним з основних джерел для підготовки яких був означений фонд, не могло повною мірою використовуватися це цінне джерело.

Чільне місце серед наукових і творчих матеріалів фонду займають рукописні праці Ф. Вовка, машинописні тексти, відбитки, коректури українською, російською, французькою та німецькою. Серед них нотатки майбутніх наукових статей, матеріали конференцій, доповіді, матеріали археологічних експедицій, списки власних наукових досліджень. Це також численні нотатки вченого з етнографії, антропології, археології, уривки статей, чернетки, зарисовки, схеми, таблиці антропологічних вимірювань, археологічної класифікації, порівняльні таблиці з етнографії та антропології, плани, статистичні матеріали, картотека антропометричних вимірів, а також різноманітні матеріали до курсів лекцій, численні конспекти лекцій Г. та А. Мортільє, Е. Амі, М. Ерве, які супроводжуються малюнками Ф. Вовка.

Архівні матеріали свідчать про прагнення вченого до популяризації в різних наукових і науково-популярних журналах Франції праць В. Антоновича, Д. Багалія, Б. Ханенка, Д. Анучина, Ф. Брікнера, Л. Нідерле. Він був не лише редактором, а й перекладачем. Зокрема, Ф. Вовк переклав з чеської на російську працю Л. Нідерле «Человечество в доисторические времена», про що свідчать коректурні листи. Велику увагу дослідник приділяв відкриттям В. Хвойки в Україні, публікуючи матеріали про його археологічні дослідження у Франції, виступаючи з доповідями та експонуючи серію

фотознімків знахідок В. Хвойки. Він пропагував матеріали досліджень з археології, етнографії та антропології, які проводились у той час на території Росії та України, на міжнародних конгресах, конференціях, виставках, у яких йому доводилося брати участь як організатору й учаснику.

Серед документів архіву багато підготовчих матеріалів — вирізок з газет і журналів різними мовами та власних заміток, коментарів, планів, чернеток, бібліографічних списків. Вражає кількість зібраних матеріалів з етнографії, антропології, археології: нотатки, виписки з літератури, чернетки, бібліографічні списки праць, розроблені анкети для збирання етнографічних відомостей та опитувальник «Весільні звичаї, пісні». Також значна кількість коректур: вчений був редактором багатьох видань, зокрема журналів «L'anthropologie», «Матеріали до українсько-руської етнології» та окремих видань.

Такі документи є свідченням величезного обсягу попередньої роботи, що її провадив учений перед написанням своїх праць, підготовкою доповідей, лекцій.

Матеріали архіву містять багато рецензій і відгуків вченого на твори інших дослідників, а також окремі видання та рецензії різних авторів на його праці. Серед них рецензії Ф. Вовка на I і II випуски роботи Б. Ханенка «Древности Поднепровья», окремі номери «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка», рецензії на роботи таких вчених як Д. Багалій, Г. Обермайер, Ф. Брікнер, Мендіаров, відгуки на збірку під редакцією П. Чубинського «Труды экспедиции в Юго-западный край», книжку Г. і А. Мортільє «Предистория» та ін. Зберігаються в архіві і рецензії на праці Ф. Вовка, багато з яких друкувалось у французькій пресі.

Упродовж життя Ф. Вовк брав активну участь в археологічних дослідженнях. Про це свідчать документи, пов'язані з роботою в археологічних експедиціях, зокрема звіти про розкопки палеолітичної стоянки поблизу Мізина Чернігівської губ., Кирилівської стоянки, курганів на Херсонщині. Є також щоденники експедицій, описи археологічних знахідок, рисунки, схеми, фотознімки. Значний науковий інтерес Ф. Вовка до археологічних досліджень в Україні підтверджує його листування з В. Хвойкою, М. Біляшівським і В. Щербаківським.

Вагомою складовою особового фонду є матеріали, які висвітлюють факти біографії вченого, зокрема записники, характеристики, спо-

гади сучасників, як то О. Русова, ювілейні матеріали. Окремий науковий інтерес викликають щоденники вченого, які він вів протягом життя (Добрудж, Плоешти, Женева, Париж, Санкт-Петербург), автобіографія, заповіт (копія 1921 р.) та свідоцтво про смерть.

Матеріали службової та громадської діяльності теж становлять значний за обсягом комплект документів. Ці матеріали проливають світло на діяльність вченого, допомагають глибше зрозуміти епоху та обставини, в яких він жив і працював, вказують на надзвичайно різнобічні інтереси вченого, свідчать про його активну життєву позицію. Серед документів: запрошення на засідання Антропологічного товариства, Міжнародного географічного конгресу, матеріали стосовно роботи над «Уставом Киевского географического института», «Устав Общества им. Т. Шевченка» в Петрограді, «Устав Общества вскрытия», «Устав Московского общества друзей Музея этнологии, антропологии и археологии при Императорском Московском археологическом институте им. Императора Николая II» та ін. Документи висвітлюють діяльність Ф. Вовка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка у Львові та в Петрограді, у Російському географічному та антропологічному товариствах. В архіві виявлено численні запрошення до участі в конгресах, протоколи та витяги з протоколів різних наукових товариств, квитки на виставки, службові записки, як от «Записка про необхідність заснування кафедри з антропології та етнографії при Українському університеті». Викликає інтерес документ «Грошові розрахунки за розкопки біля с. Мізин. 1909—1916 рр.». Крім того, серед документів Ф. Вовка зберігаються: відгук про діяльність Літературного громадського гуртка ім. Герцена, звіт Комітету літературного фонду за 1915 р., повідомлення до членів Добродійного товариства видання корисних і дешевих книжок і ін.

Переважна більшість матеріалів фонду Ф. Вовка складається з епістолярної спадщини вченого: приватного та офіційного листування. В цьому фонді зосереджені документи, які розкривають важливі аспекти діяльності вченого, відображають коло його наукового та культурного спілкування, дають уявлення про задуми щодо втілення наукових планів, висвітлюють і допомагають уточнити біографічні відомості. Всього налічується понад п'ять з половиною тисяч листів до нього від 755 адресатів (кореспондентів) — визначних політичних і громадських діячів, учених, письменників, по-

етів та ін. Серед них листи Д. Анучина, М. Біляшівського, Л. Нідерле, М. Сумцова, О. Фотинського, О. Шахматова, В. Щербаківського, Д. Яворницького та багатьох інших. Особливий науковий інтерес становлять листи Ф. Вовка (чернетки) до діячів науки та культури кінця XIX — початку XX ст., таких як В. Вернадський, І. Франко, М. Драгоманов, М. Грушевський, С. Петлюра, О. Русов та ін. На окрему увагу заслуговує листування з французькими вченими Г. Мортільє та Л. Манувріє. Науковий інтерес викликає листування Ф. Вовка зі своїми учнями О. Алешо, А. Носовим, В. Гнатюком, С. Руденком, П. Єфименком, М. Рудинським, Л. Чикаленком та ін.

Офіційний епістолярій представлений листуванням з установами, організаціями, науковими товариствами, видавництвами. Оскільки Ф. Вовк брав участь у роботі організаційних комітетів археологічних з'їздів і різних конгресів, серед документів архіву виявлені запрошення на участь у них, повідомлення про їхнє проведення. Значний науковий інтерес становить листування вченого з Імператорською Академією наук, Науковим товариством ім. Т. Шевченка, переписка з іноземними фірмами з приводу замовлення антропометричних інструментів, антропологічних муляжів і моделей, листування з приводу скликання XIII з'їзду російських природознавців і лікарів у Тифлісі 16—24 червня 1913 р. Заслужують на увагу матеріали, що стосуються його обрання завідувачем кафедри географії та етнографії Київського університету. Це й листування з Київським університетом і, зокрема, прохання занести його до списку осіб, які бажають взяти участь у конкурсі на вільну кафедру географії та етнографії цього навчального закладу.

Листів, адресантом яких був власне сам Федір Вовк, збереглося близько сотні. Це чернетки листів ученого до інших осіб. Є також листування інших осіб між собою.

Листування, окрім уточнення біографічних відомостей, розкриває особистість вченого, взаємини з учнями, колегами, родиною, є джерелом інформації про задуми, плани, проблеми наукових досліджень, надає імпульсу до нових пошуків.

Окремий комплекс документів становлять скляні фотопластили та фотографії Ф. Вовка й інших осіб — портретні фото, в колі друзів, однодумців-колег, студентів, членів товариств, визначних діячів у галузях антропології, етнології, археології та інших наук. У фонді містяться фото вітчизняних і закордонних ді-

ячів, серед яких: І. Франка, М. Грушевського, Т. Шевченка, В. Антоновича, О. Герцена, Р.Л. Моргана, Г. Мортільє й ін. Є також численні фотографії, що стосуються наукової діяльності Ф. Вовка: з розкопок у Гінцях і Мізині на Чернігівщині, Петренах, Більче Злотому на Тернопільщині, Кукутені в Румунії. Значна кількість фото відображає розкопки В. Хвойки та знахідки з них, антропологічні та етнографічні дослідження, музейні експозиції Відня, Стокгольма, Трокадери, Британського музею і т. д.

Крім того, в архіві зберігаються образотворчі матеріали: портрети, зарисовки та ескізи, виконані олівцем, тушшю, аквареллю чи пастеллю. Серед них портрети самого Ф. Вовка, а також Г. Квітки-Основ'яненка, Г. Мортільє, П. Мартиновича та інших. Є значна кількість рисунків, зокрема різноманітних археологічних знахідок: знарядь з каменю, кістки, зразків орнаментів кераміки, багато зарисовок краєвидів, планів місцевості тощо.

Отже, архівні документи Ф. Вовка надзвичайно різнобічні, численні та актуальні. Вони

мають значну джерелознавчу цінність і конче потребують введення до наукового обігу. Це дозволить отримати доступ до джерел інформації з історії археології, антропології, етнології тощо, розкриє нові аспекти життя і діяльності вченого, дасть можливість по-новому оцінити його внесок у розвиток української науки та культури, допоможе науковцям у дослідженні багатоаспектної наукової та творчої діяльності Ф. Вовка.

Бібліотека й архів вченого — це єдиний масив документів, який відкладався протягом життя Ф. Вовка, тому і вивчати їх слід комплексно, доповнюючи одне одним.

Книгознавчо-археографічні дослідження книжково-рукописної спадщини як чинника розвитку духовності суспільства — справа дуже важлива, перспективна і корисна. Завдяки таким дослідженням здійснюється впорядкування книжкового зібрання та архівних документів особового фонду, вивчення видового складу документів архіву та бібліотеки, створення електронного каталогу книжкового зібрання та архівних документів.

АП НАНУ. — Ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 55; Протокол № 1 засідання Президії ВУАН від 14.01.1934 р.

НА ІА НАНУ — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 304; Спр. 429 (*varia*); Спр. 429е; Спр. 430а; Спр. 433; Ф. ВУАК — СІМК, № 451. Протокол засідання Президії СІМКУ від 10.04.1933 р.; Ф. ВУАК. — Спр. 618.

Історія Академії наук України. 1918—1923. Документи і матеріали. — К., 1993.

Історія Академії наук України. 1938—1941. Документи і матеріали. — К., 2003.

Колеснікова В.А., Михайлова Н.Р., Черновол І.В., Науменко Н.В. Історія Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України // *Археологія.* — 2008. — № 4. — С. 104—111.

Тихонов І.Л. Археология в Санкт-Петербургском университете: историографические очерки. — СПб., 2003.

Франко А.Д., Франко О.Е. Федор Кондратьевич Вовк (Волков). Биографический очерк // СЭ. — 1990. — № 1. — С. 86—95.

Франко О.О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — К., 2001.

Надійшла 02.03.2010

І.В. Черновол

НАСЛЕДИЕ ФЕДОРА ВОВКА В ИНСТИТУТЕ АРХЕОЛОГИИ НАН УКРАИНЫ

В статье рассмотрена история поступления в Украину книжного собрания и архивных материалов выдающегося ученого и общественного деятеля Ф.К. Вовка (Волкова), которые хранятся в фондах Института археологии НАН Украины. Освещен процесс создания Музея антропологии и этнологии имени проф. Хв.К. Вовка при ВУАН как первого фондодержателя научного наследия ученого.

Автором отобраны книги из частной библиотеки Ф. Вовка, проведена их научно-библиографическая обработка, осуществлен историко-книговедческий анализ, исследованы книговедческие источники. Реконструкция части книжного собрания позволяет четко разделить книжное наследие по направлениям профессиональной деятельности ученого, ярко доказывает своеобразие и значимость этой библиотеки в историко-культурном и научном наследии. Изучение личной библиотеки дает возможность проникнуть в мир интересов ученого и его увлечений, привлечь внимание к культурным формам и институтам, в которых происходит формирование научных интересов и осуществляется процесс научного творчества.

В личном архивном фонде выделены основные группы документов: биографические, научные и творческие, а также подготовительные материалы к научным трудам, рецензии, документы общественной, служебной и археологической деятельности, переписка и т. п. Они имеют значительную источниковедческую ценность и их необ-

ходимо ввести в научний оборот. Это позволит получить доступ к источникам информации по истории развития археологии, антропологии и этнологии.

I.V. Chernovol

HERITAGE OF FEDIR VOVK IN THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF THE NAS OF UKRAINE

The article deals with the history of arrival to Ukraine of the book collection and archival materials, which are kept in the funds of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, of F.K. Vovk (Volkov), an outstanding scholar and a public figure. The process of foundation of the Khv.K. Vovk Museum of Anthropology and Ethnology at the VUAN (FUAS) as the first institution where scientific heritage of this scholar was kept is highlighted.

The author selected books from the private library of F. Vovk, scientifically and bibliographically processed them, conducted the historical and bibliological analysis, and studied bibliological sources. Reconstruction of a part of the book collection allows the author to divide distinctly the book heritage into the areas of professional activity of the scholar; it clearly proves the value and originality of this library in cultural and scientific heritage. Study of a private library allows the author to fathom the world of interests and ardours of the scholar, to draw attention to cultural forms and institutions where the development of scientific interests is being formed, and the process of scientific creation is underway.

In the personal archival fund the main groups of documents are identified: biographical, scientific, and creative; also there are preparatory materials for the scientific works, reviews, documents of public, official, and archaeological activity, correspondence, and so on. They are of a significant value for a source study and should be presented to the scientific circles. This will provide the access to the sources of information on history of development of archaeology, anthropology, and ethnology.

В.Д. Баран, Л.П. Михайлина, С.В. Пивоваров

ВНЕСОК ІВАНА БОРКОВСЬКОГО У ВИВЧЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ СЛОВ'ЯН (до 70-річчя відкриття празької археологічної культури)

Висвітлено життєвий і творчий шлях чехословацького археолога українського походження Івана Борковського — першовідкривача празької археологічної культури.

К л ю ч о в і с л о в а: І. Борковський, персоналія, ліпна кераміка, празька археологічна культура, слов'яни.

Дослідження питань етногенезу слов'ян займає важливе місце в роботах вітчизняних вчених. Комплексний аналіз даних писемної традиції, матеріалів мовознавства, гідронімії, топонімії, антропології, археологічних та етнографічних матеріалів дозволяє отримати цінну інформацію про час формування слов'янського етносу, ранні етапи його історії, розселення племен на теренах Європи тощо. Особливо важливе значення для реконструкції історичного минулого слов'янського населення мають археологічні матеріали, які є надійним джерелом для вивчення різних сторін життєдіяльності цього етносу.

Вирішальне значення для розуміння складних і суперечливих процесів слов'янського

етногенезу мало відкриття старожитностей празької археологічної культури, пам'ятки якої широко відомі і вивчаються на різних європейських територіях. Сьогодні більшість науковців із вивченням цих пам'яток пов'язують вирішення проблем, які так чи інакше стосуються походження й розселення слов'ян. Значно менше нам відомо про вченого, який виділив ці пам'ятки в окрему типолого-хронологічну групу — чехословацького археолога українського походження Івана Борковського (1897—1976).

У більшості наукових праць, де мова йде про ранньослов'янську історію, І. Борковський згадується як чеський, чехословацький або празький археолог (Понулик 1957, с. 2—4; 1957а, с. 7—9; Кухаренко 1959, с. 123; Приходнюк 1975, с. 7, 29; Русанова 1976, с. 8; Археология... 1986,

© В.Д. БАРАН, Л.П. МИХАЙЛИНА,
С.В. ПИВОВАРОВ, 2011

с. 135; Археология Прикарпатья... 1990, с. 59; Славяне Юго-Восточной... 1990, с. 202; Седов 2002, с. 101). Досі мало хто знав, що всесвітньо відомий археолог мав українське коріння.

У тогочасних бібліографічних нарисах не зазначалося місце його народження. Лише після смерті вченого у 1976 р. директор ІА ЧСАН академік Ян Філіп присвятив йому декілька меморіальних статей, в яких високо оцінив творчу спадщину вченого і вказав місце народження археолога — с. Чортовець біля м. Городенки в Україні.

Про походження і діяльність науковця знали українські дослідники в еміграції, зокрема, Я. Пастернак, В. Щербаківський, В. Кубійович (Пастернак 1961, с. 27; 1978; Енциклопедія... 1993, с. 161), але їхні праці тривалий час були недоступні читачам в Україні. Власне про І. Борковського, як «празького археолога українського походження» заговорили у нас лише від 1991 р. з виходом у світ колективної монографії «Походження слов'ян» (Баран, Козак, Терпиловський 1991, с. 62). Згодом з'явилися розвідки львівських археологів про його життя та труди (Петегрич 1997; Крушельницька 1998, с. 640—642; Романюк 2006; 2008). Докладніше життя та наукова діяльність вченого висвітлені в роботі Я. Левкуна — одного з ініціаторів відзначення 110-ї річниці від дня народження вченого (Левкун 2007). Цінним джерелом про життєвий шлях вченого є матеріали, зокрема, презентація світлин, фотодокументів, рукописів (Frolík 2007), надані співробітниками Інституту археології Чеської АН Я. Маріковою та Я. Фроліком.

На сьогодні вже зібрано достатньо матеріалів для ознайомлення з біографією І. Борковського та його нелегким шляхом до висот європейської археологічної науки. Втім, не всі сторони його життя, за браком даних, можна висвітлити сповна.

Аналізуючи життєвий шлях визначного археолога, варто виділити кілька періодів, в основі яких лежать доленосні події, які так чи інакше вплинули на його діяльність.

Перший етап життя І. Борковського нерозривно пов'язаний із Україною, де він провів дитячі та юнацькі роки. Народився І. Борковський 8 вересня 1897 р. у с. Чортовець неподалік м. Городенка (нинішня Івано-Франківська обл.) у багатодітній сім'ї залізничного службовця Івана та Марії (Василик) Борковських. Сім'я належала до давнього козацького старшинського роду, який започаткував чернігівський полковник і генеральний обозний Василь Борковський, відомий діяч доби гетьма-

нування Івана Мазепи (Романюк 2008, с. 448). Згодом родина Борковських переселилася до Галичини і розділилася на кілька гілок. Вважається, що прапрадідом археолога був Карл Дунін-Борковський, а дідом — Гнат Борковський — заможний господар з с. Вікторів під Галичем (там само).

Очевидно, в с. Чортовець І. Борковський закінчив початкову школу. Пізніше його родина переїхала до с. Ямниця, де батько працював залізничним урядником. Подальше навчання він продовжив у державній гімназії м. Станіслав (сучасний Івано-Франківськ) з польською мовою навчання, яку змушений був залишити через свою активну громадську діяльність. Далі І. Борковський здобував освіту в учительській семінарії, яку не встиг закінчити через початок Першої світової війни (там само).

У роки війни він проходив службу в австро-угорській армії в складі 58-го піхотного полку, воював на Італійському фронті, пізніше його частина потрапила на Східний фронт. За участь у боях, як видно на світлинах, був нагороджений бойовими відзнаками.

Після закінчення війни Іван Борковський вступив до Української Галицької армії, а з припиненням її існування емігрував до Чехословаччини. Тут він продовжив освіту — був слухачем різних курсів, зокрема, гімназійних студій, а пізніше відвідував заняття Вищої педагогічної школи (1920 р.), де викладали такі відомі українські науковці як Л. Білецький, І. Горбачевський, С. Рудницький, В. Сімович, В. Щербаківський. Очевидно, саме лекції В. Щербаківського, присвячені археологічним старожитностям України, вплинули на вибір І. Борковського зайнятися вивченням минулого за археологічними джерелами (Романюк 2008, с. 449). У 1922 р. він прибуває до м. Прага і записується на філософський факультет Карлового університету, де головним предметом занять обирає доісторичну археологію у проф. Л. Нідерле (1865—1935) (Filip 1967, s. 429; 1976, s. 553; Smetanka 1977), а також відвідує лекції фахівця з вивчення та збереження археологічних старожитностей проф. А. Стоцького (1876—1934) і науковців Е. Шімка (1883—1963) та Й. Шраніла (1893—1940), які читали курси з питань еволюції людності Європи від доби бронзи до пізнього середньовіччя. Його однокурсниками з опанування археологічних знань були відомі згодом дослідники Л. Янсова (1904—1986) і Я. Філіп (1900—1981).

Паралельно І. Борковський у 1922—1924 рр. навчався на філософському факультеті Українського вільного університету в Празі. Тут він,

за даними записів на лекційних й семінарських курсах — «Родословнях», відвідував заняття багатьох визначних українських істориків, мовознавців та археологів. Зокрема, він слухав виступи С. Смаль-Стоцького, О. Колеси, І. Мірного, Д. Дорошенка, В. Біднова, В. Щербаківського та багатьох інших вчених (Левкун 2007, с. 95—98).

Ще під час навчання в Карловому університеті (очевидно, від 1923 р.) І. Борковський як волонтер долучається до археологічних досліджень у Празькому граді (Романюк 2008, с. 450). За порадою університетського проф. А. Стоцького він обрав темою своїх наукових досліджень культуру шнурової кераміки і в 1928—1929 рр. підготував і захистив дисертацію на філософському факультеті Карлового університету на тему «Про походження культури шнурової кераміки» (Пастернак 1961, с. 199; Filip 1976; Петегрич 1997, с. 87; Крушельницька 1998). У ті ж роки написав декілька десятків праць, що стосувалися цієї культурної спільноти на території Європи та України. Серед них — «Шнурова кераміка на Україні», «Знахідки в Майкопі та їх інтерпретація», «Проблеми культури шнурової кераміки в Середній Європі», «До питання шнурової культури на Одері» (Borkovsky 1933; 1934—1935; Ratai 1967, s. 538) тощо.

Обрана І. Борковським проблематика була досить дискусійна в тогочасній європейській історичній науці. Серед археологів точилася гостра полеміка щодо походження племен шнурової кераміки, які населяли великі простори Східної і Центральної Європи і були відомі за багатьма локальними варіантами. Археологи нацистської Німеччини (Г. Коссіна, М. Еберт, К. Шухардт, Е. Шпрокгоф та ін.) вважали, що батьківщиною племен культури шнурової кераміки була Центральна Європа, власне Саксонія і Тюрінгія. Звідси її носії розселялися на схід, аж до земель України. Це населення оголошувалося найранішими індогерманцями (прагерманцями), які індогерманізували всі інші племена Європи. З огляду на це проголошувалися «споконвічні права» германських народів на слов'янські землі, в тому числі й українські (Пастернак 1961, с. 199—201).

У своїй дисертації І. Борковський, використовуючи численні археологічні матеріали з території України, доводив, що найдавніші пам'ятки культури шнурової кераміки з'являються на сході, тобто на теренах Середнього Подніпров'я, Волині і Прикарпаття, а вже звідти поширюються на захід. Висновки науковця

виявилися досить вагомими і значна група європейських археологів (Г. Розенберг, Е. Вале, Й. Форссандер, В. Шмідт, Я. Айзнер, Г. Кюн та ін.) підтримала точку зору І. Борковського (Пастернак 1961, с. 200—201).

Надалі І. Борковський продовжував плідно працювати на розкопках Празького граду. В основному він вивчав і реставрував виявлену при розкопках кераміку X—XVII ст. у спеціальній лабораторії Інституту археології. Там він співпрацював із К. Гутхом як його асистент, а з 1930 р. очолював консерваційні та реставраційні роботи лабораторії. Він також брав активну участь у наукових конференціях, з'їздах і симпозиумах, які провадилися різними інституціями (чехословацькими та українськими) у Празі (Романюк 2006, с. 322; 2008, с. 450). Наприклад, у 1931 р. він виступив із доповіддю про «Результати археологічних дослідів на Празькому граді за роки 1928—1930» на засіданні Українського історично-філологічного товариства в Празі (Левкун 2007, с. 81—82); у 1932 р. прочитав дві доповіді «Погляди на походження Білопотоцької культури» та «Гіпотези про розвиток та поширення шнурової кераміки у Європі» на II Українському науковому з'їзді у Празі. До речі, разом із ним на з'їзді виступив ще один відомий український археолог — О. Кандиба (Ольжич) (Левкун 2007, с. 64—65).

У міжвоєнні роки І. Борковський уважно слідкував за розвитком археологічних досліджень на території радянської України й Галичини і опублікував низку рецензій на статті та монографії, які там виходили. Серед них на особливу увагу заслуговують відгуки на роботи М. Рудинського, Ф. Себілова, А. Потапова, Б. Жукова, Л. Козловського, Я. Пастернака та ін. Він також відгукнувся на смерть знаних археологів Б. Януша та О.А. Спіцина і висловив щире співчуття в некрологах (Ratai 1967, s. 539—540). І. Борковський жваво цікавився археологічними знахідками в Україні. Так, він взяв участь у дискусії стосовно поширення пам'яток культури шнурової кераміки в Східній Галичині, виступив з критичними зауваженнями щодо праці В. Щербаківського «Формация українського народу» та публікував у львівських українських часописах «Життя та Знання», «Діло», «Мета», «Львів» статті з давньої історії Європи та українських земель (Романюк 2008, с. 452—453).

У 1925—1928 рр. археологічну експедицію, яка провадила дослідження в колишньому королівському районі старої Праги Градчанах, очолював Я. Пастернак (Пастернак 1978, с. 63—65). На той час це були найбільші розкопки на тери-

торії Чехословаччини. Про масштабність досліджень свідчить той факт, що для їхнього проведення уряд виділяв щорічно майже півмільйона крон, а на розкопках щоденно працювало близько сотні робітників (Пастернак 1978, с. 64—70; Романюк 2006, с. 318—321). У 1928 р. Я. Пастернак від'їжджає до Львова, а місце керівника експедиції займає І. Борковський (Filip 1976; Пастернак 1978, с. 64—66).

З цього часу з незначними перервами науковець керує окремими розкопками в різних частинах Градчан, а згодом стає керівником усіх досліджень у Празі та її околицях. У довоєнний період він провадив розкопки на території королівської резиденції (Чернінський і Розенберзький палаци, вивчав поховання воїна княжої доби на території Граду), Лотеранському передмісті, Бартолемеївській вулиці та інших місцинах Праги (Filip 1967, s. 429—430; 1976, s. 553—554; Smetanka 1977; Frolik 2007). І. Борковський значно розширив розкопки свого попередника у Празі, віднайшов найдавніші будівлі міста. Як справедливо відзначив Я. Пастернак, що слідкував за діяльністю свого наступника: «Після того (від'їзду Я. Пастернака у Львів — авт.) І. Борковський продовжував мою працю... в досліджуванні центральної частини Градчанського замку. Він поширив її на цілу замкову гору і зміг подати врешті повну реконструкцію її забудовань під кінець Х ст.» (Пастернак 1978, с. 68).

Наукові успіхи дослідника принесли йому визнання серед західноукраїнських археологів і у 1933 р. на пропозицію Я. Пастернака І. Борковський був обраний дійсним членом історико-філософської секції НТШ у Львові (Романюк 2008, с. 452).

З початком Другої світової війни археологічні дослідження в Празі значно уповільнилися. В роки німецької окупації проф. І. Борковський залишався в чеській столиці і зосередив свою діяльність на вивченні керамічних матеріалів доби середньовіччя в лабораторії Археологічного інституту та міських музеях. Одночасно він викладає в Українському вільному університеті, де почав працювати спочатку приватним доцентом (1933 р.), згодом професором неординатором (1936 р.) і професором ординатором (1939 р.) зі спеціальностей передісторія та історія етнології. У 1939—1940 рр. і 1941—1943 рр. він обіймав посаду ректора УВУ (Неврлийб 1991; Петегрич 1997, с. 87; Крушельницька 1998, с. 640—642). Працюючи в університеті, він читав курси лекцій та семінарів «Культура бронзового часу в Європі з окре-

мим дослідженням земель України», «Кінець Гальштату та латенської культури в Європі», «Германські культури в перед- та ранньоісторичній Європі», «Германська культура в доісторичній Європі» (Левкун 2007, с. 66—72, 88, 109—110, 112—113) тощо.

У той же час І. Борковський продовжив вивчення середньовічної кераміки з Градчан та випадкових знахідок у Празі й околицях міста. Зокрема, він звернув увагу на значну групу ліпних горщиків, які слугували поховальними урнами і були виявлені в курганних і безкурганних могильниках на території чеської столиці та поблизу неї. Відносно їхнього датування та належності певній етнічній групі давнього населення у науковців не було єдиної думки. Одні вчені відносили їх до бронзової доби, інші просто фіксували такі знахідки, не встановлюючи їхню хронологію. Тогочасні німецькі дослідники з огляду на те, що такі урни трапляються і на території Німеччини, вважали їх германськими. Відповідно, стверджувалося про пізню появу слов'ян, у першу чергу чехів і словаків, на європейських землях (Borkovsky 1940, s. 3—5; Поулик 1957, с. 1—2; Filip 1967, s. 430—431; Седов 2002, с. 34—39).

Не було єдності щодо цього посуду і в археологів, які вивчали історію слов'ян. Незважаючи на те, що писемні джерела чітко засвідчували перебування слов'янських племен у Європі, археологам не вдавалося виділити притаманну їм матеріальну культуру (кераміка, знаряддя, рештки будівель, поховальні комплекси). Це було пов'язано з тим, що в могилах з ліпними урнами не було добре датованих предметів (прикраси, зброя, монети тощо). На це звернув увагу відомий дослідник слов'янських старожитностей Л. Нідерле, який відзначив: «Якщо ми поставимо питання, якою була культура слов'янських чехів у VI—VII ст., ми отримаємо від наших археологів зняковіття та невиразні відповіді» (Niederle 1953, s. 13—15; Поулик 1957, с. 6).

Таким науковцем, який зумів чітко виділити слов'янські старожитності другої половини I тис., охарактеризувати керамічні комплекси і визначити їхню хронологію став І. Борковський. Працюючи над керамічними колекціями з Празького граду він простежив чітку стратиграфію та розвиток форм посуду від найпізніших (XVII ст.) до найдавніших (V—VII ст.). Тобто, він установив прямий зв'язок між ранньослов'янською та добре датованою середньовічною керамікою. Таким чином, І. Борковський довів належність ліпних глиняних урндослов'янських старожитностей (Borkovsky

1936—1938; Poulik 1960, s. 35—38; Eisner 1966, s. 138—139).

Попередні результати своїх спостережень вчений спочатку опублікував у невеликій статті у збірнику «Пам'ятки археології» за 1936—1938 рр. Згодом, у 1940 р., вийшла його фундаментальна праця «Старослов'янська кераміка у Середній Європі (дослідження до початків слов'янських культур)» (Borkovsky 1940). У цій епохальній для археології слов'ян праці І. Борковський подав детальний опис празького типу слов'янської кераміки, показав його місце серед середньовічних знахідок і зв'язок давньослов'янської кераміки з культурами доби Римської імперії та Епохи переселення народів, визначив датування празького типу кераміки. В кінці роботи наводилися ілюстративні матеріали, які демонстрували еволюційний розвиток слов'янської кераміки від ліпного посуду раннього середньовіччя до гончарних виробів Чеської князівської держави.

Групу найдавнішої слов'янської кераміки І. Борковський запропонував називати «празьким типом». Дослідник звернув увагу на ту обставину, що подібний посуд відомий і на інших теренах Європи, зокрема, в Польщі, Словаччині, Угорщині та Німеччині. Ці спостереження доводили факт проживання слов'ян не тільки на тій території, де вони мешкають у новітній час, а й на землях, де їхня присутність категорично заперечувалася. У повоєнний час його спостереження були надійно підтверджені, і такого типу посуд був виявлений на сотнях поселень і в похованнях не тільки в Чехії та Словаччині, а й на теренах Центральної та Східної Європи. Завдяки І. Борковському була фактично відкрита найдавніша достовірно слов'янська археологічна культура, яку ми сьогодні називаємо празькою, а для території України — празько-корчацькою (Кухаренко 1959; Русанова 1973, с. 5—10; Тимошук 1976, с. 8—9; Археология... 1986, с. 119—121; Археология Прикарпаття... 1990, с. 59—60).

У 1972 р. у праці «Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю» В. Баран писав, що *«важливим досягненням в історії досліджень ранньослов'янських пам'яток була їхня систематизація чехословацьким вченим українського походження І. Борковським. Він вперше виділив слов'янські пам'ятки третьої чверті I тисячоліття н. е. з характерною ліпною керамікою в окрему культурно-хронологічну групу, чим звернув увагу дослідників не тільки в Чехословаччині, а й інших, у першу чергу слов'янських, країнах. Його праця була тим першим променем, який освітив темряву, що довго вкривала раннє середньовіччя в слов'янській*

археології, і дала поштовх до нових розшукуів старожитностей слов'ян середини I тисячоліття н. е.» (Баран 1972, с. 11—12).

Вихід роботи І. Борковського повністю спростовував панівний тоді погляд німецьких учених про належність цієї кераміки германцям і пізню появу слов'ян у Європі (Neustupny 1960, s. 380—385; Filip 1962, s. 76—80; Klanika 1986, s. 52—53).

Зрозуміло, що в умовах німецької окупації оприлюднення таких думок суворо переслідувалося. Не уникнув цього й І. Борковський. Перш за все, в періодиці і наукових виданнях з'явилися негативні рецензії на його працю, а книжка вченого була вилучена з продажу і знищена. Збереглися лише поодинокі її примірники (Filip 1949, s. 127—129; Поулик 1957, с. 7—9). Згодом і сам автор був заарештований гестапо. Від смерті І. Борковського врятувало заступництво провідних австрійських і німецьких археологів та істориків, які, незважаючи на розбіжність у поглядах, високо цінували професіоналізм і наукову порядність вченого.

Припинення досліджень Празького граду змусили І. Борковського акцентувати увагу на інших археологічних пам'ятках Чехії. Так, він звернув увагу на старожитності I тис. до н. е., а саме на пам'ятки, залишені кельтським населенням на цій території. Обстеження багатьох поселень і городищ, збір підйомного матеріалу та ознайомлення з матеріалами досліджень попередніх років дозволили І. Борковському виділити декілька перспективних для вивчення об'єктів. Зокрема, на пам'ятці Мшецькі Жехровіці (округ Нові Страшеці) він виявив розбиту на чотири частини кам'яну скульптуру у вигляді голови чоловіка зі схематично вирізьбленим волоссям, очима з віями, носом, вусами і ротом. Її висота 25,0 см. Це була перша знахідка кельтської скульптури та території середньої Чехії. На думку науковців, вона зображувала голову одного з кельтських героїв, а час її виготовлення датується II ст. до н. е. Ця знахідка виявилася унікальною для всієї території поширення кельтських пам'яток (Šimek 1958, s. 354; Filip 1959, s. 118). Нині без фоторепродукції цієї знахідки не обходиться жодне з видань, у яких розглядаються ті чи інші проблеми розвитку суспільства давніх кельтів.

У повоєнний час І. Борковський продовжив археологічні дослідження. В цей час він зосереджує основну увагу на вивченні пам'яток Праги та її околиць і здійснює значні за обсягом археологічні роботи. Зокрема, вчений провадить розкопки в костелі Св. Марії, Левовому

Градці, на площі та в соборі Св. Їржека, костелі Філіпа і Якуба на Бетлемській площі, костелі Яна Прадла на Малостранській площі, костелі Св. Ваврінца, в підземеллях костелу Св. Анни та інших місцинах (Filip 1966, s. 147; 1967, s. 430—432; 1976, s. 554—555; Smetanka 1977). Успіхи в дослідженні старожитностей Праги високо оцінило керівництво столиці і в грудні 1954 р. І. Борковському була присуджена головна премія Праги (Filip 1967, s. 431—432).

У подальшому дослідник робить досить багато для вивчення центрів князів Пржемысловичів у Празі. Важливим етапом у житті І. Борковського став захист 1961 р. докторської дисертації на тему «„Празький град“ у світлі нових досліджень». На матеріалах власних розкопок дослідник визначив історичну топографію Праги. Так, він довів, що головними центрами у формуванні майбутньої столиці Чеського князівства були Левів Градець та Празький град. Вчений визначив, що Левів Градець (Levý Hradec) виник у першій половині — середині IX ст., а Празький град — у другій половині IX ст. Йому вдалося також з'ясувати, що церковним центром у Празі був саме Левів Градець — містечко на р. Влтава, на північ від Праги. Тут він розкопав двоапсидний храм великоморавського типу, збудований при князі Бориві та його дружині Людмилі (Borkovsky 1946; Filip 1966, s. 147; 1967, s. 430—432; 1976, s. 554—555; Ratai 1967, s. 535—538; Левкун 2007, с. 175—183).

У Празі І. Борковський став основоположником цілої школи археологів, що вивчали епоху середньовіччя. Його вихованці й молодші колеги тепло згадували свого вчителя, який завжди давав їм поради, допомагав розібратися у складнощах стратиграфії, вступав з ними у тривалі дискусії і змушував відстоювати свою думку, залучаючи історичні факти та археологічні матеріали. Поміж себе вони його називали «паном доктором» і з нетерпінням чекали його на розкопі.

До кінця життя Іван Борковський плідно працював і став автором близько десятка монографій та понад 150 наукових статей, розвідок, рефератів та рецензій, які збагатили археологічну науку Чехословаччини та дозволили їй піднятися на якісно новий рівень. Дослідник був членом багатьох археологічних та історичних європейських товариств і тісно з ними співпрацював.

На жаль, нам мало відомо, як глибоко І. Борковський цікавився українською археологією у повоєнний час. Проте деякі матеріали з цього

приводу все ж є. Зокрема, серед рецензій вченого вдалося знайти відгуки чеською мовою на праці відомого українського науковця М.Ю. Брайчевського «Коли і як виник Київ» (К., 1963) та «Біля джерел слов'янської державності» (К., 1964) з короткою анотацією про ці цікаві й неординарні на той час роботи (Smetanka 1977).

У 1967 р., перебуваючи на археологічному з'їзді в Празі, молодий науковець зі Львова, а нині член-кореспондент НАН України, В.Д. Баран (один із авторів цієї статті), познайомився з усіма шанованим і оточеним повагою 70-літнім І. Борковським. І чи не вперше за повоєнний час він заговорив з ним українською мовою. Це було досить несподівано і водночас проявом уваги до молодого українського вченого. І. Борковський не помилився у науковці, який став одним із визначних археологів України і присвятив чимало своїх досліджень саме празькій культурі.

Закінчив свій нелегкий і подвижницький життєвий шлях І. Борковський 17 березня 1976 р. і похований на Ольшанському цвинтарі у Празі. В пам'ять про славетного археолога одну із вулиць містечка Ростоки (неподалік Праги), поблизу місця, де він провадив розкопки Левого Градця, нарекли його іменем.

Розповідь про І. Борковського буде неповна, якщо не сказати про його «повернення» до України і святкування 110-ї річниці від дня народження вченого. Завдяки численним заходам (19—23 вересня 2007 р.), організованим Івано-Франківською облдержадміністрацією, Івано-Франківською обласною радою, Городенківською райдержадміністрацією, Городенківською райрадою, Чернівецьким національним університетом ім. Ю. Федьковича, Прикарпатським національним університетом ім. В. Стефаника, громадою с. Чортівець була увічнена пам'ять визначного українського археолога І. Борковського. З нагоди ювілею вченого в ЧНУ ім. Ю. Федьковича відбулася Міжнародна наукова конференція, а на батьківщині археолога — в с. Чортівець — відкрито пам'ятник і кімнату-музей у сільській школі. Одна з вулиць у м. Івано-Франківськ названа на честь І. Борковського.

Нині в Україні все більше уваги приділяється вивченню наукового доробку вченого, першовідкривача празької археологічної культури. Вивченням його наукової праці займаються не тільки дослідники різних рангів, а й студентська та учнівська молодь.

- Археология Украинской ССР.* — К, 1986. — Т. 3.
- Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды).* — К, 1990.
- Баран В.Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К, 1972.
- Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В.* Походження слов'ян. — К, 1991.
- Енциклопедія українознавства.* — К, 1993. — Т. 1.
- Крушельницька Л.І.* Праця українських археологів в еміграції (В. Шербаківський, Л. Чикаленко, І. Борковський) // Записки НТШ. Праці археологічної комісії. — Львів, 1998. — Т. ССХХХV. — С. 638—642.
- Кухаренко Ю.В.* Памятники пражского типа на территории Приднепровья // *Slavia antieva.* — 1959. — S. 111—124.
- Левкун Я.* Археолог Іван Борковський: повернення у славі в Україну. — Снятин, 2007.
- Неврийб М.* УВУ — база незалежної української науки у вільному світі (1921—1945) // Від наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету. Міжнар. наук. конф. Пряшів—Свідник, 12—15 червня 1991. — К.; Львів; Пряшів, 1992. — С. 205—215.
- Пастернак Я.* Археологія України. — Торонто, 1961.
- Пастернак Я.* Мої зустрічі зі старовиною // *Український історик.* — 1978. — 1—3 (57—58). — XV. — С. 63—75.
- Петегирич В.* Іван Борковський — видатний археолог з Прикарпаття // *Постаті української археології.* — Львів, 1997. — С. 86—87 (МДАПВ. — 7.).
- Поулик И.* Древнейшие славяне в Чехословакии // *Фонды БЦАД. Архив И.П. Русановой. Отдельный оттиск.* — М., 1957.
- Поулик И.* Пражский тип в Чехословакии // *Фонды БЦАД. Архив И.П. Русановой. Отдельный оттиск.* — М., 1957а.
- Приходнюк О.М.* Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — К., 1975.
- Романюк Т.* Навчання та дослідницька праця Ярослава Пастернака у період еміграції (1920—1928) // МДАПВ. — 2006. — 10. — С. 318—328.
- Романюк Т.* Наукова діяльність Івана Борковського в Чехословаччині // МДАПВ. — 2008. — 12. — С. 448—453.
- Русанова И.П.* Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. — М., 1973.
- Русанова И.П.* Славянские древности VI—VII вв. (культура пражского типа). — М., 1976.
- Седов В.В.* Славяне. Историко-археологическое исследование. — М., 2002.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.* — К., 1990.
- Тимошук Б.О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976.
- Borkovsky I.* Problemy stredoevropske šnurove kulture // *PA.* — 1933. — 39. — S. 3—14.
- Borkovsky I.* Nove prispievky k šnurove kulture // *PA.* — 1934—1935. — 40. — S. 20—27.
- Borkovsky I.* Neistarsi slovanská keramika ze strednich Cech // *PA.* — 1936—1938. — 41. — S. 97—108.
- Borkovsky I.* Staroslovanská keramika ve sredni Evropě. Studie k počátkům slovanské kultury. — Praha, 1940.
- Borkovsky I.* Počátky Prazského hradu // *Prazský hrad ve stredoveku.* — Praha, 1946. — S. 7—11.
- Eisner I.* Rukověť slovanské archeologie. Počátky Slovanů a jejich kultury. — Praha, 1966.
- Filip J.* Praha praveka. — Praha, 1949.
- Filip J.* Keltska civilisace a její dedictvi. — Praha, 1959.
- Filip J.* Evropský pravěk. — Praha, 1962.
- Filip J.* Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. — Prag, 1966. — Т. I.
- Filip J.* Ivan Borkovsky // *AR.* — 1967. — 19. — 1. — S. 429—432.
- Filip J.* Ivan Borkovsky // *AR.* — 1976. — 28. — 5. — S. 553—555.
- Frolik J.* Hradni archeolog — Ivan Borkovsky. 8.9.1897—17.3.1976 (презентація). — 2007.
- Klanika Z.* Počátky slovanského osídlení našich zemí. — Praha, 1986.
- Neustupny I.* Pravek Československa. — Praha, 1960.
- Niederle L.* Rukověť slovanských starožitností. — Praha, 1953.
- Poulik J.* Staří Moravané budují svůj stát. — Gottwaldov, 1960.
- Ratai J.* Seznam prací Dr. Ivana Borkovského // *AR.* — 1967. — 19. — 1. — S. 535—541.
- Smetanka Z.* Ivan Borkovsky // *PA.* — 1977. — 68. — 1. — S. 219—220.
- Šimek E.* Poslední keltové na Moravě. — Brno, 1958.

Надійшла 13.10.2010

В.А. Ромашко, С.А. Скорый

Близнец-2: Скифский аристократический курган в Днепропетровском правобережном Надпорожье

Дніпропетровськ: Пороги, 2009. — 251 с.

Кургани вищої скіфської аристократії це, без перебільшення, найвизначніші археологічні пам'ятки доби раннього заліза Європи, які за розмірами і вмістом поховального інвентарю не мають рівних. Через це вони завжди привертали увагу не тільки фахівців, а й широких кіл громадськості, зацікавлених історією нашої країни. Якщо абстрагуватися від курганів скіфської знаті раннього часу, які зосереджені в Прикубанні та на Ставропольщині, то основним регіоном концентрації найвражаючих скіфських поховальних па'яток є Нижнє Подніпров'я.

Останнім часом була видрукувана низка наукових праць, присвячених їхньому детальному аналізу. Зокрема, це такі монографії як «Курган Солоха» (Манцевич 1987), «Товста Могила» (Мозолевський 1979), «Мелитопольський курган» (Тереножкин, Мозолевський 1988), «Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.)» (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991), «Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могила)» (Мозолевський, Полин 2005). На жаль, ще не видані матеріали кургану Огуз, Гайманової Могили (Бідзіля 1971) і Бердянського кургану (Болтрик, Фіалко, Чередниченко 1994; Мурзін, Фіалко 1998; 1998а).

Нині до робіт, присвячених поховальним пам'яткам вищої скіфської верхівки, додалася ще й фундаментальна монографія В.А. Ромашко та С.А. Скорого, де подані результати дослідження кургану Близнюк 2 на південній околиці м. Дніпропетровськ. Без сумніву, знайдені там матеріали, особливо чудові грецькі вироби з різьбленої кістки і деталі оздоблення саркофагу, що вражають витонченістю, не дозволяють сумніватися, що там був похований один з можновладців Скіфії.

Публікаційна частина монографії, що супроводжується численними якісними ілю-

страціями та додатками, написаними фахівцями суміжних дисциплін, не викликає жодних зауважень. Так само є безсумнівним і висновок, що в кургані був похований правитель, підвладні якому скіфські племенні об'єднання контролювали Дніпровський шлях вище його порогів. Можна погодитися і з датуванням кургану — останні десятиріччя V ст. до н. е.

Ніхто не заперечуватиме, що кожний степовий курган, де був похований вельможа, зводили силами всіх його підлеглих. Через це шабелі, котрий займав той чи інший правитель, визначається працезатратами, докладеними на спорудження його усипальниці. Зрозуміло, найпростішим способом є поділ курганів за їхньою висотою. Свого часу Б.М. Мозолевський (1979, с. 157) поділив кургани скіфської знаті за висотою на чотири групи, хоча й зауважив, що не можна визначати ранг небіжчика, виходячи лише з розмірів курганної споруди.

Якщо слідувати за розрахунками дослідника, то курган Близнюк 2 за висотою відноситься до групи II (від 5,7 до 7,5 м). Проте варто відзначити, що скіфські кургани V ст. до н. е. за розмірами (крім кургану Солоха), безперечно, поступаються величезним «пірамідам Степу» другої половини IV ст. до н. е. Тож треба врахувати три супровідні кінські могили, унікальний саркофаг та інші залишки досить пишного поховального інвентарю. Мабуть, автори монографії мають сенс, вбачаючи в чоловікові, шляхетному скіфові, що був похований в кургані Близнюк 2, не верховного царя Скіфії останніх десятиріч V ст. до н. е., а базилевса — очільника однієї з її частин.

З «легкої руки» А.Ю. Алексеева (1994) стало привабливо пов'язувати того чи іншого вельможу, похованого у визначному кургані, з реальними історичними особами, імена яких збереглися в писемних джерелах. Проте цьому заважають дві обставини: ми достеменно не

знаємо роки життя цих осіб, а, по-друге, можемо датувати кургани скіфської аристократії з точністю до 20—25 років.

Певну вразливість такого підходу демонструє й рецензована монографія. Якщо А.Ю. Алексєєв у зазначеній роботі спробував пов'язати два поховання в кургані Солоха з царськими братами Оріком і Октомасадом, то Т.М. Кузнецова (2001) запропонувала вважати похованням Орі-

ка центральну могилу Бердянського кургану. Нині В.А. Ромашко та С.А. Скорий пропонують пов'язати саме з Оріком курган Близнюк 2. Ця версія нова й цікава, але, зрозуміло, що це лише ще одна гіпотеза.

Загалом же, маємо добротну наукову працю, що буде в нагоді багатьом скіфознавцям сьогодення та майбутнього.

В.Ю. МУРЗІН

Алексеев А.Ю. К идентификации погребений кургана Солоха // Тез. докл. Междунар. конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья». — Запорожье, 1994. — С. 7—9.

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.). — К., 1991.

Бідзіля В.І. Дослідження Гайманової Могили // Археологія. — 1971. — 1. — С. 44—56.

Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е., Чердниченко Н.Н. Бердянский курган // РА. — 1994. — № 3. — С. 140—156.

Кузнецова Т.М. Исторические персонажи и скифские курганы // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Мат-лы Междунар. конф. — СПб., 2001. — Ч. II. — С. 141—150.

Манцевич А.П. Курган Солоха. — Л., 1987.

Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К., 1979.

Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могила). — К., 2005.

Мурзін В.Ю., Фіалко О.Є. Архітектура Бердянського кургану // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 82—93.

Мурзін В.Ю., Фіалко О.Є. Зброя з Бердянського кургану // Археологія. — 1998а. — № 3. — С. 103—112.

Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988.

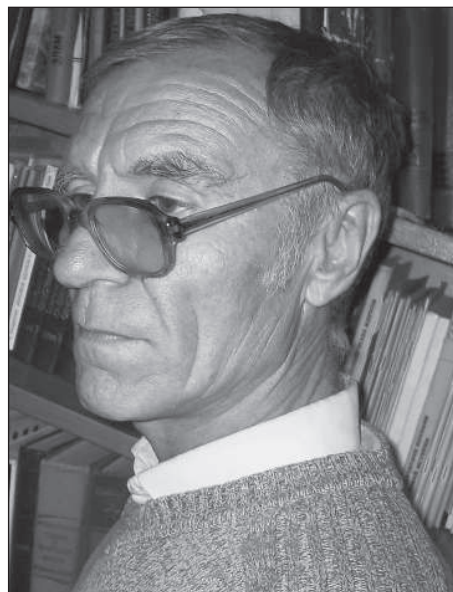
Надійшла 18.09.2010

ДО 60-річчя ГЕННАДІЯ МИКОЛАЙОВИЧА ТОЩЕВА

Знаний український археолог Геннадій Миколайович Тощев народився 25 лютого 1951 р. у с. Пологи Запорізької обл. Проте місцем для навчання юнак обрав історичний факультет Одеського державного університету, який успішно закінчив 1973 року. Попрацювавши недовго в сільській школі, амбітний молодий спеціаліст переходить на роботу до відділу археології Північного Причорномор'я ІА АН УРСР, якому віддав 10 років сумлінної праці. Ці роки пройшли в, здавалося б, нескінченних дослідженнях археологічних пам'яток у зонах новобудов Одещини. Багатомісячна польова практика та рутинна робота над звітами по закінченню сезону не завадили молодому спеціалістові успішно захистити кандидатську дисертацію «Середній період бронзового віку Північно-Західного Причорномор'я» (1982). В Одесі було створено й нову археологічну родину, коли Геннадій Миколайович запропонував руку й серце Світлані Іванівні Андрух. У цій науково-сімейній ідилії була одна, здавалося б, несуттєва вада. Життя в перлині біля моря без квартири та реєстрації перетворювалося на суцільне пекло, коли експедиція закінчувала розкопки й стомлені, але задоволені, археологи мали повертатися додому. А коли немає дому?...

Ситуація абсолютної безвиході могла розв'язатися трагічно, аби не щаслива зустріч з поважним українським істориком Федором Григоровичем Турченком, що запросив подружжя до праці в Запорізький державний університет, який з часом виріс у національний. До появи Тощевих у цьому виші пробував свої сили не один перспективний археолог, але, нюхнувши місцевої специфіки, доволі швидко змінював місце роботи і проживання. Зрештою, що потрібно археологові для щастя? Улюблена робо-

та і дах над головою. І все це забезпечило подружжю Запоріжжя.

Тут ювіляр доволі швидко став доцентом кафедри історії та очолив археологічну лабораторію при історичному факультеті. Логічним підґрунтям лабораторії стала новостворена археологічна експедиція. Невдовзі Г.М. Тощев знайшов можливість розпочати багаторічні розкопки на унікальному об'єкті археології — Мамай-горі, що все ще вивисується над Кам'янським городищем Великої Скіфії. Ось уже 22 роки експедиція ЗНУ, керована Тощевим, продовжує розкопки Мамай-гори та величезного ґрунтового цвинтаря Мамай-сурка. Роботи провадяться в умовах нещадної спеки й повзучого руйнування Мамай-гори водами Каховського моря. Гора пішла заколами й приречена на остаточне руйнування, і завдання археологів урятувати те, що ще вціліло на її маківці. Ювіляр зумів організувати не лише розкопки унікальних комплексів

Мамай-гори, а й оперативно видає матеріали розкопок експедиції.

Лекційна та експедиційна робота не обмежують коло зацікавлень дослідника. Він постійно ініціює та реалізує нові археологічні проекти. Серед них організація читань пам'яті визначного російського скіфолога Б.М. Гракова — дослідника Кам'янського городища й численних давніх могил на Запоріжжі. У 1989, 1994, 1999, 2004 та 2009 роках відбулося п'ять Граківських читань у статусі міжнародних конференцій з неодмінним виданням їхніх матеріалів. 1990 року Г.М. Тощев організував і успішно провів перший семінар з проблем катакомбної культурної спільноти. 1998 року він же ініціював заочний семінар «Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности и культурно-исторической общности многоваликовой керамики» з резонансним виданням його матеріалів. Але чи не найулюбленішим дітищем Г.М. Тощева як відповідального редактора є серійне видання «Старожитности Північного Причорномор'я та Криму». Від 1990 року вже вийшли 15 томів цієї серії.

Проте Г.М. Тощев лишається, перш за все, науковцем, що розв'язує надскладні проблеми бронзової доби Надчорномор'я. Він видає ключові матеріали кемі-обинської культури,

які лишилися в домашньому архіві по смерті А.О. Щепинського, й активно включився в дискусію щодо таксономічного рангу цього яскравого явища доби ранньої бронзи. Ювіляр доклав чимало зусиль до вивчення західного ареалу катакомбної культурної спільноти і пам'яток кам'янсько-левенцівського типу на сході Криму (Планерське) й обстоює виділення кам'янсько-планерської археологічної культури. Не чужа для науковця й гостра проблематика сабатинівської та білозерської культур. Своє бачення наукових проблем бронзової доби дослідник втілює у підсумковій монографії «Крым в эпоху бронзы» (2007).

Ювіляр лишається активним організатором наукового та навчально-виховного процесів в археології Запоріжжя. Він виплекав генерацію молодих науковців, які пов'язали свою долю з археологією (Л.А. Спіцина, М.В. Єльников, Г.І. Шахров, О.В. Дровосекова, О.В. Тубольцев та ін.). Вагомою є робота Г.М. Тощева в охороні пам'яток археології краю. Від 10 грудня 1991 р. він почесний член Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Не оминемо увагою й багаторічну роботу ювіляра в редакційній колегії журналу «Археологія».

Щиро зичимо ювілярові міцного здоров'я та поступу в науці та житті!

В.В. ОТРОЩЕНКО

У ЮВІЛЕЙНІ ГРАКІВСЬКІ ЧИТАННЯ

21—24 жовтня 2009 р. у м. Запоріжжя відбулася Міжнародна наукова конференція «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», присвячена 110-річчю від дня народження професора Б.М. Гракова. Вона проходить раз на п'ять років, перші читання відбулися в далекому вже 1989 р.

У роботі конференції взяли участь представники різних установ та навчальних закладів України (Запоріжжя, Київ, Дніпропетровськ, Одеса, Севастополь, Донецьк, Нікополь, Бердянськ), Росії (Москва, Ростов-на-Дону) та Молдови (Кишинів, Тирасполь).

© С.І. АНДРУХ, Г.М. ТОЩЕВ, 2011

Конференцію відкрив доцент Запорізького Національного університету Г.М. Тощев. З вітальним словом виступили директор Запорізького краєзнавчого музею проф. Г.І. Шаповалов, професор Дніпропетровського Національного університету І.Ф. Ковальова, завідувач відділу Північно-Західного Причорномор'я ІА НАНУ к. і. н. Т.Л. Самойлова, д. і. н. В.Ю. Мурзін.

На пленарному засіданні у приміщенні ЗОКМ виступили Г.М. Тощев та І.В. Бруяко, доповіді яких із застосуванням мультимедіа дали можливість присутнім ознайомитися з матеріалами відомих пам'яток — Мамай-Гора у Нижньому Подніпрров'ї та Картал у пониззі Дунаю. У доповіді В.І. Клочка, заслуханої з великою ціка-

Учасники V Граківських читань (фото А.А. Филлипенко)

вістю, викладена нова концепція походження скіфів, а О.В. Фатеев представив нову типологію клейм Гераклії Понтійської.

У зверненні до владних структур України, зачитаному А.Г. Плешивенко та О.В. Тубольцевим, яке підписали згодом представники різних міст, мова йшла про необхідність посилення уваги до збереження археологічної спадщини, зокрема, курганів.

Робота секційних засідань проходила у санаторії на о. Хортиця. Секцію доби бронзи вів Г.М. Тощев, а об'єднану (скіфо-сарматської та античної археології) — І.В. Бруяко. На першій з додатковою доповіддю (не зазначена у програмі) виступив С.М. Агульников, а на другій — В.М. Саєнко.

Науковці мали чудову нагоду обговорити виступи та висловити свої думки з приводу кожної доповіді. Підсумовуючи роботу конференції, були висловлені побажання продовжувати Граківські читання і на майбутнє.

Учасники конференції здійснили екскурсію на відому Кам'яну могилу в Мелітопольському районі, де з великим задоволенням огляну-

ли саму пам'ятку і експозицію музею, віддали належну шану Б.Д. Михайлову.

Було оглянуто також експозицію Музею історії зброї у м. Запоріжжя та Скіфський стан на о. Хортиця.

Матеріали конференції видані у XV томі «Старожитностей степового Причорномор'я і Криму». Тут надруковано 50 розширених доповідей та п'ять статей, що супроводжуються рисунками і фотографіями (загальний обсяг 314 с.).

Інформація про роботу V Граківських читань викладена на сайті «Museum» — <http://www.formuseum.info/2009/11/02/grakovskie.html>.

V Граківські читання — ювілейні. Тому варто навести деякі цифри. На першу конференцію (1989 р.) було подано 123 тези (136 осіб), на другу (1994 р.) — 98 тез (117 осіб), на третю (1999 р.) — 81 теза (93 особи), на четверту (2004 р.) — 67 тез (79 осіб), на п'яту (2009 р.) — 50 тез (59 осіб).

Таке зменшення учасників пояснюється причинами економічного характеру, але, не виключено, що свою роль відіграє в сучасних умовах і ставлення до археології як науки.

С.І. АНДРУХ, Г.М. ТОЩЕВ

Обращение участников V Граковских чтений

Археологическое наследие Украины несет невосполнимые утраты в результате грабительских раскопок. Бездействие властей, отсутствие в обществе активного противостояния разрушению археологических памятников, попустительство коллекционированию артефактов, добытых незаконным путем, безнаказанность грабителей вызывают закономерную тревогу археологов.

Организованное расхищение древностей приобрело промышленный характер и охватывает все новые территории. Распоясавшиеся грабители используют строительную технику, официально заключают договоры на проведение раскопок.

В границах Запорожской обл. только за последнее время выявлено пять случаев целенаправленного разрушения курганов в процессе поиска предметов для продажи. Ни одно из них, даже резонансная попытка осквернения памятника национального значения — кургана Куляб-Могила, не нашло необходимого завершения — наказания виновных.

Подобные явления характерны для большинства регионов Украины. Участники Граковских чтений обращаются с призывом к научной общественности объединить усилия по сохранению археологического наследия, обратить внимание властных структур всех уровней на опасность сложившейся ситуации и принять действенные меры по его защите и сохранению.

Запорожье, 21 октября 2009 г.

ПАКТ РЕРІХА — ДО 75-РІЧЧЯ ПРИЙНЯТТЯ

У 2010 р. виповнилося 75 років від дня прийняття одного з ключових документів в історії правового захисту культурних цінностей, що отримав назву Пакт Реріха — за ім'ям всесвітньовідомого художника, вченого, мандрівника та громадського діяча М.К. Реріха. Пакт (Договір про охорону художніх і наукових установ та історичних пам'яток) був підписаний 15 квітня 1935 р. представниками 21 держави Пан-Американського союзу в Білому Домі у Вашингтоні (США). Йому передувало сім міжнародних конференцій за участю урядових делегацій, визначних наукових, культурних та військових діячів. М.К. Реріх виступив ініціатором міжнародного громадського руху у справі захисту цінностей культури і став засновником комітетів з підтримки Пакту у більш як 30 країнах. Саме широкий громадський рух розглядався М.К. Реріхом як найдієвіший механізм захисту культурних цінностей.

Унікальні правові норми Пакту, що визначають недоторканість не лише матеріальних предметів, але й діючих наукових і культурних установ та покликані захистити живе явище культури. Статтею I документу цей імунітет передбачено як у випадку воєнних конфліктів, так і в мирний час. Зміст Пакту ґрунтується на розумінні культурної спадщини як носія тих якостей, без яких неможливе культурне життя людства та його поступ. Захист культури визначався як місія, покликана зберегти основи людяності. Разом з тим, ідея прийняття Пакту для М.К. Реріха мала й конкретну спрямованість захистити від нищення тоталітарним режимом надбання культури та її носіїв у СРСР. Пакт Реріха став основою Гаазької конвенції ЮНЕСКО 1954 р., закладені в ньому ідеї зберігають велику гуманістичну цінність та є особливо актуальні нині. В небезпеці опинилася й спадщина самого автора Пакту.

VI МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «АРХЕОЛОГІЯ ЗАХОДУ УКРАЇНИ» (20—22 травня 2009 року, м. Львів)

Стало доброю традицією щорічно у травні проводити конференцію, тематика якої — археологічні дослідження на заході України. VI Міжнародна наукова конференція «Археологія заходу України» відбулася у Львові 20—22 травня 2009 року. Засідання проходили у конференц-залі Наукового товариства ім. Тараса Шевченка (вул. В. Винниченка, 24).

Географія конференції давно вийшла за межі Західної України — і в плані території досліджень, і її учасників. Традиційно у цьому науковому заході беруть участь вчені з України, Польщі, Білорусі, Росії, Словаччини. Того року до країн-учасників долучилася Бельгія, яку представляв дослідник Люк Моро. Робочими мовами були українська, польська, словацька, білоруська, російська. Загалом у роботі конференції взяли участь понад 50 науковців.

Відкриваючи конференцію, до присутніх звернувся заступник директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України доктор історичних наук Леонід Зашкільняк. Він відзначив, що не випадково Передкарпатський регіон привабливий для археологічних досліджень, — адже ця територія є ареалом перехрестя культур від найдавніших епох до новітнього часу. Приємно, що в Україні саме Львів щорічно організовує зустрічі науковців з країн Карпатського регіону.

Від імені відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича і кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського національного університету ім. І. Франка учасників конференції привітав доктор історичних наук Олександр Ситник.

Загалом на конференції було виголошено майже 40 доповідей.

Ранкову сесію у перший день роботи конференції відкрив *О. Ситник* повідомленням «Олександр Черниш (1918—1993) та палеоліт заходу України». Також були виголошені доповіді: *Р. Коропецький* (м. Львів) «Нова інтерпретація крем'яного комплексу культурного шару III Куличівки»; *Т. Милян, І. Назар, Б. Сало, А. Чор-*

ний (м. Львів) «Пізньопалеолітичні пам'ятки Бережанщини: вступ до досліджень»; *І. Кочкін* (м. Івано-Франківськ) «До питання про культурно-історичні процеси у Верхньому Подністер'ї доби енеоліту»; *Т. Ткачук* (м. Івано-Франківськ) «Трипільля А у Верхньому Подністер'ї»; *В. Конопля* (м. Львів), *Є. Лібера* (м. Люблін, Польща) «Кам'яні сокири з лопатеподібними лезами: ареал поширення і культурно-хронологічна інтерпретація»; *Г. Охрименко, О. Борисова* (м. Луцьк) «Поселення волинно-люблінської культури Баїв»; *К. Туня* (м. Краків, Польща) «Поховання культури шнурової кераміки в західній Малопольщі»; *П. Макарович* (м. Познань, Польща) «Контакти прибалтійських територій з територією України в часи розвитку тшинецької культури»; *М. Бандрівський* (м. Львів) «Бронзовий меч з околиць Петриківського могильника».

В обговоренні виступили *В. Войнаровський, М. Бандрівський, П. Макарович і Б. Строць.*

На **вечірній сесії** виступили: *Р. Берест* (м. Львів) «Рятівні археологічні дослідження у с. Ганачівка на Львівщині у польовому сезоні 2008 року»; *В. Лакіза* (м. Мінськ, Білорусь) «Дослідження первісних пам'яток у зонах новобудов на території Західної Білорусі: 2003—2008 роки»; *М. Ігначек* (м. Познань, Польща) «Елементи лісу/лісостепу понтійської смуги у нижніх комплексах групи пам'яток лужицької культури. Етап епохи раннього заліза»; *З. Крісовска* (м. Левоча, Словаччина) «Поширення прикрас, виготовлених з мушлів, у Подунав'ї та Потиссі в добу неоліту»; *В. Войнаровський* (м. Львів) «Добринівці I — чинбарський комплекс черняхівської культури на Буковині»; *Н. Плавінський* (м. Мінськ, Білорусь) «Браславське Поозер'я в кінці I — на початку II тис. н. е.: сучасний стан і перспективи досліджень»; *Б. Прищеп* (м. Рівне) «Дослідження середньовічного Острога в 2008 р.»; *В. Савицький, М. Собуцький* (м. Луцьк) «Нове про грошовий обіг на Волині у XII—XIV ст.».

На **ранковій сесії** другого дня роботи конференції були заслухані доповіді: *Я. Махнік* (м. Краків, Польща) «Між Гарцем і Поділлям: культура шнурової кераміки на Сокальській

Пленарне засідання. Виступає доктор історичних наук Олександр Ситник

Гряді»; *Н. Войцешук* (м. Львів) «Результати рятівних археологічних розкопок на поселенні Грушів I—III на Львівщині у 2008 р.»; *Б. Стронець* (м. Тернопіль) «Датування черняхівського могильника в Романовому Селі»; *М. Кромпец* (м. Краків, Польща) «Про можливості та перспективи дендрохронологічного датування на Західній Україні»; *О. Корчинський* (м. Львів) «Печерні комплекси другої половини VIII—XIV ст. в околицях Стільського городища»; *В. Петегрич* (м. Львів) «Писемна культура еліти та «мовчазної більшості» у містах Надбужанщини княжої доби».

У дискусії взяли участь Т. Ткачук, В. Войнаровський та Я. Махнік.

Вечірня сесія розпочалася зі звернення гостя конференції відомого українського поета Романа Лубківського. Його виступ стосувався важливості досліджень і відбудови церкви Святого Духа у Львові. Колектив авторів: *Н. Білас, О. Лек, Ю. Лукомський, В. Оприск, О. Осаульчук, Д. Павлів, І. Принада* (м. Львів) представили доповідь «Археологічні дослідження на місці церкви Святого Духа у Львові в 2008 році». Були виголошені наступні доповіді: *Н. Асташова, Т. Сарачева* (м. Москва, Росія) «Давньоруські мініатюрні енкаліпії з археологічної колекції Державного історичного музею»; *Я. Погоральський* (м. Львів) «Дослідження на городищі Рокитне у 2008 р.»; *Я. Онищук* (м. Львів) «Археологічне дослідження багатошарової пам'ятки Малинище I на Бродівщині у 2008 р.»; *О. Лазурко* (м. Львів) «Єврейська дільниця в Белзі: підсумки досліджень»; *Ю. Лукомський* (м. Львів) «Лаврівський монастир: результати та перспек-

тиви архітектурно-археологічних досліджень»; *Н. Войтович* (м. Львів) «Досвід фіксації стратиграфічних перетинів у рятівній археології Львова останніх років»; *Г. Лукач* (м. Левоча, Словаччина) «Нові повідомлення про розвиток Спішського Граду»; *Р. Миська* (м. Львів) «Археологічні дослідження Тустані у 2008 р.»; *П. Гарчар* (м. Прешов, Словаччина) «Братицькі градки у Східній Словаччині»; *О. Башков* (м. Брест, Білорусь) «Дослідження гробівця родини Ожешків в Закозельську»; *В. Гупало, М. Лосик* (м. Львів) «Скляні вироби з розкопок у колишньому бернардинському костелі в Дубні»; *С. Терський* (м. Львів) «Розвідкові дослідження в околицях Володимира і Перемишля»; *Л. Мацкевий, Г. Панахид* (м. Львів) «Археологічна карта Львова».

У **підсумковій дискусії** взяли участь Я. Махнік, С. Терський, В. Оприск, Л. Мацкевий, Ю. Лукомський, О. Ситник. Вони звертали увагу на проблемні аспекти сучасної археологічної науки — необхідність комплексного дослідження пам'яток; важливість їхнього каталогування та узагальнення інформації про археологічні об'єкти, зокрема у містах; залучення молоді до археології.

Учасники конференції відвідали Археологічний музей Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, здійснили екскурсію Львовом та оглянули виставку «Міста Галицько-Волинської держави» у Львівському історичному музеї.

Важливим етапом роботи конференції була польова екскурсія на археологічно-архітектурні пам'ятки Карпатського Підгір'я, зокрема у Гошівський монастир.

Л.Г. МАЦКЕВИЙ, Г.І. ПАНАХИД

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЇ: ОСОБИСТОСТІ ТА ШКОЛИ (до 160-річчя В.В. Хвойки)»

5—8 жовтня 2010 року у Києві відбулася Міжнародна наукова конференція «Історія археології: особистості та школи». Організаторами конференції виступили: Інститут археології НАН України та Інститут історії матеріальної культури РАН в рамках проекту РГНФ—НАНУ.

Робота конференції проходила у двох секціях: «Парадигми, концепції, підходи в археологічних дослідженнях» і «Особистість в історії археології: спадок відомий та невідомий». Окрім того, в рамках конференції відбулися дискусії у форматі круглих столів за тематикою: «Археологічна освіта: формальний і неформальний аспекти» і «Наукові школи в археології».

Участь у конференції взяли 73 дослідники, які представляли 35 наукових установ України і Росії. Було заслухано 60 доповідей. Така ситуація цілком правомірно ілюструє актуальність досліджень з історії археологічної науки на пострадянському просторі.

Під час пленарного засідання було означено актуальні теми, що викликали значну зацікавленість та жваві дискусії серед учасників упродовж всієї роботи конференції. Н.І. Платонова у доповіді «Парадигми або базові концепції в археології та історії археології» наголосила, що, хоча базові концепції у вітчизняній науці змінювали одна одну, все ж попередня парадигма не втрачала актуальності, продовжуючись у наступних дослідженнях. Я.П. Гершкович своєю доповіддю закликав археологічну спільноту до критичного ставлення до «псевдоархеології» та до запобігання поширенню «квазіконцепцій». І.Л. Тихонов ознайомив присутніх із сучасним станом досліджень у галузі історії археології в Росії.

Робота секції «Парадигми, концепції, підходи в археологічних дослідженнях» висвітлювала проблемні й дискусійні теми у царині історії первісної археології (доповіді М.В. Аніковича, Н.І. Платонові, Л.Б. Вишняцького, О.М. Кононенко, С.В. Палієнка, Д.Л. Гаскевича), археології доби бронзи (доповіді Н.Л. Моргунової, Д.Л. Тесленка, А.О. Євгенєва, А.В. Корохіної, С.Д. Лисенка, Н.Б. Бурдо, Д.К. Черновола, Е.В. Овчинникова).

Низка виступів на секції була присвячена археологічній спадщині В.В. Хвойки та сучасним поглядам на його дослідження. Перший археологічний досвід В.В. Хвойки висвітлювали Т.М. Радієвська і М.М. Беленко. М.Ю. Відейко ознайомив присутніх із джерелознавчим потенціалом польових щоденників дослідника. Різноманітні аспекти археологічної діяльності В.В. Хвойки були висвітлені у доповідях О.В. Шарова, М.Г. Гусакова, І.Є. Сафонова.

Не лишилися поза увагою і питання історії української археології першої половини ХХ ст. В.А. Колеснікова заторкнула питання інституалізації археологічних структур Української академії наук, А.О. Корвін-Піотровський акцентував увагу на діяльності ВУАКу в царині створення археологічної карти України, А.С. Пудовкіна ознайомила присутніх з археологічними здобутками Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка.

Крім того, на секції були заслухані доповіді, присвячені історії розвитку та сучасному стану складення синтетичних археологічних карт Північно-Західного Причорномор'я (Д.В. Кіосак) і критеріям визначення дослідницького професіоналізму археолога в різних країнах Європи (Є.М. Михайленко).

Доповіді на секції «Особистість в історії археології: надбання відоме та невідоме» привернули увагу до життєвого і творчого шляху низки визначних дослідників ХІХ—ХХ ст. — М.О. Макаренка, А.М. Тальгрена, О.О. Бобринського, Хв.К. Вовка, П.І. Смолічева, І.Г. Підоплічка, В.Т. Ілларіонова, М.Ф. Болтенка, М.В. Сібільова, П.С. Уварової, В.П. Левенка, О.С. Федоровського, О.В. Бодяньського, Г.Л. Скадовського, О.І. Тереножкіна, Т.М. Троїцької та ін. Розглядалась історія археологічних з'їздів, роль П.С. Уварової в їхній організації тощо. У доповідях О.О. Щеглової і Г.О. Станіциної були проаналізовані інформаційний потенціал особових фондів археологів у контексті дослідження історії археологічної науки.

Під час роботи круглого столу «Археологічна освіта: формальний та неформальний аспекти» обговорювалися важливі питання, що викликали жваву дискусію з актуальних проблем, пов'язаних з переходом на Болонську систему освіти. Колеги з Росії та України поділилися до-

свідом викладання археології та суміжних дисциплін у вищих навчальних закладах, запропонували свої підходи до методів оцінки знань, організації індивідуальної роботи зі студентами тощо.

Нікого не залишив байдужим заключний круглий стіл «Наукові школи в археології». Після виступів С.В. Кузьмича і С.Б. Охотнікова в дискусії взяли участь Н.І. Платонова, Н.Б. Бурдо, Н.С. Абашина, А.М. Буровський, В.В. Отрошенко та інші. Дискусія показала, що зміст поняття «наукова школа» трактується неоднозначно і потребує визначення в подальших дослідженнях.

Більшість дослідників наголошували на необхідності розрізняти поняття «археологічна школа» і «наукова археологічна школа».

Підсумки конференції були підведені на заключному засіданні, на якому учасники заслухали доповіді голів секцій та організаторів конференції з російської та української сторін. Учасники дійшли спільного висновку: конференція стала справжнім підтвердженням того, що історія археології у Західній і Східній Європі стала однією з повноправних галузей археологічної науки.

*Н.С. АБАШИНА, В.А. КОЛЕСНИКОВА,
А.С. ПУДОВКІНА, І.В. ЧЕРНОВОЛ*

ДО 60-РІЧЧЯ ВАЛЕНТИНИ ОЛЕКСІЇВНИ ПЕТРАШЕНКО

14 грудня 2010 р. виповнилося б 60 років Валентині Олексіївні Петрашенку, яка пішла від нас за чотири роки до цього. Втрата була настільки приголомшлива і несправедлива, що й досі викликає смуток у всіх, хто добре знав Валентину Олексіївну і працював разом з нею.

В.О. Петрашенку була легкою вдачею, дуже рухлива і енергійна. Її науковим наставником у відділі був В.Й. Довженко, через якого молоде покоління співробітників Інституту археології 70-х рр. нібито перебрало на себе естафету досліджень від старшого покоління археологів, що починало свою роботу ще до війни або відразу по ній. Отримавши свій перший досвід ще на рубежі 60–70-х рр. під час археологічної практики при навчанні в Київському університеті, Валя на початку своєї роботи в Інституті пройшла через горнило польових експедицій на Канівщині, Чернігівщині і на середньому Дністрі, набувши необхідних навичок у методиці досліджень і польовій камеральній обробці матеріалу, а також і в організації експедицій.

Все це дозволило молодій аспірантці у 1979 р. стати надійною помічницею Є.В. Максимова при розкопках багатощарового городища біля с. Монастирок на Канівщині. На цій пам'ятці був отриманий, зокрема, матеріал VIII–X ст., який не тільки був використаний

ний В.О. Петрашенку у її кандидатській дисертації «Лесостепное Правобережное Поднепровье VIII–X вв.», захищеній 1982 р., але й став, після виходу монографії Є.В. Максимова і В.О. Петрашенку «Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре» (1988), хрестоматійним для вивчення пам'яток та ілюстрації матеріальної культури ранньодержавного періоду в Середньому Подніпров'ї.

Згодом Валентина Олексіївна очолювала багаторічні експедиції, які досліджували пам'ятки біля с. Ходосівка під Києвом та біля сіл Григорівка і Бучак на Канівщині. Ці розкопки дали різноманітний матеріал для вивчення сільських поселень VIII—XIV ст., який опублікований та використаний у багатьох статтях і монографії дослідниці «Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка)» (2005). Особливо підкреслимо, що всі польові дослідження (розкопки, розвідки), якими керувала В.О. Петрашенко, були чітко сплановані і добре організовані, в її експедиціях панував порядок, розклад робочого дня був зручний і для продуктивної праці, і для відпочинку. Цей, майже домашній, затишок і дружня атмосфера експедицій Валентини Олексіївни запам'яталися всім учасникам тих робіт.

Загалом у польовому доробку В.О. Петрашенко понад 30 експедицій, з яких понад 20 сезонів вона була керівником експедицій або загонів. Все це вимагало і високих професійних якостей, і комунікабельності, виваженості і ширості у стосунках із колегами, студентами-практикантами, представниками місцевої влади і місцевими жителями. Всіма цими якостями Валентина Олексіївна володіла і використовувала їх на користь улюбленої справи.

Не секрет, що зараз, як і раніше, існує думка, за якою керівник експедиції повинен «лише» створити умови для продуктивного дослідження. Вочевидь це необхідна, але не завжди достатня умова для успішної роботи. Важливими залишаються робота досвідчених, енергійних помічників, а також і особиста участь керівника у всьому процесі розкопок, особливо у невеликих експедиціях. Валентина Олексіївна завжди йшла саме цим шляхом, усвідомлюючи свою відповідальність за якісний результат. Тому вона легко оперувала отриманим матеріалом, а публікації з'являлися після закінчення робіт доволі оперативно.

Незважаючи на вагомий доробок її експедиційної діяльності, В.О. Петрашенко активно займалась і аналітичними науковими дослідженнями. Серед найважливіших тем її пошуків — вивчення технології і хронології кераміки VIII—XIII ст., система заселення лісостепового Подніпров'я у давньоруський час, типологія сільських поселень X—XIII ст., археологічні старожитності літописних полян (див. список публікацій). Ці питання є наскрізними в українській археології, вони далекі від остаточного вирішення, але в розробці цих проблем внесок дослідниці вагомий.

Ще одним напрямом наукової роботи В.О. Петрашенко було проведення масштабних археологічних розвідок. Був час у вітчизняній науці, коли до цих робіт ставилися зверхньо, вважаючи їх малоінформативними і через це не перспективними для розробки «глобальних» дослідницьких тем. Валентина Олексіївна вже тоді побачила глибинну вартість необхідності створення бази даних археологічних пам'яток певних територій, і не тільки з пам'яткоохоронною метою. Тому навколо всіх пам'яток, які вона розкопувала, провадилися додаткові розвідки, які давали об'єктивну картину заселення цілих мікрорегіонів. Під її керівництвом були проведені розвідки в Київській і Черкаській областях (басейн р. Віта під Києвом, узбережжя Канівського водосховища, Кагарлицький р-н на Київщині), під час яких було виявлено кілька десятків нових пам'яток, а близько 400 — картографовано.

Валентина Олексіївна не тільки розкопувала пам'ятки і відкривала нові, але й переймалася питаннями збереження археологічної спадщини України. Вона входила до складу Київського і Черкаського обласних осередків УТОПІК, брала участь у створенні Трахтемирівського історико-культурного заповідника і далі допомагала його становленню, розробляючи програми його діяльності. Для популяризації минулого цього чудового куточка нашої країни В.О. Петрашенко видала, разом із Є.В. Максимовим, книжку «Трахтемирів. Подорож у давнину» (2001).

В останні роки життя Валентина Олексіївна, незважаючи на мізерне фінансування, продовжувала майже щорічно виїздити до Трахтемирова та Бучака, провадячи рятувально-охоронні роботи на пам'ятках, що руйнуються Дніпром. На початку XXI ст. було реанімовано ідею будівництва в Бучаку Канівської ГАЕС, що призвело б до значних втрат не тільки археологічних пам'яток, розташованих на цій території, але й завдало непоправної шкоди заповідному мальовничому рельєфу Канівських гір і всій екосистемі регіону. В.О. Петрашенко послідовно виступила проти цього безвідповідального, варварського по суті, проекту.

Вже чотири роки, як нема з нами Валентини Олексіївни. До нас, її молодших колег, часом навідується легкий смуток при думці, що вона не дізнається про цікаві і важливі результати розкопок останніх років, не висловить своєї авторитетної оцінки з приводу нових дискусій. Нам бракує мудрої і виваженої позиції Валентини Олексіївни з приводу масового нищення археологічних пам'яток, згубної для

науки комерціалізації (в найгіршому сенсі) археології, неприродного розриву професійної і людської комунікації між поколіннями дослідників, повернення клановості і «партійності» в середовище науковців.

Вивчаючи минуле, Валентина Олексіївна через досліджені пам'ятки, розроблені про-

блеми, поставлені питання заглянула у майбутнє нашої науки, і це найголовніший результат її яскравої і невтомної праці. Восени 2010 р. народилась онучка Валентини Олексіївни — Валерія, в імені якої є часточка від імені її бабусі, яка так чекала на цю подію. Життя продовжується...

В.К. КОЗЮБА

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ ВАЛЕНТИНИ ОЛЕКСІЇВНИ ПЕТРАШЕНКО

1975

1. Работы Зарубинецкой экспедиции // АО 1974 г. — М., 1975. — С. 291—292 (соавторы Коваленко В.П., Максимов Е.В., Погорелый В.Н., Терпиловский Р.В., Цындровская Л.А., Юренко С.П.).

1976

2. Работы на Среднем Днестре // АО 1975 г. — М., 1976. — С. 374—375 (соавторы Пачкова С.П., Яковенко Э.В.).

1980

3. Городище Монастирок VIII—XIII ст. на Средньому Дніпрі // Археологія. — 1980. — 33. — С. 3—20 (співавтор Максимов Е.В.).
4. Раскопки многослойного городища близ хут. Монастырек на Днестре // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. — Днепропетровск, 1980. — С. 125—126 (соавтор Максимов Е.В.).
5. Раскопки памятников I тысячелетия н. э. в Среднем Поднепровье // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 299—300 (соавтор Максимов Е.В.).
6. Славянское поселение VIII—X вв. на Среднем Днестре // Тез. докл. советской делегации на IV Междунар. конгрессе славянской археологии. — М., 1980. — С. 70—71 (соавтор Максимов Е.В.).

1981

7. О культурной принадлежности памятников Лесостепного Правобережного Поднепровья в VIII—X вв. // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. Тез. докл. Респ. конф. мол. ученых. — К., 1981. — С. 101—102.
8. Раскопки поселения Монастырек // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 276—277 (соавтор Максимов Е.В.).

1982

9. Вивчення кераміки давньоруського городища біля с. Гринчук // Археологія. — 1982. — 39. — С. 51—63 (співавтор Пачкова С.П.).
10. Житла VIII—X ст. на Правобережному Подніпров'ї // Археологія. — 1982. — 37. — С. 48—59.
11. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII—X ст. // Археологія. — 1982. — 41. — С. 46—63 (співавтор Пашкевич Г.О.).
12. Лесостепное Правобережное Поднепровье VIII—X вв. Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1982.

1984

13. Раскопки поселения Монастырек на Среднем Днестре // АО 1982 г. — М., 1984. — С. 290—291 (соавтор Максимов Е.В.).

1985

14. Городище Монастырек VIII—X вв. в свете новых исследований // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. (История и археология). — К., 1985. — С. 71—84.
15. Раскопки городища Монастырек // АО 1983 г. — М., 1985. — С. 343—344.

1986

16. Работы Каневского отряда Днепровской экспедиции // АО 1984 г. — М., 1986. — С. 265—266 (соавтор Максимов Е.В.).

1987

17. О древнерусских поселениях Каневского Поднепровья в свете новых исследований // Задачи советской археологии с свете решений XXVII съезда КПСС. Тез. докл. Всесоюзн. конф. — М., 1987. — С. 198—199.
18. Работы Днепровской древнерусской экспедиции // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 392—393.

1988

19. Волынцевская культура на Правобережном Поднепровье // Историко-археол. семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». Тези докл. — Чернигов, 1988. — С. 98—101.
20. Работы Днепровской древнерусской экспедиции // АО 1986 г. — М., 1988. — С. 313—314 (соавтор Моця А.П.).
21. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днестре. — К., 1988 (соавтор Максимов Е.В.).
22. Слов'янські пряслиця VIII—X ст. з Правобережжя Середнього Подніпров'я // Археологія. — 1988. — 62. — С. 24—32.

1989

23. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення) // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 32—44.
24. Про локалізацію літописного Пересічина // Проблеми історії та археології давньоруського населення Української РСР. Тези доп. XX Респ. конф. — К., 1989. — С. 175—176.

1990

25. Волинцевская культура на Правобережном Поднепровье // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 47—50.
26. Древнерусское поселение у с. Григоровка в Каневском Поднепровье (итоги археологического исследования) // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». Тез. докл. — Чернигов, 1990. — С. 122—125 (соавтор Виноградская Л.И.).
27. Рятувальні археологічні роботи на березі Канівського водосховища // Науково-практичний семінар «Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні в 1989 р.». Тези доп. та повідомл. — Вінниця, 1990. — С. 66—67.
28. Этнокультурные процессы на правобережье Среднего Поднепровья в VIII—IX вв. // VI Междунар. конгресс славянской археологии (г. Прилеп, Югославия, 1990 г.). Тез. докл., подгот. сов. исследователями. — М., 1990. — С. 67—68.

1991

29. Дослідження багатошарового поселення поблизу с. Бучак на Дніпрі // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. — К., 1991. — С. 7—8 (співавтори Козюба В.К., Таєвська А.В.).
30. Древнерусские поселения Каневского Поднепровья // Науч. конф. «Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов». Тези докл. — М., 1991. — С. 51—52.
31. Новий ремісничий центр VIII—IX ст. на Київщині // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доп. — К., 1991. — С. 69—71.

1992

32. Керамика IX—XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. — М., 1992. — С. 7—20.
33. К изучению земледелия Древней Руси по материалам поселения у с. Григоровка на Среднем Днепре // СА. — 1992. — № 1. — С. 198—210 (соавтор Пашкевич Г.А.).
34. К проблеме взаимоотношения полей и Хазарии // Степи Восточной Европы во взаимосвязи Востока и Запада в средневековье. — Донецк, 1992. — С. 54—57.
35. Слов'янська кераміка VIII—IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я. — К., 1992.

1993

36. Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї. — К., 1993 (співавтор Козюба В.К.).
37. До проблеми археологічного дослідження південноруського села // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. Мат-ли історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова. — Чернігів, 1993. — С. 66—68.
38. Нові дослідження давньоруського поселення неподалік с. Григоровка на Дніпрі // Старожит-

ності Південної Русі. Мат-ли III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX—XIII ст.». — Чернігів, 1993. — С. 49—60 (співавтор Виноградська Л.І.).

39. Орнаментация слов'янської кераміки Середнього Подніпров'я у VIII—IX ст. // Українське гончарство. — К.; Опішня, 1993. — 1. — С. 196—202.
40. Про роботу спеціалізованої Вченої ради для захисту докторських дисертацій при Інституті археології АН України у 1992 р. // Археологія. — 1993. — № 2. — С. 157—158.
41. Рец.: Urszula Maj. Stradow, stanowisko 1. Czesc I. Ceramika wczesnosredniowieczna // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 148—149.

1994

42. Археологічна періодизація заселення Середньої Наддніпрянщини другої половини I тис. н. е. // Тези Всеукр. наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності і культури». — Б. м. і р. — С. 23—24.
43. До проблеми археологічної інтерпретації літописних полей // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 181—187.
44. Наукова конференція «Міфологія в українській історіографії (XIX—XX ст.). Проблеми і дискусії» // УІЖ. — 1994. — № 6. — С. 146—148.
45. Туристсько-краєзнавчий маршрут в Канівському Подніпров'ї за археологічними даними // Мат-ли наук.-практ. конф. в Черкасах. — Черкаси, 1994.

1995

46. Дослідження слов'яно-руських пам'яток в Канівському Подніпров'ї у 70—90 роки // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси, 2005. — С. 108—114.
47. Древнерусские поселения Каневского Поднепровья // Славянская археология 1990. Ранне-средневековый город и его округа. — М., 1995. — С. 142—150 (Мат-лы по археологии России, 2).
48. Поросся в контексті слов'янського розселення // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність. — К., 1995. — Ч. 2. — С. 477—478.
49. Сільське давньоруське поселення з Канівщини // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Мат-ли істор.-археол. семінару, присвяч. 60-річчю від дня нар. О.В. Шекуна. — Чернігів, 1995. — С. 64—65.

1996

50. Програма наукового дослідження, охорони та використання пам'яток археології Трахтемирівського заповідника // Охорона культурної спадщини: історія і сучасність. Тези доп. — К., 1996.
51. Система заселення Дніпровського побережжя в VIII—XIII вв. // VI Міжнар. конгрес слов'янської археології. Тези доп. української делегації. — К., 1996. — С. 97—99.

1997

52. Наукова концепція організації історико-культурного заповідника «Трахтемирів» // Пам'ятки

та визначні місця Шевченківського краю. Проблеми охорони та дослідження. Тези доп. наук.-практ. конф. — Б. м. і р. — С. 31—33.

53. Пам'ятки VIII—IX ст. Правобережного Подніпров'я // Південноруське село IX—XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). — К., 1997. — С. 6—19.
54. Поселення Канівського Придніпров'я // Південноруське село IX—XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). — К., 1997. — С. 114—143.
55. Програма наукового дослідження, охорони та використання пам'яток археології та геології Трахтемирівського заповідника // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1997. — 1. — С. 99—105 (співавтори Радзівіл А.Я., Куделя Ю.А.).
56. Про один керамічний комплекс VIII—IX ст. з Середнього Подніпров'я // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — К.; Львів, 1997. — С. 154—160.
57. Роботи Канівської комплексної експедиції // АДУ 1993 р. — К., 1997. — С. 105—107 (співавтор Козюба В.К.).
58. Структура заселення лісостепу Середнього Придніпров'я за матеріалами давньоруських неукріплених поселень // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Мат-ли Міжнар. наук. конф., присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. — Чернівці, 1997. — С. 83—88.

1998

59. Актуальні проблеми сучасного дослідження і збереження археологічної спадщини // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1998. — 2. — С. 91—95.
60. Дослідження Канівської археологічної експедиції у 1998 р. // АБУ 1997—1998. — К., 1998. — С. 127.
61. Канівський мікрорегіон і проблема заселення Подніпров'я у давньоруський час // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 208—216.
62. Літописні поляни — міф чи реальність // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 53—62.
63. Охоронювані природні території Канівщини очима археолога // Заповідна справа в Україні. — 1998. — Т. 4. — Вип. 2. — С. 69—72.
64. Про роботу спеціалізованої Вченої ради Інституту археології НАН України в 1997 р. // Археологія. — 1998. — № 4. — С. 162—167.
65. Рятувальні дослідження в Трахтемирівському заповіднику // Вісник Укр. тов-ва охорони пам'яток історії та культури. — 1998. — № 2. — С. 82.
66. Система заселення Дніпровського побережжя в VIII—XIII вв. // Труды VI-го Межд. конгресса славянской археологии. — М., 1998. — Т. 4. — С. 22—27.

1999

67. Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 60—77.

68. Дослідження городища Монастирок // Вісник Укр. тов-ва охорони пам'яток історії та культури. — 1999. — № 1. — С. 58.
69. Слов'янські матеріали з Канівського Подніпров'я // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 161—165 (співавтор Циндровська Л.О.).
70. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). — К., 1999 (співавтор Козюба В.К.).
71. Формализованные методы в исследовании керамики (историографический обзор российской и украинской литературы) // Українське гончарство. — Опішне, 1999. — 4. — С. 26—37.
72. Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому Подніпров'ї // Етнокультурні процеси у Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. — К.; Львів, 1999. — С. 230—239.

2000

73. Соціально-історична характеристика укріплених поселень VIII—X ст. (за матеріалами городища Монастирок) // Давня і середньовічна історія України. — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 228—237.

2001

74. Дослідження пам'яток пізньосередньовічної доби на території Канівського узбережжя 2000—2001 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Луганськ, 2001. — 10. — С. 26—31 (співавтор Виногородська Л.І.).
75. Роботи Трахтемирівської експедиції в 2000 р. // АБУ 1999—2000 рр. — К., 2001. — С. 189—193 (співавтори Виногородська Л.І., Козюба В.К.).
76. Середнє Подніпров'я на порозі утворення Київської держави // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. — Львів, 2001. — С. 181—187.
77. Трахтемирів. Подорож у давнину. — К., 2001 (співавтор Максимов Є.В.).

2002

78. Изучение древнерусской керамики: методика и основные направления // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 181—183.
79. Інформація про роботу спеціалізованої Вченої ради для захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України за 1999—2001 р. // Археологія. — 2002. — № 3. — С. 148—151.
80. Михайло Брайчевський і проблема використання кібернетики в археології // Михайло Брайчевський: вчений і особистість. — К., 2002. — С. 19—22.

2003

81. Житла та внутрішня забудова садіб давньоруських поселень київської Наддніпрянщини // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2003 — 14. — С. 92—100.
82. Нові дані з розкопок храмів Зарубського монастиря на Середньому Дніпрі // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території Украї-

- ни. — К., 2003. — С. 122—126 (співавтор Корень Ю.О.).
83. Номенклатура виробів із заліза // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 105—111.
 84. Ремесла. Кераміка та гончарна справа // Там само. — С. 111—121.
 85. Система заселення. Лісостепова зона // Там само. — С. 47—62.
 86. Типологія поселень сільського типу за історичними і археологічними даними // УІЖ. — 2003. — № 3. — С. 25—30.
 87. Хронологія та походження середньодніпровської кружальної кераміки VIII — початку XI ст. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст. Мат-ли Міжнар. польов. археол. семінару. — Чернігів, 2003. — С. 125—132.
- 2004**
88. Літописні древляни та їх вплив на формування матеріальної культури сусідніх територій // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 219—222.
- 2005**
89. Архітектура поселень у слов'янський та давньоруський час VIII—XIII ст. // Відейко М.Ю., Терпиловський Р.В., Петрашенко В.О. Давні поселення України. — К., 2005. — С. 115—160.
 90. Давньоруський комплекс пам'яток поблизу с. Бучак (до проблеми соціально-економічної типології давньоруських поселень) // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — 16. — С. 22—31.
 91. Давньоруські поселення поблизу с. Бучак // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 55—69 (співавтор Козюба В.К.).
 92. Дослідження Канівської експедиції у 2004 р. // АДУ 2003—2004 рр. — Запоріжжя, 2005. — С. 249—251 (співавтор Козюба В.К.).
 93. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2005.
94. Історичний ландшафт Бучацько-Трахтемирівської ділянки Канівського Подніпров'я // Екологічний вісник. — 2005. — № 3. — С. 2—6.
 95. Канів — минуле і сучасне // Праці Центру пам'яткознавства. — 2005. — 7. — С. 99—111.
 96. Охоронні археологічні дослідження Канівської експедиції в заповіднику «Трахтемирів» // Відлуння віків. — К., 2005. — 1. — С. 31—32.
 97. Результати експедиційних досліджень // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2005. — 6. — С. 145—150 (співавтори Степанчук В.М., Охріменко Г.В.).
- 2006**
98. Палеопедологічні дослідження багатошарової археологічної пам'ятки природи і етнографії «Рожана Криниця» на Черкащині // Географія і сучасність. Зб. наук. праць Нац. пед. ун-ту імені М. Драгоманова. — К., 2006. — Серія 4. — Вип. 15. — С. 35—46 (співавтори Матвійшина Ж.М., Пархоменко О.Г.).
 99. Роботи Канівської експедиції у 2005 р. // АДУ 2004—2005 рр. — К.; Запоріжжя, 2005. — С. 302—307 (співавтор Циндровська Л.О.).
- 2008**
100. Нові дані з давньоруської писемності // Археологія. — 2008. — № 4. — С. 90—95 (співавтор Козюба В.К.).
- 2009**
101. Зарубский монастырь и его окрестности в свете новых исследований // Труды Государственного Эрмитажа. — СПб., 2009. — 46. — С. 101—109 (соавтор Виноградская Л.И.).
- 2010**
102. Заповідники Канівщини очима археолога // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — 1. — С. 555—558 (серія «Археологія і давня історія України»).
 103. Соціальна та етнічна характеристика південноруських неукріплених поселень // Там само. — С. 559—562.

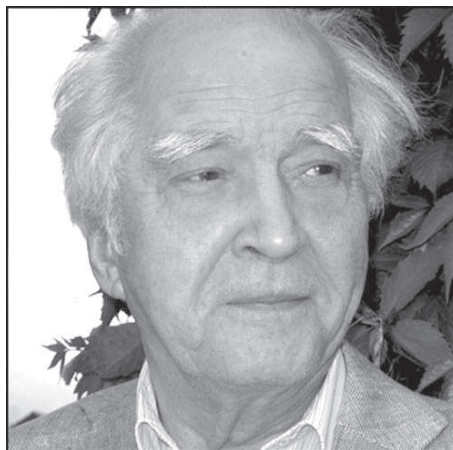
СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ ОЛЕКСАНДРА ОПАНАСОВИЧА БОБРИНСЬКОГО (4 серпня 1930 — 1 жовтня 2010)

1 жовтня 2010 р. помер визначний археолог, дослідник історії стародавнього гончарства, доктор історичних наук Олександр Опанасович Бобринський. Він був успішним і талановитим ученим, активно займався дослідницькою, організаційною та просвітницькою діяльністю, надихав колег, вів за собою молодь, зацікавлював світову громадськість. Наукова спільнота втратила одного з найкращих науковців з величезним досвідом і міжнародним визнанням.

Народився Олександр Опанасович у Москві, в родині робітників. У роки Великої Вітчизняної війни пішов працювати в майстерню з переплетення, а потім на завод «Калібр». У 1952 р. вступив на історичний факультет Московського державного педагогічного інституту ім. В.І. Леніна, а від 1953 р. під керівництвом В.В. Седова розпочалася експериментальна діяльність молодого дослідника. Саме в той період визначився його інтерес до історії гончарства. У 1956 р., після закінчення інституту, Олександр Опанасович почав працювати в редакції журналу «Історична література» і паралельно навчався на редакційному факультеті Всесоюзного інституту підвищення кваліфікації робітників Міністерства культури.

1959 року О.О. Бобринський вступає до аспірантури на кафедру археології Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова, де під керівництвом А.В. Арциховського в 1962 р. захищає кандидатську дисертацію на тему «Гончарний круг Східної Європи IX—XIII ст.». Тоді ж стає співробітником Інституту археології АН СРСР. У 1963 р. за спеціальним рішенням тодішнього директора інституту Б.О. Рибакіна був створений спеціальний науковий підрозділ з історії кераміки, який і очолював 33-річний О.О. Бобринський. Від 1968 до 1981 рр. вчений очолював Комплексний загін для вивчення гончарства, який провадив систематичні дослідження на території Європейської Росії, Прибалтики, Білорусі та України.

У 1978 р. вийшла його монографія «Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения», яка одразу стала головною книгою з вивчення стародавнього гончарства на багато десятиліть.

У 1999 р. до 70-ліття вченого зусиллями його учнів та дослідників була видана колективна монографія «Актуальные проблемы изучения древнего гончарства», яка починалася статтею ювіляра і вмішувала основні спостереження та розробки автора, зроблені ним після 1978 р.

Головною рисою наукової діяльності О.О. Бобринського був різносторонній підхід до вирішення історичних проблем. Саме це дозволило йому не тільки створити новий напрям в археологічній науці, але й потужну наукову школу. За час роботи О.О. Бобринського в Інституті археології РАН у нього пройшли стажування багато молодих дослідників, які зараз працюють в різних містах Росії та СНД.

Останнім часом Олександр Опанасович активно працював над розвитком єдиної системи вивчення культурних традицій історії стародавнього гончарства.

Слід відзначити виняткову різноманітність його наукових інтересів. Вони охоплювали майже всі напрями вивчення давньої кераміки та гончарства як особливої сфери людської культури. До багатьох проблем О.О. Бобринський звертався неодноразово, поглиблюючи та розширюючи ті уявлення, які склалися у нього в попередній період. Можна виділити шість основних напрямів, які в різний час привертати увагу дослідника і при розробці яких ним практично в усіх випадках були запропоновані оригінальні підходи, принципово відмінні від підходів його попередників: 1) гончарний круг,

його походження та розвиток; 2) технологія виробництва глиняного посуду; 3) форми глиняного посуду; 4) гончарні майстерні та пристрої для випалу кераміки; 5) походження та розвиток гончарства; 6) нігтьові відбитки на глиняному посуді як джерело інформації.

Світла пам'ять Олександру Опанасовичу. Він ще довго житиме у своїх учнях, численних наукових працях, залишатиметься прикладом дослідника і неординарної особистості для нащадків. Співробітники Інституту археології НАН України щиро співчують близьким та друзям покійного.

СПИСОК ПРАЦЬ О.О. БОБРИНСЬКОГО

1. Гончары-пидбляне // СА. — 1959. — № 1. — С. 228—242.
2. К изучению гончарного круга на территории СССР // СА. — № 2. — 1961. — С. 21—36.
3. Гончарные круги Восточной Европы X—XII вв. Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1962.
4. Древнерусский гончарный круг // СА. — 1962. — № 3. — С. 33—52.
5. Древнерусский гончарный круг легкого типа на территории северо-западных областей РСФСР // Вестник МГУ. — Серия История. — 1962. — № 2. — С. 54—69.
6. К изучению гончарной техники на территории Смоленской области // СЭ. — 1962 г. — № 2. — С. 31—50.
7. К изучению техники древнерусского гончарства // Вестник МГУ. — Серия История. — 1962. — № 2. — С. 39—54.
8. Из древнейшей истории гончарного круга на Северном Кавказе // КСИА. — 1965. — **108**. — С. 14—22 (соавтор Р.М. Мунчаев).
9. О древнейшем гончарном круге на Северном Кавказе // Мат-лы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 г. — Баку, 1965. — С. 60—61 (соавтор Р.М. Мунчаев).
10. Гончарный круг с мраморным диском из городища Роксоланы // СА. — 1966. — № 3. — С. 235—240.
11. К истории гончарного ремесла в Полесье // СА. — 1966. — № 4. — С. 141—149.
12. О древнерусской обварной керамике // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 17—24.
13. Глиняный ножной гончарный круг из Армении // КСИА. — 1969. — **120**. — С. 69—72.
14. О некоторых особенностях формовочной технологии керамики из памятников черняховской культуры // КСИА. — 1970. — **121**. — С. 20—26.
15. Метод количественной оценки сходства и различия форм керамики (описание формальной процедуры) // Тез. докл. на секциях, посвященных итогам полевых исследований 1971 г. — М., 1972. — С. 332—335.
16. О некоторых результатах трассологического изучения древнерусских гончарных клейм // Новое в археологии. — М., 1972. — С. 182—190.
17. Реконструкция гончарной мастерской III—IV вв. // СА. — 1973. — № 1. — С. 150—162 (соавтор М.Г. Гусаков).
18. Гончарный круг у населения юхновской культуры // СА. — 1977. — № 2. — С. 172—180 (соавтор О.Н. Мельниковская).
19. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. — М., 1978.
20. Из истории технологии восточноевропейского гончарства // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 46—55.
21. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. Автореф. дис. ... докт. истор. наук. — М., 1979.
22. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения (реферат) // Демос. — 1979. — № 1. — С. 69—70.
23. Гончарная технология как источник информации о процессах смешения древнего населения // Тез. докл. советской делегации на IV Междунар. конгрессе славянской археологии. — М., 1980. — С. 57—59.
24. Из истории технологии восточноевропейского гончарства эпохи железа // *Slavia Antiqua*. — 1980. — 27. — С. 173—190.
25. Секреты древних гончаров // Наука и жизнь. — 1981. — № 10. — С. 76—77.
26. У истоков гончарного искусства // Природа. — 1981. — № 4. — С. 118—119.
27. Из истории технологии восточноевропейского гончарства эпохи железа (тез. докл.) // *Przemiany ludnosciowe i kulturowe I tysiaclecia p. n. e. na ziemiach miedzy Odra a Dnieprem*. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1983. — S. 257—261.
28. Результаты микроскопического изучения строительных и грунтовоочных растворов из круглой церкви в Преславе // Мединцева А., Попконстантинов К. Надписи из круглой церкви в Преславе. — София, 1984. — С. 107—115.
29. К методике выявления особенностей функционирования ремесленных производств керамики // Проблемы интерпретации археологических источников. — Орджоникидзе, 1987. — С. 119—140.
30. О методике изучения форм глиняной посуды из археологических раскопок // Культуры Восточной Европы I тысячелетия. — Куйбышев, 1987. — С. 137—157.
31. Общая классификация теплотехнических устройств для обжига керамики // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. Тез. докл. — Суздаль, 1987. — С. 44—46.

32. Подготовка форм глиняной посуды к аналитическому изучению // Компьютеризованные банки данных музейной и археологической информации. — Тбилиси, 1988. — С. 12—14.
33. Функциональные части в составе емкостей глиняной посуды // Проблемы изучения археологической керамики. — Куйбышев, 1988. — С. 5—21.
34. К методике изучения обжига керамики // Первая кубанская археологическая конференция. Тез. докл. — Краснодар, 1989. — С. 20—23.
35. Методика изучения организационных форм гончарных производств // Керамика как исторический источник. — Новосибирск, 1989. — С. 10—43.
36. Технологическая характеристика керамики из Телль Сотто и Кюльтепе // Бадер Н.О. Древнейшие земледельцы Северной Месопотамии. — М., 1989. — С. 327—334.
37. О некоторых признаках конвергентности формирования гончарных горнов // КСИА. — 1990. — 201. — С. 31—39.
38. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II—V вв. н. э.). — М., 1991.
39. Оболочки функциональных частей глиняной посуды // Археологические исследования в лесостепном Поволжье. — Самара, 1991. — С. 3—35.
40. Современное состояние и перспективы исследований керамики как исторического источника // Керамика как исторический источник (подходы и методы изучения). Тез. докл. Всесоюз. науч. археол. конф. — Куйбышев, 1991. — С. 4—7.
41. Результаты технико-технологического анализа образцов керамики поселения Эль Конвенто, Куба. Приложение к статье: Башилов В.А., Голенко В.К. К вопросу о периодизации «Культуры Субтаино» в центральной части Кубы (по керамическим материалам раскопок поселения Эль Конвенто) // РА. — 1992. — № 2. — С. 258—269 (соавтор В.Г. Ломан).
42. Гончарный круг и его происхождение. — Екатеринбург, 1993.
43. Кострища для обжига керамики // Археологические исследования в Поволжье. — Самара, 1993. — С. 3—44 (соавтор Е.В. Волкова и И.А. Гей).
44. О двух символах плодородия на украинской керамике // Українське гончарство. — К.; Опішне, 1993. — 1. — С. 120—135.
45. Происхождение гончарства // Там само. — С. 39—55.
46. Историко-культурный подход к изучению гончарства // Междунар. конф. по применению методов естественных наук в археологии, посвященная памяти д. и. н. Б.А. Колчина. Тез. докл. — СПб., 1994. — Т. II. — С. 105.
47. Происхождение гончарного круга // Там же. — С. 106.
48. Отпечатки ногтей древних гончаров как исторический источник // Там же. — С. 107 (соавтор И.А. Гей).
49. Отражение эволюционных и миграционных процессов в особенностях древней гончарной технологии // Палеодемография и миграционные процессы в Западной Сибири в древности и средневековье. — Барнаул, 1994. — С. 14—16.
50. Отзыв на докторскую диссертацию О.Н. Пошивайло «Этнография украинского гончарства (Левобережная Украина)» // Українське гончарство. — Опішне, 1996. — 3. — С. 317—322.
51. Постраничные замечания по книге О.Н. Пошивайло «Этнография украинского гончарства (Левобережная Украина)». — Киев, 1993 // Там же. — С. 515—521.
52. Происхождение гончарного круга // Там же. — С. 251—269.
53. Первые итоги изучения отпечатков кончиков пальцев на керамике // Гуманитарная наука в России: соросовские лауреаты. История, археология, культурная антропология и этнография. — М., 1996. — С. 183—189 (соавтор И.А. Гей).
54. О структуре и происхождении гончарной технологии // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии. Памяти Василия Дмитриевича Белецкого. — СПб.; Псков, 1997. — Т. 1. — С. 90—96.
55. The study of fingerprints on ancient pottery: preliminary results // The humanities in Russia: Soros's laureates. — Moscow, 1997. — P. 92—98.
56. О некоторых особенностях пластического сырья в истории гончарства // Проблемы истории Северного Прикаспия. — Самара, 1998. — С. 193—217 (соавтор И.Н. Васильева).
57. Гончарная технология как объект историко-культурного изучения // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства. — Самара, 1999. — С. 5—109.
58. О работе группы «История керамики» // КСИА. — 2002. — 213. — С. 131—135.
59. Результаты изучения обломков «печины» из раскопок городища Варварина Гора // Буров В.А. Городище Варварина Гора. Поселения I—V вв. и XI—XIV вв. на юге Новгородской земли. — М., 2003. — С. 467—469.
60. Данные технологии о происхождении гончарства // Вопросы археологии Поволжья. — Самара, 2006. — 4. — С. 413—421.
61. Гончарство // Российская энциклопедия. — М., 2007. — Т. 7. — С. 415—416.
62. Гончарный горн // Там же. — С. 412.
63. Гончарный круг // Там же. — С. 412—413.
64. Установление пола индивидов по ногтевым отпечаткам на керамике // Проблемы современной археологии. Сборник памяти В.А. Башилова. — М., 2008. — С. 316—345.
65. Установление пола индивидов по ногтевым отпечаткам на керамике // Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале. — М., 2008. — Т. 3. — С. 333—335.
66. Формы бытовой глиняной посуды черняховской культуры (методы анализа и классификации). — М., 1984 (рукопись).

Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА ПАВЛОВИЧА ГРИГОР'ЄВА

Сумна звістка прийшла в Україну із сусідньої Росії: в жовтні 2010 р., у Санкт-Петербурзі, не доживши до свого 58-річчя, за трагічних обставин загинув відомий черкаський археолог, дослідник старожитностей скіфського часу, Володимир Павлович Григор'єв.

Він народився 14 листопада 1952 року в м. Кінгісеп (Копор'є) Ленінградської обл. Російської Федерації, де пройшло його дитинство. У 1970 р. закінчив середню школу. Після цього була військова служба в лавах Радянської армії.

У 1973—1978 рр. — навчався на історичному факультеті Ленінградського державного педагогічного інституту ім. О. Герцена. Проходячи практику як лаборант у Північно-Західній археологічній експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, Володимир уперше взяв участь у розкопках поховальних пам'яток — давньоруських курганів біля сіл Різдяна і Плещевиці Ленінградської обл. Згодом саме курганна археологія стане основним напрямом його польової наукової діяльності.

Після одруження В.П. Григор'єв переїжджає жити в Україну до м. Черкаси. Розпочинається його робота як археолога-фахівця у різноманітних наукових установах міста: 1979—1988 рр. — Черкаському обласному краєзнавчому музеї (старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури; завідувач сектору археології), 1989—1993 рр. — Черкаському філіалі Науково-виробничого кооперативу «Археолог» при Інституті археології НАН України (голова регіонального філіалу), 1993—1996 рр. — Археологічній інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації (старший науковий співробітник).

Протягом 11 років (1987—1997 рр.) Володимир Григор'єв очолював Черкаську лісостепову археологічну експедицію, що проводила переважно рятівні розкопки курганів, що потрапляли під будівництво меліоративних систем на теренах області. Крім того, здійснювалися численні розвідки, пов'язані зі складанням Зводу пам'яток, а також рятувальні дослідження старожитностей, розмитих водами Кременчуцького водосховища на Дніпрі.

Володимир Григор'єв на розкопках Центральної могили Великого Рижанівського кургану (1996 р.)

Ареал досліджень очолюваної В.П. Григор'євим експедиції — це Дніпровське Лісостепове Правобережжя та Лівобережний терасовий Лісостеп. Під його керівництвом були розкопані численні кургани доби бронзи і раннього залізного віку, перш за все — скіфського часу, ліквідовано чимало «білих плям» в історії давнього населення Лісостепової Наддніпрянщини. Якщо навести лише перелік населених пунктів Черкаської обл., де працював Володимир Павлович, та досліджених ним пам'яток — навіть це б зайняло чимало місця.

Вже початок його археологічної діяльності на Черкащині ознаменувався дуже важливим результатом: у 1980 р. в кургані Козацька могила в м. Городище були відкриті яскраві поховальні комплекси доби бронзи, зокрема поховання середньодніпровської культури.

Але справжнім науковим захопленням В.П. Григор'єва, безумовно, були лісостепові старожитності скіфського часу. І треба віддати йому належне: Володимир був не тільки блискучим польовим дослідником, але й дуже фар-

товим археологом. Чого варті такі чудові комплекси скіфів, розкопані у 1982—1983 рр. біля с. Гладківщина Золотоніського р-ну: непограбоване поховання воїна V ст. до н. е. у повному бойовому металевому обладунку (курган 2), могила VII—VI ст. до н. е. з важливими знахідками, зокрема унікальними для цієї території бронзовими зооморфними навершнями (курган 3), чи дуже виразна кам'яна статуя воїна, відкрита в 1988 р. у скіфському архаїчному кургані Роблена могила біля с. Придніпровське Чорнобаївського р-ну — перша подібна знахідка у Лівобережному терасовому Лісостепу! Всі ці знахідки представлені зараз в археологічній експозиції Черкаського обласного краєзнавчого музею. Слід підкреслити, що завдяки ретельному польовому дослідженню В.П. Григор'євим поховання в кургані 2 біля с. Гладківщина, реставратор О.І. Мінжулін здійснив натурну реконструкцію скіфського металевго обладунку, що має зараз широку популярність.

У 1990-х рр. Володимир Павлович затвердив тему кандидатської дисертації: «Етнокультурна історія населення Лівобережного Придніпровського терасового Лісостепу в скіфську епоху», але, на жаль, цим планам не судилося здійснитися.

У 1996 р. у зв'язку зі скороченням штату в Археологічній інспекції В.П. Григор'єв став

безробітним. Проте, зважаючи на його високий фаховий рівень і професіоналізм, великий організаторський досвід, друзі й колеги з Інституту археології НАН України стали запрошувати дослідника до співпраці. Так, у 1995—1997 рр. він брав активну участь у роботах Українсько-польської експедиції Інституту археології НАНУ та Інституту археології Ягеллонського університету по дослідженню скіфських курганів біля с. Рижанівка Звенигородського р-ну, зокрема пам'ятки скіфської степової еліти — Великого Рижанівського кургану, у 2000—2002 рр. у складі цієї ж експедиції В.П. Григор'єв розкопував кургани скіфського часу поблизу відомого Мотронинського городища. Всі, хто працював поруч із Володимиром Павловичем, запам'ятали його не тільки як знаного фахівця, але і як порядну, освічену, досить делікатну людину, спілкування з якою завжди приносило задоволення.

В.П. Григор'єв брав участь у низці археологічних конференцій, зокрема за кордоном. Утім, список його друкованих праць не надто великий. Але назавжди залишаться численні наукові звіти досліджень Черкаської Лісостепової археологічної експедиції, визначні знахідки, зроблені Володимиром Павловичем, а найголовніше — наша світла пам'ять про чудову людину...

*Д.П. КУШТАН, В.В. НЕРОДА,
С.А. СКОРИЙ, Я. ХОХОРОВСЬКІ*

ДМИТРО ЯКОВИЧ ТЕЛЕГІН

1 січня 2011 року на 92-у році життя помер патріарх української археології доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії України Дмитро Якович Телегін.

Дмитро Якович був один із яскравих представників того покоління вчених, на плечі якого лягла нелегка місія відродження археологічної науки в Україні у повоєнні роки. Зусиллями тієї славетної плеяди науковців був не тільки прокладений місток історичної пам'яті до творчої спадщини їхніх попередників, а й створені передумови для подальшого успішного розвитку археоло-

гії первісності. Учнями Д.Я. Телегіна є більшість провідних археологів сучасної України. Його відданість науці, надзвичайна працездатність, багатогранність інтересів, небайдужість до різноманітних проблем археології, величезна наукова спадщина, численні учні та послідовники — все це дає підстави відносити Дмитра Яковича до когорти визначних археологів України.

Життя і діяльність цього непересічного дослідника знаменує цілу епоху в розвитку вітчизняної археології. Можна впевнено сказати, що його ім'я буде назавжди вписане до історії не тільки української, але й світової археологічної науки.

Народився Дмитро Якович 26 жовтня 1919 р. у с. Плисове Зміївського району на Харківщині в селянській родині. На початку 30-х років його родина перебралася до Донбасу, де розпочалася трудова біографія майбутнього вченого. Задатки гуманітарія і педагога проявилися вже тоді: скінчивши 1936 р. річні вчительські курси, сімнадцятирічний Дмитро почав викладати у початкових сільських школах, одночасно навчаючись заочно на історичному факультеті педагогічного інституту в м. Слов'янськ. По закінченню інституту в 1940 р. його призначили директором школи в с. Красне.

Невдовзі після початку війни Д.Я. Телегін відбув рядовим на фронт і зустрів перемогу в травні 1945 у м. Кенігсберг у званні старшого сержанта. За бойові заслуги нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня та медалями. Після звільнення з лав армії у 1946 р. Дмитро Якович вступив на історичний факультет Чернівецького університету, а по його закінченню — до аспірантури Інституту археології АН УРСР. Його науковим керівником був один з основоположників дослідження доби палеоліту на теренах колишнього СРСР академік Петро Петрович Єфименко (1884—1969).

Об'єктом дисертаційного дослідження Д.Я. Телегіна були неолітичні пам'ятки його рідних країв — поріччя Сіверського Дінця. Саме ці матеріали лягли в основу його кандидатської дисертації, захищеної 1953 р.

Коло наукових зацікавлень молодого фахівця, як і їхня географія (Донеччина, Наддніпрянщина, Білорусь, Приазов'я, Закарпаття) було досить широким. Однак головним об'єктом науко-

вих інтересів Дмитра Яковича упродовж усього життя був неоліт України. Наполегливу роботу по дослідженню пам'яток Наддніпрянщини і Лівобережжя у 50—60-х рр. Дмитро Якович поєднував з аналітичною, наслідком чого стало багато цікавих спостережень над еволюцією синхронних неолітичних культур з теренів Західної України, Росії, Центральної та Північної Європи. Результатом цих дослідницьких зусиль став захист докторської дисертації на тему «Дніпро-донецька неолітична культура» (1967). Уже наступного року за її матеріалами вийшла фундаментальна монографія «Дніпро-донецька культура», що відразу вивела її автора в ряди провідних археологів Радянського Союзу і Європи та понині є взірцем методологічно витриманого й цілісного археологічного дослідження.

Невдовзі після отримання докторського ступеня Д.Я. Телегін був призначений завідувачим відділу археології кам'яної доби Інституту археології АН УРСР, який він незмінно очолював майже 20 років. За цей час відділ здійснив масштабні розкопки ключових пам'яток кам'яної доби України, видав численні статті та монографії, підготував плеяду молодих фахівців, багато з яких стали згодом провідними. Безперечно, Дмитро Якович був визначальною постаттю у вивченні кам'яної доби України протягом останньої третини ХХ ст.

На початку 70-х років Дмитро Якович звертається до докладного вивчення доби міді та в 1973 р. видає фундаментальну монографію «Середньостогівська культура епохи міді». Ця культурна спільнота Південно-Східної України була найдавнішою з культур рухливих скотарів степу, відкритих на той час від Карпат до Китаю. Саме тут, на думку Д.Я. Телегіна, міг знаходитися первинний центр відгінно-скотарської форми господарства і звідси пасторальна економіка поширилася степами Євразії.

У своїй наступній праці «Мезолітичні пам'ятки України» (1982) Д.Я. Телегін вперше узагальнив і систематизував усі відомі на той час в Україні пам'ятки доби мезоліту, спробував простежити культурну спадковість між мезолітичними й неолітичними культурами.

Різноманітність напрямів застосування творчої активності Д.Я. Телегіна вражає: це і дослідження пам'яток мезоліту, неоліту й доби міді, і поширення та популяризація знань про археологію та давню історію України за кордоном¹,

¹ Telegin D. Dereivka. A Settlement and Cemetery of Copper Age Horse Keepers on the Middle Dnieper // BAR International Series. — 1986. — Vol. 287; Telegin D. On the Yamna Culture // Current Anthropology. — 1987. —

і співпраця з американськими та німецькими фахівцями по дослідженню проблем домести-кації коня і найдавнішого конярства², і фунда-ментальні роботи з вивчення та систематизації яскравих і самобутніх поховань мариупольсько-го типу³, і розв'язання таємниці походження слов'ян⁴, і проблематика співвіднесення ареалів давніх культур з областями поширення ар-хаїчних гідронімів⁵ і багато іншого.

У 90-х роках поле активної діяльності до-слідника поповнює новий напрям — козаць-ка археологія. У 1991 р. при Українському то-варистві охорони пам'яток історії та культури Д.Я. Телегін створив науково-дослідний центр «Часи козацькі», який чимало досяг у дослі-дженні козацької тематики. Центр здійснив обстеження низки козацьких пам'яток пониз-зя Дніпра, зимівника П. Калнишевського, поля битви на Солониці, а також Хортицької, Кам'ян-ської та Олешківської січей. За редакторством Д.Я. Телегіна вперше в українській історіогра-фії видано навчальний посібник з археології козацтва (Археологія доби українського козац-тва XVI—XVIII ст., 1997).

Загалом за понад 50 років наукової діяль-ності Д.Я. Телегін видав близько 450 наукових і науково-популярних праць, опублікованих в Україні та за кордоном, зокрема 14 монографій. Його наукові досягнення відзначені Держав-ною премією України, преміями ім. В. Хвойки та «Золотий скіф».

Науково-дослідницька та організаційна ді-яльність Дмитра Яковича завжди була тісно пов'язана з просвітницькою та викладацькою

роботою. Упродовж 1960-х років учений очо-лював учнівський археологічний гурток при Інституті археології, багато з випускників яко-го стали фаховими науковцями з кандидат-ськими та докторськими ступенями. Згодом він понад 20 років викладав у Київському дер-жавному університеті ім. Тараса Шевченка та Київському художньому інституті за спеціаль-но складеною ним програмою і створеним ним альбомом ілюстрацій за матеріалами археоло-гічних культур. Набутий досвід був використа-ний Дмитром Яковичем під час підготовки су-місно з І.С. Винокуром підручника «Археоло-гія України» (видання 1994 і 2004 рр.).

Слід також згадати про постійну участь Дмит-ра Яковича в редагуванні численних наукових видань: журналу «Археологія», серійного видан-ня «Краткие сообщения Института археологии», щорічників «Праці Центру пам'яткознавства», «Лаврський альманах». Д.Я. Телегін був автором окремих розділів і відповідальним редактором 1-го тому «Археології Української РСР» (1971; російськомовна доповнена версія — 1985), за що був відзначений Державною премією України.

Крім суто наукової діяльності, Дмитро Яко-вич завжди виявляв активну громадянську по-зицію. Близько 10 років він очолював Польо-вий комітет Інституту археології, інспектував експедиції Інституту, водночас ділячись з усі-ма своїм неоціненним досвідом археолога-польовика. Він був одним з ініціаторів ство-рення і провідним діячем Товариства охорони пам'яток історії та культури України, де понад 20 років очолював секцію археології. Завдяки ініціативі Дмитра Яковича обстежено та збере-жено сотні пам'яток і встановлено на них охо-ронні знаки. За участю Д.Я. Телегіна підготов-лено 17 обласних і декілька районних довідни-ків з археології України.

Під керівництвом і наставництвом Дмитра Яковича сформувалися десятки молодих нау-ковців, що продовжують його справу, досліджу-ючи історію рідного краю і дбаючи про історико-культурну спадщину в усіх регіонах України.

Світла пам'ять про визначного археолога України Дмитра Яковича Телегіна назавжди залишиться в історії української науки, в сер-цях колег, учнів, друзів і близьких.

Л. ЗАЛІЗНЯК

Vol. 28. — № 3; Telegin D., Titova E. La zone des steppes // Atlas du Neolithique europeen. — L'Europe orientale. — 1993; Telegin D. Storia e cultura della popolazioni dell' Europa orientale nella fase iniziale dell eta dei metalli // Storia d'Europa. — Vol. II. — Torino, 1994.

² Anthony D., Telegin D., Brown A. The Origin of Horseback Riding // Scientific American. — 1991. — Vol. 265. — № 16.

³ Телегін Д.Я. Неолитические могильники мариупольско-го типа. — К., 1991.

⁴ Телегін Д.Я. Праслов'яни, їхнє культурне оточення у V—III тис. до н. е. // Українська ономастика. — К., 1998.

⁵ Телегін Д.Я. Илирийские и фракийские гидронимы Правобережной Украины в свете археологических исследований // Balcanica. — 1992. — XXIII.

НАШІ АВТОРИ

АБАШИНА Наталя Серафимівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннях слов'ян Інституту археології НАНУ

АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею

БАРАН Володимир Данилович — доктор історичних наук, член-кореспондент НАНУ

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — аспірант відділу археології раннях слов'ян Інституту археології НАНУ

ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзового віку Інституту археології НАНУ

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу науково-технічної інформації Інституту археології НАНУ

ЖУРУХІНА Олена Юріївна — молодший науковий співробітник ДП Центр археології Києва Інституту археології НАНУ

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ

КОЗЮБА Віталій Костянтинович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАНУ

КОЛЕСНИКОВА Вікторія Анатоліївна — кандидат історичних наук, завідувач Наукової бібліотеки Інституту археології НАНУ

КОТЕНКО Вікторія Володимирівна — студентка магістерської програми «Археологія та давня історія України» НаУКМА

КУЗНЕЦОВ Павло Федорович — кандидат історичних наук, директор Музею археології Поволжя (м. Саратов, Російська Федерація)

КУШТАН Дмитро Павлович — кандидат історичних наук, начальник Археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації

МАЦКЕВИЙ Леонід Георгійович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (м. Львів)

МИРОНЕНКО Костянтин Миколайович — завідувач відділу Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

МИХАЙЛИНА Любомир Павлович — доктор історичних наук, директор Державного історико-архітектурного заповідника «Хортицька фортеця»

МУРЗІН В'ячеслав Юрійович — доктор історичних наук

НЕДОПАКО Дмитро Петрович — кандидат технічних наук, старший науковий співробітник відділу наукових фондів Інституту археології НАНУ

НЕРОДА Віра Володимирівна — старший науковий співробітник Археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації

ПАНАХИД Галина Іванівна — директор Картографічного видавництва «ЛІГА Львів», географ, картограф

ПИВОВАРОВ Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

ПУДОВКІНА Анна Сергіївна — аспірантка кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка

РОМАШКО Володимир Андрійович — кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

РУДИЧ Тетяна Олександрівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу біо-археології Інституту археології НАНУ

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ

СНИТКО Іван Олексійович — старший науковий співробітник Державної інспекції з охорони пам'яток культури в Миколаївській обл.

СТУПАК Дмитро Вікторович — молодший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ

ТОЩЕВ Геннадій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ

ХОХЛОВ Олександр Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник кафедри анатомії та фізіології людини Поволзької соціально-гуманітарної академії (Російська Федерація)

ХОХОРОВСЬКІ Ян — доктор хабілітований, професор Інституту археології Ягеллонського університету (Краків, Польща)

ЧЕРНОВОЛ Ірина Володимирівна — провідний бібліограф Наукової бібліотеки Інституту археології НАНУ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИБ	— Археология и история Боспора
АКСП	— Античная культура Северного Причерноморья
АО	— Археологические открытия
АП НАНУ	— Архів Президії НАН України
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
АПИАН	— Актуальные проблемы историко-археологических исследований
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БИ	— Боспорские исследования
БФ	— Боспорский феномен
ВДИ	— Вестник древней истории
ВУАК	— Всеукраїнська археологічна комісія
ВХУ	— Вестник Харьковского университета
ГИМ	— Государственный исторический музей
ИААСП	— Исследования по античной археологии Северного Причерноморья
ИБАИ	— Известия на Българския археологически институт
КНООАВ	— Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСОГАМ	— Краткие сообщения о полевых исследованиях Одесского государственного археологического музея
МАПП	— Матеріали з археології Північного Причорномор'я
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МАЭСУ	— Музей археологии и этнографии Слободской Украины
МДАПВ	— Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
НКМ	— Николаевский краеведческий музей
НО	— Надписи Ольвии
НТШ	— Наукове товариство ім. Т. Шевченка
ОАК	— Отчет Императорской Археологической Комиссии
ПИО	— Проблемы исследования Ольвии
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников СССР
ССПК	— Старожитності степового Причорномор'я та Криму
СЭ	— Советская этнография
Тр. МАО	— Труды Московского археологического общества
AR	— Archeologické Rozhledy
BAR	— British Archaeological Reports
IA	— Internationale Archäologie
PA	— Památky archeologické
PZ	— Praehistorische Zeitschrift